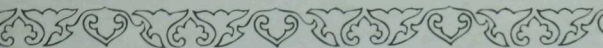

ISSN 0206-4189

Индекс 73210

КАЗАН УТЛАРЫ

6.2008

Тугра. Габдулла Тукай:
“Күчләм белән сөям бәхтә татарның...”
Нәҗип Нәккаш эше.

Казан утлары

Qazan utları

2008

6
(1028)

Гамәлгә куючы:
«ТАТМЕДИА» ачык акционерлык җәмгыяте

БАШ МӨХӘРРИР

Равил Фәйзуллин

ИДАРӘ:

Харрас Әюпов

Зилә Вәлиева

Мөдәррис Вәлиев

Тәлгат Галиуллин

Миркасыйм Госманов

Алмаз Гыймадиев

(жаваплы сәргәтип)

Илфак Ибраһимов

Дамир Исхаков

Туфан Миңнуллин

Хатыйп Миңнегулов

Назиф Мириханов

Гәрәй Рәхим

Факил Сафин

Зиннур Хөснияр

Розалина Шәһиева

Рәфикә Юныс

(баш мөхәррир урынбасары)

Мөхәррирләр: Мансур Вәли, Рәдиф Гаташ, Марат Закир,
Камил Кәримов, Рашат Низами.

Гамәли хезмәткәрләр: Гөлзadə Бәйрәмова, Радик Вәлиев, Лилия Гатауллина,
Флера Сабирова, Тәгъзимә Шинһабиева.

Исәп-хисап бүлгә: Асия Рәхимова (баш бухгалтер), Эльвира Камалова.

☎: 420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

☎☎: Баш мөхәррир—292-38-60.

Баш мөхәррир урынбасары—292-36-49.

Жаваплы сәргәтип, компьютер үзгә—541-38-77.

Шигърият, публицистика, фән һәм сәнгать бүлгә—292-38-61.

Чечмә әсәрләр һәм әдәби тәнкыйть бүлгә—292-39-63.

Гамәли хезмәткәрләр—292-39-65.

Исәп-хисап бүлгә—292-93-16.

☎: Факс—(843) 541-38-77.

✉: E-mail: kazanutlari@telebit.ru.

КАЗАН УТЛАРЫ

ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ
ИЖТИМАГИЙ-СӘЯСИ ЖУРНАЛ

1922 ЕЛНЫҢ МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

Бу санда

ШИГЬРИЯТ ҺӘМ ЧӘЧМӘ ӘСӘРЛӘР

Рашат НИЗАМИ. Жанда — июнь... <i>Шигырьләр.</i>	5
Айдар ХӘЛИМ. Хунвейбин. <i>Роман-эпопея.</i>	9
Хәнәфи БӘДИГҮЙ. Мәйдан. <i>Шигырьләр.</i>	49
Марат ӘМИРХАНОВ. Үрбәт ханәкә гыйшыкы. <i>Роман.</i>	51
Харрас ӘЮП. Яңа шигырьләр.	88
Ильяс САЛИХҖАН. Нурлыһөдәнең якты киннәре. <i>Хикәя.</i>	93
Сирень ЯКУПОВА. Саф тамчылар. <i>Шигырьләр.</i>	105
Сания ӘХМӘТҖАНОВА. Әбелхәят тамчысы... <i>Шигырьләр.</i>	108

ЯШЛАР ИҖАТЫ

Рифат СӘЛАХ. Туган туфрақ жылысы. <i>Шигырьләр.</i>	111
---	-----

ТАРИХ

Рафаэль МОСТАФИН. Хәсән Туфан һәм Гаяз Исхакий. <i>Бер кызыклы гоман турында.</i>	113
---	-----

ПУБЛИЦИСТИКА

Мөһир АБДУЛЛИН. Су ызып, май чыкмый.	120
---	-----

ӘДӘБИ ТӘНҚЫЙТ

Зөфәр МӨХӘММӘТШИН. Чит илләрдә татар әдәбияты.	123
Шәрәф ӘХМӘДУЛЛА. "Әмир иле"нә сәяхәт.	127

СӘНГАТЬ

Хәрәфләр, тарихлар терелә... (<i>Н. Нәккаш белән Р. Ягъфәров әңгәмәсе</i>).	131
Кадим ЖӘМИТЕВ. Кайттым герман жиреннән. <i>Скульптор язмалары.</i>	138

ХӘТЕР

Рамил МОЗАФФАРОВ. Сибгат Хәким архивы.	149
---	-----

ФӘН

Фирдәвес ГАРИПОВА. Авылларыбыз тарихы.	154
"Татар энциклопедиясе" битләреннән.	158

ТОРМЫШ ЯЗГАН ХИКӘЯЛӘР

Нәүфәл ХӘМИДУЛЛИН. Кабер казучылар.	164
Фирдәвес ГАЛИЕВА. Эшмәкәр әби. Тормышның кыйммәте нидә?	168

ЮМОР-САТИРА

Тәлгат НӘҖМИЕВ. Шундый-шундый хәлләр.	170
Әхтәм ФӘТХИ. Уймакка сыйган уйлар.	173

АК ЖИЛКӘН

Рәйсә ЮСУПОВА. Тәтчер мажаралары.	178
--	-----

Ижтимагий-мәдәни тормышыбыздан.	188
--------------------------------------	-----

"Проза и поэзия": роман-эпопея А. ХАЛИМА "Хунвейбин (продолжение); роман М. АМИРХАНОВА "Любовь Урбат-ханак" (продолжение); рассказ И. САЛИХЗЯНОВА "Светлые дни Нурлыходы"; стихи Р. НИЗАМИ, Х. БАДИГИ, Х. АЮПОВА, С. ЯКУПОВОЙ, С. АХМЕТЗЯНОВОЙ.
"Творчество молодых": стихи Р. САЛАХА.
"История": Р. МУСТАФИН. "Хасан Туфан и Гаяз Исхаки: об одной гипотезе";
"Публицистика": М. АБДУЛЛИН. "Обман на обмане".
"Литературная критика": Э. МУХАМЕТШИН. "Татарская литература за рубежом"; рецензия Ш. АХМАДУЛЛЫ на книгу М. АМИРОВА.
"Искусство": беседа Р. ЯГАФАРОВА с Н. НАККАШЕМ; автобиографический рассказ К. ЗАМИТОВА (продолжение).
"Память": Р. МУЗАФФАРОВ. "Архив Сибгата Хакима".
"Наука": Ф. ГАРИПОВА. "История наших деревень" (продолжение).
Страницы из "Татарской энциклопедии".
"Рассказы из жизни": Н. ХАМИДУЛЛИН. "Могиальщики".
"Юмор-сатира": Т. НАЗМИЕВ. "Такие вот дела"; стихи А. ФАТХИ.
"Белый парус": Р. ЮСУПОВА. "Приключения Тэтчера" (окончание).
В номере отмечается 70-летие Р. ЗАКИРОВА.
Наш календарь.
Из фотоархива журнала.
Дневник общественно-культурной жизни.
На наших обложках: "Лето—зеленая птица"; поэтесса Ольга ЛЕВАДНАЯ.

IN THIS ISSUE:

"Prose and poetry": novel-epopee by A. HALIM "Hunveybin (continuation); novel by M. AMIRHANOV "Love of Urbat-hanaka" (continuation); story by I. SALIHZYANOV "Bright days of Nurlyhadi"; verses by R. NIZAMI, H. BADIGI, H. AYUPOV, S. YAKUPOVA, S. AHMETZYZANOVA. "Youth creativity": verses by R. SALAH.
"History": R. MUSTAFIN. "Hasan Tufan and Gayaz Ishaki: about one hypothesis";
"Publicism": M. ABDULLIN. "Deceit after deceit".
"Literary criticism": Z. MUHAMETSHIN. "Tatar literature abroad"; review by Sh. AHMADULLA on book by M. AMIROV.
"Art": conversation of R. YAGAFAROV with N. NAKKASH; autobiographical story by K. ZAMITOV (continuation).
"Memory": R. MUZAFFAROV. "Archive of Sibgat Hakim".
"Science": F. GARIPOVA. "History of our villages" (continuation).
Pages from "Tatar encyclopedia".
"Life stories": N. HAMIDULLIN. "Grave-diggers".
"Humour-satire": T. NAZMIEV.
"Such here business"; verses by A. FATHI.
"White sail": R. YUSUPOVA.
"Thatcher's adventures" (termination).
In issue is celebrated 70th anniversary of R. ZAKIROV.
Our calendar.
From a photoarchive of magazine.
Diary of a social-cultural life.
On our covers: Summer; poetess Olga LEVADNAYA.

- ★ Авторлар фикере редакция фикере белән туры килмәскә мөмкин.
- ★ Редакциягә килгән кулъязмалар рецензияләмәи һәм кире кайтарылмый.
- ★ Басмаханәгә гаебе белән киткән житешсезлекләр өчен редакция җавап бирми, браќ журналларны алыштыру мөмкинлеге юк. Алар хакында 519-44-61 телефоны белән басмаханәнең техник контроль бүлегенә хәбәр итәргә кирәк.

Журнал редакциянең компьютер үзәгендә җыелды һәм битләргә салынды.
Басарга кул куелды 28.05.2008 ел. Офсет ысулы белән басылды. Көзгәз форматы 70X108^{1/16}.
Учети-изд. табак 14,2. Басма табак 12 (16,8). Заказ Т-619 Тираж 5182.
Журнал Татарстан Республикасының Мәгълүмат һәм матбугат министрлыгында теркәлгән.
Төркөлү таныклыгы № 7.

«Идел-Пресс» полиграфия-нашрият комплексында басылды.
Казан, Декабристлар урамы, 2

Рашат
Низами

ЖАНДА—ИЮНЬ...

Күңелдәге халәт

Һәрбер көнем—моңлы сазым,
Һәр төнем—шигырь юлы.
Көн белән төн жанда шулай
Очрашалар берьюлы.

Битарафлык упкынында
Юк, булмас ятачагым—
Тугыз баллы дулкыннарны
Арканлый торган чагым.

Үлчәп карыйм яшәвемнең
Һиммәтен вә кыйммәтен,—
Ни мәгънә: исән булмаса
Кан-күз яшьле милләтем?

Керфегемнән яшь тамса да,
Йөрәгемнән жыр тама.
Ыргылып чаба чаптарым
Ярсу елларга таба!

Жаным—дучар газәпларга,
Тәнем—михнәткә дучар.
Кыен икән... дөньялыкта
Хыялый, исәр булсаң.

Яфрак яңгырлары белән
Көз мине коендыра.

Гөлләр яңгыры белән ЯЗ
Үзенә сыендыра.

Хакыйкатың чышмаләре
Чиста микән, ни икән?
Чума-чума шул суларның
Төпкеленә мин төшәм.

Авырлыгын тоталмыйча
Ташлар тәгәри аска.
Ә мин өскә үрмәлимен—
Үз-үземне ничек тә бит
Киңәтер югалтмаска!

Якалардан тотып заман:
"Син әле кем?" дигәндә,
"Без татар егетләре!"—дип
Әйтермен ким дигәндә.

Яшәүдән дә авыр эш юк,—
Әгәр уйлап карасаң.
Безгә карап дөнья үзе
Шакката бит, фаразан.

Битарафлык гафләтендә
Юк, булмас ятачагым.
Төннәр белән сабуллаша
Минем шигъри учагым...

Табигать баласы

Мин... бишенче фасыл асылда.

Эдуард Мостафин

Мин таулардан аска ташланамын,
Шаһит моңа күзем карасы.
Яшел океаннар кочагында
Йөзәм, яшим—Жәйнең баласы.

Кырау булып туңам—калтыранам,
Балан, миләш нигә соң ачы?
Черек яфракларның чыбылдыгын
Ерып чыгам—Көзнең баласы.

Карлар булып түбән ташланамын,
Ап-ак хәтта йөрәк ярасы.
Сәлам-хатны көртләр күкрәгенә
Уеп язам—Кышның баласы.

Бүген менә күккә ашкынамын:
Барасы да миңа барасы!
Йолдызларга таң кидерү өчен
Сәфәр чыгам—Язлар баласы...

Хәтердәге июнь

Атлап кердек ИЮНЬ капкасынан...
Күпме сурәт монда, күпме сыннар,—
Кулларына пумаласын тотып,
Сурәтчеләр жәйне “мактасыннар”.

Ә мин сүздә ясыим сурәтләрне:
Дулкын-дулкын чәчәк рәтләре,
Тамчы-тамчы каен жиләкләре,—
Бар да табигатьнең бүләкләре.

Исе китми вакыт узганына,
Ефәк канатлары тузганына,—
Аягыңнан кереп баткан энә
Бал кортлары чәчәк тузанына.

Жырлап-жырлап оча төклетура,
Тигәнәкләр генә шикле тора,—

Кәжәләрнең итәк-сакалына
Ябышырга һәрчак эзер тора.

Мишә буендагы юаш таллар
Үз эченә кереп йомылганнар.
Дулкыннарны кинәт сискәндереп,
Сызгырыша ярда йомырганнар.

Кояш йөзә алтын мөнбәрәндә,
Чишмә исе—урман эчләрендә.
Ак альяпкыч япкан каен кызы
Нәрсә күрә икән төшләрендә?

Тузганаклар шары—аксыл кояш,
Мамыклары жылдә очып туймас.
Кыл уртасы жәйнең...
Шушы чакта
Сизгер күңел ниләр уйлап куймас!

Ялгызлык

Басуда—ялгызак бер имән,
Очларын болытка тидергән.

Кабердә—кан-кызыл бер чәчәк:
Кичләрне шәфәккә күмәчәк.

Мин ялгыз...
Аккошкәй ак кәгазь.
Көн вә төн уртасы—тын вәгазь.

Яңгырмы—тәрәздә күләгә,
Ни тылсым елыша бүлмәгә?

Ялгызак уйларым чәчелде...
Сөртәмен күземнән яшемне.

Каләмгә береккән кулларым.
Онытмам, ахрысы, син барын.

Кем өчен йолдызлар кабыздык?
Сикәлтә юлларда абындык.

Кайт, күңел, бәхетле чагыңа!
Сыктаулар—вакытлыча гына.

Шәмдәлдән чәерләр агыздык,
Бүлмәдә—сәп-сәер ялгызлык...

Багышлаулар дәфтереннән

Һәйкәл

Нәкый ага Исәнбәткә

Халыкның бәгырь түреннән
Жыеп сүзне, фикерне,—
Халыкка һәйкәл салды ул
Оста сынчы шикелле.

Зиһен ягын Ходай биргән,
Гыйлем ягын—мәдрәсә.
Берүзендә әллә ничә
Институт ләбаса!

Хәзинә булып тезелгән
Киштә-киштә томнары.
Һай, ашыгып ата да соң
Фани дөнья таңнары!

Нәкый ага күзләрендә
Күрсәк әгәр монсулык,—
Бу—бөек бер сызланудыр,
Уйланудыр борчылып:

"Бар куәткә жиктем микән
Гомеремнең көчләрен?
Дөньялыкта ятып кала
Эшләнмәгән эшләрем..."

Халыкның үзеннән жыеп
Жырыны, сүзне, фикерне,—
Үзенә дә һәйкәл салды
Оста сынчы шикелле.

Ак кәгазь һәм каләм...

Хәсән Туфанга

Әйтерсең лә бүтән жыллар исе,
Бүтән карлар күктән агыла,—
Теге якта—төрмә коймасының
Карцерлардан азат ягында...

Бер узар да китәр зарлы көннәр,
Үз үлемен чиксез күренә.
Эндәш, заман! Нинди сугымчылар
Оялаган илнең түренә?

Тәүлек саен төрмә кашкалары
Кара китап булып ачыла,—
Язмышларны кемдер яза шулай,
Ә каләм... канга манчылган!

Мөмкинме соң сезнең туфанлыкны
"Таш капчык"ка ябып куярга—
Тукайлардан калган гамь барында,
Жаңда әле якты уй барда?

Яза Туфан... Сакчы күзләреннән
Урлый-урлый яза шигырен.
Казанына таба баккан саен
Уйлар азат, уйлар йөгерең.

"Эх, бер йотым ирек!"—дия-дия
Жаны күпме бәргәләnmәсен,
Этапларны узган чакларда да
Югалтмаган асыл мәгънәсен.

Еллар үткәч, карыйм рәсеменә:
Ак чәчләре гүя ак жылкән.
Ирек эзләп киткән олпат иргә
Жырдан һәйкәл салыр чак җиткән.

Дөнья гамен тоя белүчеләр
Тукайлыкны үлчәп карасын:
Ак кәгазь һәм каләм—шагыйрь өчен
Яшәү белән үлем арасы!

Карлыган бәйләгәндә—2

Равил Фәйзуллинга

Аккош күле.
Хыялларда
Кабаттан яна-яна,
Яңа көзгә килеп кердек—
Көзләр дә кабатлана!

Агач койма яңартылган
Урманнарда ямь биреп.
Ни искерми, ни яңармый—
Гомер гүя мәңгелек!

Соңгы яфрак тама...
Жирдә—
Карлыганнар тезмәсе.

Бу моңсулык ничек инде
Үзегеңне өзмәсен?!

Ятимлек чәчә яфраклар,
Жаңда—үкенечле хис:
Карлыган бәйләшәргә юк
Ни Мөдәррис, ни Наис...

Фәйзуллинның бакчасында
Карлыган бураннары!
Хәзергә—көз...
Кар-буранга
Уратып урманнарны,
Кышлар да килер—юатыр
Бездәй ятим җаннарны...

Сүзнең дәвамы...

Рәдиф Гаташқа

Яшәү—шигырь:
Мәңге хәрәкәттә,
Сүз—гаҗәеп сере дөньяның.
...Орлык энә, үлгәндә дә, шытып,
Яшәү итә яшел кыягын!

Язлар килә, көзләр.
Кала—сүзләр,
Кала гүя таза орлыклар...
Сүз орлыгын шагыйрь саклап яши:
Дәвамында—изге чынлык бар.

Ак кәгазьдә... туа, үлә шагыйрь,
Мәңгелекнең чиге—ерактыр.
Сызылып төшкән
Һәрбер шигыйрь юлы—
Орлык шыгу,

яшәү,

кыяктыр!

ХУНВЕЙБИН

РОМАН-ЭПОПЕЯ

IV

...Бабасы ягыннан ул Мамадыш өязе, ягъни хәзерге Мамадыш районына кергән Кизләү авылыннан. Әбисенәң туган авылы Шәмдәл¹, хәзер Баулы районына карый.

Ата-бабаларыннан шундый риваять билгеле.

Гәрәй ханнарга барып тоташкан Сәлах-карач² токымыннан аларнын чыбык очлары. Моннан биш йөз, анык итеп әйткәндә, дүрт йөз кырык ел элек, ерак бабасы—Сәлах-карач Казан ханы боерыгы белән дәүләтнен төньяк-көнчыгышында—Кирмән инеше буйлап Түбән Кирмән, Урта Кирмән, Югары Кирмән, Нократнын Кама елгасы белән кушылган тәңгәләндә, адәм үрмәли алмас текә ярда, “Гәрәй Хан кирмәне”³ дигән хәрби ныгытмалар төзетә. Ныгытмалар берүк вакытта ханнарга жәйге сарай-резиденцияләр дә булып хезмәт итә. Казан жимерелгәннен соң, исән калган ханбөкләр житәкчелегендәге угланнар гаскәре, чигенә-чигенә, Нократ-Кама кушылдыгындагы Ханкирмәнгә килеп урнаша. Биредә Сәлах-карач илбасарларга каршы сонгы канкойгыч сугышлар оештыра. Өч ел бие барган бәрелешләрдән соң дошманнар, ниһаять, Ханкирмәнне дә кулларына төшерәләр. Сонгы сугышта Сәлах-карач һәлак була. Шулай итеп, кичә генә хан сарае булып хезмәт иткән “Гәрәй хан” калыга-каласы, ансат кына баскынчы урыслар һәм кол татарлар яшәгән “Грохань” дигән урыс саласына әйләндерелә.

Картатасы Сөләйман авызыннан килеп житкән шушы риваять раславынча, нәселләренәң аларга гына билгеле булган биш йөз еллык тарихы бар. Нәселнен иләнгән бозау тиресенә язылган нәсел агачы-шәжәрәсе гасырлар бие сакланып килгән-килгән дә, шул ук картатасы әйтүенчә, тарихи ватандагы Кизләүдә, әллә Үктәбер инкыйлабы, әллә колхозлашу чорында юкка чыккан. Кайда, кайчан: чордамы, әллә берәр чормада гынамы? Шәжәрәнен Сөләйман бабасыннан калган күчәрмәсен исә “мәдәни инкыйлап” чорларында анын үзенәң кулыннан хунвейбиннар тартып алды...

Иркен ага шул шәжәрәненәң анасын—төп нөсхәсен эзләп, тарихи Ватанына кайтты. Әйе, өметә зур: ул нәсел шәжәрәсен дә эзләп табар, иншаллаһ. (Әнә,

¹ Авыл исемнәре үзгәртеп алына. (Автор.)

² Хан-карач, карач (борынгы татар) – ханның якын киңәшчесе, караучысы, дәүләт диваны вәзире.

³ Кирмән(төркі) – биек урлар белән әйләндереп алынган ныгытма. “Кремль” сүзе шуинан алынган.

насып иткәч, ерак бабасының каны сугарган һәм гәүдәсе тау текәсеннән козгыннарға ташланган “Гәрәй Хан—Грохань” саласын да барып күрдө бит.) Татар хәтта тар-мар ителсә дә, Аллаһтан килгән кодрәт илә югалмый: ул һәлакәткә очраган жирендә—дәръялар ярында тал агачы булып күтәрелә һәм тал тамырлары булып жиргә, суга һәм жилгә сенә. Жилгә сенә дә, тал алкаларыннан кара тупракка очкан орлыклардан янадан нәсел үрчәтә башлый...

Сәлах-карач балалары кирмәнне калдырып, моннан йөз чакрым чамасында урманнар эчендә яткан, әлегә урыс килеп житмәгән Тауиле авылына барып чыга һәм үзләренен исем-жисемнәрен үзгәртеп, гади игенчеләр булып китә. 1773-1775 елларда империягә каршы баш күтәргән Жәмил-жан Бүтәчәү житәкчелегендәге крәстиәннәр гаскәре Урал арты-Ырымбур далаларыннан Казанга барышлый Тауилендә туктап, ял итә, ашар азык-провиант туплый. Авылның күп кенә инсаннары, беренче чиратта Сәлах-карач токымнары, бу бөөк болага кушылып, Бүтәчәү гаскәренә ияреп китәләр. Бола бастырылгач, Әби-патша баш күтәрүчеләрдән канлы үч ала. Бүтәчәү-”падишаһ”ның үзләрендә туктап, бер генә төн кунуы да Тауиле халкы өчен мөңгелек жәза чыганагына әйләнә. Әби-патша кабул иткән яшерен указда Бүтәчәүгә теләктәшлек күрсәткән һәр авыл, һәр сала-кала кешеләренә карата жәза-кысым чаралары билгеләнә. “Бунтаушик Тау Иле” авылы тамырынача урыслаштырылуга дучар ителәчәк авыллар исемлегенә кертелә.

Кат-кат чукуындырылып, керәшенгә күчкән күрше авыллар өчен салымнар түлүтүгә, керәшеннәр урынына рекрутка алынуга һәм башка жәзаларга дучар ителгән Тауиле халкы, тулаем алганда, динен дә үзгәртми, урыслашмый да. Әмма сыеклана: татар-мөселман гаиләләре биредән берәм-берәм кача, сирәкләр генә кала. Татарны чукуындырып нәсарилаштыру бурычын үти алмаган патша хөкүмәте көнбатыш һәм төньяк губерналардан нәсари-урысларны күчереп утыртып кына авылны урыслаштыруга ирешә. Хөкүмәт авылның жимертелгән мәчете урынына алты суганбашлы чиркәү күтәреп куя.

Гәрәй хан кирмәннен чигенгәч, Тауиленә килеп төпләнгән, шунда тал тамыры булып жирдә тернәкләнгән, авылны көчлөп урыслаштырганда да мөгжиза белән эз яшереп яшәп, керәшеннәр исәбенә шуннан ук хәрби хезмәткә алынган ерак бабасы Габделһади нәкъ әнә урыс арасында сакланып кала алган “сирәк” татар-мөселманнарның берсе була да инде. Гренадерлар полкында хезмәт иткәнгә күрә, аны халык ихтирам белән “Габделһади-грнадир” дип йөртә. Әүвәлдә Павел I, аннан соң тәхәткә килгән Александр I гә тутгырылыкка ант эчеп, егерме биш еллык солдат хезмәтен тутырган, 1812 елгы урыс-француз сугышының Бородино алышында күп батырлыклар кылып, Парижларга кадәр барып житкән бу татар угылын хөрмәтлөп, Александр I аны бер юлы дүрт дәрәжәдәге “Георгий тәресе” белән бүләкли. Әмма, акыллы баш Габделһади-грнадир бу бүләк урынына түбәнчелек белән икенче бүләк сорый. “Галижәнәб Падшаһ хәзрәтләре!—дип язган урыс телен су кебек эчкән ерак бабалары үзенен патшага “Рапорт”ында.

—Безнең кавем Сөзгә вә Рәсәйгә намус илә хезмәт итте вә итәчәк. Әмма Изге Гөргери төреләре хақына түгел, ә бәлки Сөзгә тутгырылыкта Коръян-Кәримне үбеп. Сөз Галижәнәпләрнен безләргә тәкъдир иткән ошбу олуг һәдиясе өчен Сөзләргә Ходай Тәгаләнен чиксез рәхмәтләре вә саваплары төшсән иде, яраббиде. Әмма без, Падшаһ Галижәнәпләре, тәкъва мөселманмыз. Чыгышымыз илә Мамадыш өязенен Тауиле дигән каръясеннән. Түшләрәбезгә төре, ягъни мәсәлән, хач тагып йөрү безнең иманымызга каршы киләдер. Шуннан чыгып, Сөз Патша Галижәнәпләренә

галиләрден гали үтенечемез бар. Бүгәчәү яулары вакытында ошбу фетнәчегә теләктәшлек күрсәтүдә гаепләнеп, халкымыз туган авылы “Тау Иле”ннән сөрелде, кайчандыр өч мәчет-мәхәллә авыл яшәүдән туктады. Авылдашларымыз кайсы кайда качып китте. Шулай итеп, сонгы ике гасыр эчендә төмам урыс-носарага әйләнгән авылыбыз Тауилендә чиркәү төзелеп, мөселман диненә инанып, Аллаһы Тәгаләгә иман китерер өчен бөтенләй дә шартлар калмады. Әгәр Сөз безгә, туган илемезгә кайтып, янадан-яна бер авыл нигезләргә һәм анда өч мәсҗед төзеп, мәдрәсәләр ачарга рөхсәт итсәнез, бу һәдия урыс падишаһының безнен йорт, безнен кавем-нәсел өчен генә түгел, барлык татар өммәте, барлык мөселман дөньясы, барлык мәмләкәтләр өчен бәһаләп бетергесез үрнәк булуын бар дөнья алдында раслаган булыр иде. Без Сөзләргә тугрымыз, тик динемез-иманымызга гына каршы төшмәсәнез иде, ярабхи...”

Габделһади-грнадирның болай “куштан” язуюнда тирән мәгънә яшеренгән, әлбәттә. Урыс басып алганнан соң бер патша боерыгы илә бабаларыбыз елга буйларынан куылса, икенчесенен боерыгы илә тимерлекләр вә мәсҗедләр жимертелсә, өченчесе исә татарга яна авыл нигезләүне, дүртенчесе яна авылны нигезләгәндә йорتلарның санын егерме биштән арттырмауны шарт итеп куйса, бишенчесе бер мәсҗедтән артык мәсҗед төзүгә, башкорт хатынына өйләнүгә каршы чыга, кыскасы, боерык өстенә боерык төшереп иркен яшәргә ирек бирмичә, кысып-изеп, баскынчылар татарны туган жирләреннән башка тарафларга, шул исәптән башкорт, Себернен себерем далаларына күченеп китәргә мәҗбүр итә...

Габделһади-грнадир, татарның гади солдат-угланы, үз кавеменә хас тере акыл, тыйнак хәйләкәрлек белән халкы өстендәге золымга чик куярга була.

Европаны, урыс үзе уйлавынча, “Наполеон коллыгынан” коткаручы буларак тарихка кереп калган прогрессист Александр I үрнәклә грнадиры Габделһадигә мондый мөмкинлекне бирмичә булдыра алмый: ни мөгҗиза—падишаһ кулының бер омтылышы белән мондый рөхсәт гүяки күкнен үзеннән төшә!.. Вәссәлам-вәкаләм!..Шунысы кызык, яна авылда оештырылчак бу мәхәллә патша тарафыннан Уфаның рәсми диния назариятенә буйсынмыйча, үз кануннары белән яши торган аерым имамәт буларак раслана. Шуна күрә бу авыл да, мәхәллә дә соныннан халыкта “Габделһади-грнадир авылы”, “Габделһади-грнадир мәхәлләсе” дип йөртелгән.

Габделһади Тауиленә кайтып төшә, нәселе, туганнары, теләктәшләре ярдәме белән яна авыл урынында шаулап утырган атаклы Кизләү урманнарын кисеп, арчый, төпли; киселгән агачның бер өлеше, земство белән килешү буенча, мәчет, икенче өлеше земствонның чиркәү төзелешләренә озатыла; арчылган жир исә авыл өчен нигезгә әверелә. Дөресен генә әйткәндә, урманның агачы—урыска, трактирга, жире татарга кала. Габделһади яна авылга исемне биредә агып яткан якты Кизләү чишмәсеннән ала. Кизләүдә яшәячәк халыкны төрле тарафлардан тушлы, жыештыра. Милләт-ыруына карамый, бер генә таләп куя: хак мөселман гына булсыннар. Хак мөселман булсалар, башка чук гүзәл сыйфатлар үзләреннән үзләре килә. Габделһади, Габделһадиның угылы Мөхәммәд, аннан Мөхәммәднән угылы Ягъкуб берлә ике мәсҗедне төзи, өченче мәсҗед төзәргә өлгерә алмый—вафат була. Анын үлеме дә үзе кебек гыйбрәтле—бүредән. Шаукымлы аучы, ул Кизләү, Чак-су урманнарындагы бүре туйларына йөрөп, бүре сугарга яраткан. Менә шул чираттагы бүресен ат өстеннән торып чукмар белән суккан чагында тычкан чиреннән котырган бүре аның өстенә сикерә һәм йөрәгенә кадәр чәйнәп өзә... Ул өченче мәхәллә мәсҗеден төзүне оныгының әле яна гына туган

улы Сөләйманга васыять итә.

Бу инде Иркән аганың әтисенен әтисе, яғни, картәтисе була. Сөләйман хәзрәт, заманында Бохара тарафларында гыйлем эстәп, указ алган һәм туган карьясында⁴ ерак бабасы Мөхәммәдтән башлап имамәтлек иткән мулла, моннан нәкъ йөз ике ел элек, тагын да аныграк итеп әйтсәк, 1896 елның жәйге чәлләсәндә, халык санын алу өчен дигән булып авылга обжор командасы да кертелгәч, сигез баласын төяп, авылыннан чыгып кача. Сәбәбе һаман да шул мәсҗедтән башлана инде. Ул ерак бабасыннан килгән васыятьне үти алмый. Иркән тарихтан укып белә: 1881 елда террорчылар кулыннан үткән Александр II урынына аның улы—әтисе өчен үч алып, милли-азатлык кына түгел, теләсә нинди демократик хәрәкәтне кансыз бастырган, реакция реформалары белән дан алган Александр III мөселман көчәюдән куркып, чукуындыруны янартып жибәрә, урыс падишаһының татар-мөселман өстеннән гомер бакый алып барган сәяси кысымын кискән көчәйтә.

1887-88 елларда булып үткән урыс-төрөк сугышы чорында, бигрәк тә 1897 елда үткәреләчәк халык санын алу алдыннан бу кысым тагын да көчәй һәм кыргый табигать ала. Халыкта урыслар безләрнең санын санап, янадан чукуындырачаклар һәм, үз динезбездән тыеп, төмам урыслаштыруга күчәчәкләр икән, дигән коточкыч хәбәрләр тарала. Халык ашар азыгыннан, йоклар йокысыннан кала. Нәсари миссионерлар бу вәсвәсә, бу котыртык, бу саташтырудан мөмкин кадәр күбрәк файда алып калырга тырыша. Анысы шулай шулаен. Әмма ләкин, Казан ханлыгы жимерелгәннән соң, гасырлар буге барган бу талау беркем өчен дә яналык булмаган кебек, Сөләйман хәзрәтнен башкалардан аеры, тота-кабагына, йорт-жирен, ата-бабасы гомер иткән нигезен, туган туфрагын ташлап, коточкыч ерак, авыр юлга кузгалуы өчен, шәт, алдан башка сәбәпләрне дә сиземләп алуы сәбәп булгандыр.

Урыс-төрөк мөнәсәбәтләрендә һәр кискәнләшү, ике мәмләкәт арасында, йә булмаса башка зур сугышлар башланыр алдыннан бу ике дәүләт арасындагы кискән каршылыклар ин беренче чиратта урыс империясә эчендә калган төрки-мөселман өммәте, аның урыс мәмләкәтендә Тимер Казык Йолдызы бурычын үтәгән болгар-татар кавеменә карата кысымның көчәюендә чагылыш тапкан. Госманлы төрөкләр фәйдасына шымчылык итү, урыс армиясенә барудан баш тартып, тәнне жәрәхәтләү, госманлылар өчен акча жыю, алар ягыннан сугышта катнашу һәм башка күрелмәгән жинаятләрдә гаепләнгән болгар-татар кавемен һәр урыс-төрөк сугышы алдыннан чукуындырып төре үптерү, үпмәгән хәлдә, салым белән буу, яғни жир-сулары тартып алынып, ватанын, мал-мөлкәтен тырым-тырагай ташлатып, сонгы чик—Төркиягә куылып китү юлына бастыру коткысы көчәя. Халык санын алганда чукуындыру татар-мөселман өммәтен янадан-яна куркыныч коткылар таралуга этәрә, аның болай да нечкә күнел кылларын тагын да нечкәртеп, шартлап өзелер дәрәжәгә житкәрә...

Житмәсә, Европа һәм Азия кыйтгаларына таралган болгар-татарның нәкъ шушы континент-ара урталыгындагы магнит үзәген төшкил иткән һәм шуның өчен генә дә империянең урыслаштыру, чукуындыруның үзәгенә әйләндерелгән Мамадыш өязенен архимандриты, атаклы чукуындыручы Ильминскийның шәкерте, милләте белән керәшен татары Варсонафий атакай бу чорда аеруча котыра башлый...

Карагүрү Ильминскийның болгар-татарны өч гасыр буге чукуындыра да, урыслаштыра да алмау гарьлегенә сыеша алмыйча, мөселманлыкны жимерүнен инде монача күрелмәгән юлларын күрсәтеп язылган махсус хатына үз дәлилларен дә өстәп язган Варсонафий атакай, Казанның

⁴ Карья (гарәп.) — авыл.

керәшеннәр, башка вак кавем нәсарилар өчен ачылган миссионер Гурий атакый семинариендә беләм алып, татар-“инородец”ларның үзләре арасыннан калкып чыккан икенче бер бөек чукундыручы керәшен—Варсонафий атакый, Питырбург—Синодның үзенә бара. Синодның обер-прокуроры Константин Победоносцев, хат белән жентекле танышканнан сон, Варсонафий атакый дәлилләре белән килешә һәм аны Александр III галижәнапләренә житкерә. Кизләүдә өченче мәхәллә мәсҗеде урынына “аерым христианнар теләген үтәп” чиркәү төзү мәсьәләсе хал ителә. Шушында ук, Победоносцевның итек олтаны хезмәтен үтәгән Александр III күрсәтмәсе нигезендә, Синод белән хөкүмәт болгар-татарны йөз ел эчендә мөселманлык касыгында яшеренеп яшәвенә чик кую буенча яшерен аңлатмалы харитә төзи. Бу харитәдә болгар-татарлар яшәгән төбәкләрдә, һәр йөз мен мөселманга бер арагы заводы булдыру исәбеннән чыгып, изелгән милләтне йөз ел эчендә арагыга батырып, чукундырмыйча гына мөселманнан нәсара ясап, урыслаштырып, чукунмаган һәм урыслашмаганның кире мәҗусилеккә кайтару бурычы куела. Татар-мөселман тарихында аңа каршы ясалган шушы иң хәшәрәт провокацияне тормышка ашырып, нибары ун ел эчендә Мамадышта һәм Бөгелмәдә, Минзәләдә һәм Чистайда, Уфада һәм Казанда, Екатериновкада һәм Петровкада, Бәләбәйдә һәм Дәүләкәндә—барлыгы егерме биш арагы-спирт заводы төзелә. Шуларның беренчесе, әле 1883 елда ук, Мамадышта эшли башлый. Шулай итеп, болгар-татарның Идел-Урал арасындагы иң садә жанлы, таза тәңле ике-өч миллионы арагы үрмәкүченен пәрәвезе белән чорнап алына. Охранка татар анына “татар-урыс дуслыгын”, һәр карьядә “знакумнар” булдыру заруриятен сөндереп, һәр юл чатында “трахтирлар”, “лафкалар”, “хәрчәүнәләр” ача башлый. Урыс армиясендә хезмәттә булган һәр татар мажигы күрше урыс авылында “знакумнарның” булдырып, атнага бер тапкыр булса да анда барып, ылкынганчы эчеп-исереп кайтуны үзенен “изге” бурычы итеп күрә башлый. Шулай итеп, мөселман татар тормышына арагы килеп керә. Юл чатларына маяк булып яшел түбәле мәсҗед урынына сыра тәпәнә һәм яшел шешә чыгып баса...

Иркен ага бу хакта авыл аксакалларынан гына ишетеп һәм кытай-инглиз телендәге матбугаттан гына укып белә, әлбәттә.

...Бик тә гыйбрәтле, бик тә ләгънәтле, дингез төбеннән авыр ухылдап өстерелгән кораб ләңгәренен тавышы кебек шомлы да, зарлы да булган шул туган Кизләвенен тарихы. Берьюлы ике юллыктан—дөрес һәм ялган юллыктан төтен чыгарган бозык мич кебек булган шул Кизләүнен каһәрле язмышы.

Менә әле “Татар ашлары” йортында тәгам жыйганнан сон, йомшак урында яткан Иркен ага бу хакта уйлана-уйгана да, тагын бер мәртәбә уйганып куя: ошбу тарихларны язар язучы кайчан туар икән татарда? Их, үзенен кулыннан килсәйде!..

Мамадышның борыны астында гына Габделһади-гринадир нигезләгән һәм йөз ел эчендә ике йөз йортка житкән татар авылына нәкъ менә шул янә дә өч мәхәлләле булырга жыенганы өчен каныга әрхәрәй тәреләре. “Кара сакалың кая барсан да үзеннән калмый” дигәндәй, татарның ялган падишаһ Бүгәчәүгә күрсәткән йөз яктысы йөз елдан сон да гафу ителми һәм күз карасында кара төре булып кан калтыранып тора...

Кыска гына вакыт эчендә ике мәртәбә чукундырылып, ике мәртәбә кире үз диненә кайткан, шулай да исем өчен булса да ике урам—татар һәм керәшен очлары, ике зират—мөселман һәм нәсари зиратлы булып яшәп кыйланган мөселманнар, Варсонафий атакый ничек кенә тырышса да, авылда яңа чиркәүләрен төзүгә юл куйдырмый. Әйе, рәсми хакимият поплар белән бергә кушылып, вакыт-вакыт, мәчет белән янәшәдә тиз-

тиз кораштырылган чукуну йорты-часаунә, аның каршында чиркәү яны ышкулы, кыскасы ике дини һәм ижтимагый яшәү рәвеше, ике фикри кыйтга, ике мәктәп булдырырга тырышып караса да, әллә-ни унышка ирешә алмый: кичәге керәшеннәр, кем әйтмешли, төн чыкканчы йон чыгарып, кире мөселманлыкка кайта, мәет тә, кичә поп күмгән каберлектән төнлә казылып алынып, мөселман зиратына күмдерелә...

Варсонафий атакай яна авылга “Тәре Биргән” исеме кушса да, Кизләү гомергә Кизләү булып калган. Варсонафий кораштырткан гыйбадәт йортын халык үт төртеп яндырган, чиркәве, хакимият ничек кенә көч түксә дә, төзелми калган, аның өчен дип ташылган төзелеш кирәк-ярагы сонгы кирпечкә кадәр юкка чыгарылган...

Унтугузынчы гасырның сиксәнәнче елларына халык дигәннен инде төмам кире мөселманлыкка кайтып бетте, кичәге керәшеннәр барысы да “отпавший”га әйләнеп, янадан намазга басты, инде, әлхәмделиллаһ, Иркән аганың картатасы Сөләйман хәзрәт имамлык иткән имамәттә өченче мәсҗедебезне дә аякка бастырабыз дип өметләнеп йөргәндә, авыл өстендә янадан болытлар куера башлый. Хәбәр: янадан, инде өченче тапкыр чукундырачаклар һәм бу юлы инде явыз ниятләренә ирешмичә туктамаячаклар, имеш. Озакламый төрек белән яна сугыш башланачак, имеш, татар-мөселманга урыс жирендә урын юк, теләгән һәр инсан Төркиягә күчеп китә ала, имеш...

Бөгелмә, Буа, Аксу һәм Мамадыш вилаяте авыллары—Габдрахманнан һәм Кичүчаттан, Арташтан һәм Тауиләннән, Татар Кандызы һәм Әлмәттән, Сарабикколдан һәм Кизләүдән, Аксудан һәм Колмактан—“уф-алла” арбаларына жигелгән тере шүлеләр кояшта ялкынланган Идел булай Төркиягә карый юлга чыга...

Меннәр, дистә меннәр...

Варсонафий атакайның бүресе улы башлый. Рәсәйне сөякле куллары белән бугазыннан буып алган Победоносцев, Ильминскийларның тугъры иярчене булган бу әрхәрәй тәресе элекке чукундыруларда жибәрелгән хаталарны кабатламый: Кизләү мөселманнары үзләре нәсарига күчәргә һәм мәсҗед түгел, ә чиркәү төзетергә тели, имеш дигән коткы уйлап чыгара. Алай гынамы, ике арада-бер турыда йөрөгән берничә ярым-йорты мәжүси татар, исерек татар нәсариеннан “мөселман руханиларыннан золым күрүләре, авылда чын инаниятлы нәсари гыйбадәтханәсе һәм ышкулы ачуларын үтенгән” хатка кул куйдырып, Синодка юллый. Озак та үтми Сөләйман хәзрәт Уфага диния нәзарәтенә чакыртыла һәм кисәтелә: әгәр Кизләү “отпавший”ларыннан берәрсе, яисә берәр мөслимин “үз теләге белән нәсарига күчәргә” теләк белдерсә, моңа бернинди каршылык күрсәтелергә тиеш түгел” икән.

Миссионерлар авылдан авылга, йорттан йортка йөрәп, чукундырган чакта укылырга һәм Падишаһ Галиҗәнапләре исеменә жибәрелергә тиешле “Антнамә”ләр дә тараталар. “... Мин, фәлән-фәлән, кадимге ялгышлыгым вә наданлыгым илә Мөхәммәд канунына иман китергәнем вә дә торганым хәлдә, хәзер изге христиан рухание фәлән-фәләннән мәрхәмәтле анлатмасы вә ярдәме илә Мөхәммәднән Аллаһудан жибәрелмәгәнлеген һәм беркайчан да аның илчесе булмаганлыгын мөкәммәлдән белү бәхетенә ирештем. Аннан соңра тагын менә нәрсәгә инандым: Мөхәммәд иң оятсыз вә ин ялганчы пәйгамбәр вә бәддогага ләек антихристларның беренчесе икән; шулай ук аның кануный Коръәнә дә ялган вә Чын Аллаһуга каршы икән; шушы белгәннәрем буенча мин ялган пәйгамбәр Мөхәммәд вә аның ялган Коръәнәннән ваз кичәм һәм аларны каһәрлим. Ошбу ялган пәйгамбәр Мөхәммәд үзенен Чын Аллаһуыбызга каршы төгълиматында

хәсис вә зиначыл сүзләр сөйли. Ә христиан законы—ул дин законынын ин гаделе, дәрәс һәм Чын Аллахуга яраклысы; Иисус Христийус дигән Гайсә Пәйгамбәр Чын Илаһи Аллахудыр. Мин адәмнәрне коткара ала торган христиан иманын чын күнелемнән мәнгелеккә кабул кыйлырга булдым һәм мәнге шунарда калырга ант итәмән...”

Тәүбә вә әтәүби иляһым!.. Хәзрәт нәзараттан телен тешләп кайта. Бу падишаһ Александр Ш галижәнапләренән мөселманга карата үткәрелгән чукундыру сәясәтенән көчәюен раслый торган тагын да бер дәлил була. Шундук авылның керәшен очы дип аталган очында жир бүлеп, чиркәү төзү өчен кирпеч, төзелеш кирәк-яраклары да ташыла башлый. Нәкъ шушы очта өченче мәсҗед төзеп яткан һәм анда Бөгелмә, Минзалә, Бәләбәй өязләре өчен үрнәк булырлык “Касимия” мәдрәсәсе ачарга хыялланып йөргән Сөләйман хәзрәт ике ут арасында кала. Әйе, мөфтиятгә ана ачыктан-ачык әйттеләр: әгәр Кизләү мөселманнары тарафыннан нәсариләргә каршы шылт итсәләр дә, указын тартып алачаклар...

Рәсәйнен сатлык сәясәтчеләре тарафыннан беренче чиратта ислам динен тизләндерү өчен уйлап чыгарылган “Диннәр дуслыгы” шигаре астында гамәлгә баса башлаган мондый үшәнлек вә кәнтәйлек Сөләйман хәзрәтнең үзәген өзә, әлбәттә. Әмма ул, ничек кенә читен булмасын, мәсҗедне төзеп бетерергә һәм мәдрәсәне ачарга карар кыла. Һәм менә—татар-мөселман авылында христиан чиркәве төзеп, милләт кадәр милләтне юкка чыгарырга хыялланып йөргән карагруһ фанатик Варсонафийны һәм, мөселманга, табигый, мөселман мәсҗеде төзеп биреп, балалар укытырга жорьәт иткән һәм шуның өчен халыкта “Ак мулла” исемен алган Сөләйман хәзрәтне язмыш тау кырларындагы кысык юлда очраштыра...

...1896 елның август башларының жылы, ниндидер сөтле тымызык кичендә була бу. Жир йөзәндәге карангылык белән бербөтен булып куерган күк йөзән йодрыктай эре йолдызлар биләп алган. Мондый эре, йолдызлар күк гөмбәзендә елына бер тапкыр—нәкъ әнә шул кара пар жиренә арыш чәчкән көннәрдә генә калкалар бугай...

Казаннан, “Мөхәммәдия” мәдрәсәсеннән арбасына чүмәләмә итеп “Коръән”, “Һәфтияк”, “Иман шарты”, башлангыч сыйныфлар өчен гарәби әлифба, татарча уку китабы, өлкән сыйныфлар өчен нәхү вә сарыф буенча әсбаплар төягән Сөләйман хәзрәт аты белән рәттән үзә дә жигелгән иде диярсен. Ул, Сөләйман хәзрәт, арбаның төртәсенә чытырдап ябышып, ат күзләре белән үз күзләре дә шартлап чыгардай булып йөкне тартып, урманнарның текәдән дә текә үрләреннән күтәрелеп Кизләвенә кайтып килгәндә, нәкъ менә шул көнне, нәкъ менә шул йолдызлы кичтә, нәкъ менә шул сәгәтьтә, арбасына шыплап татарча “Инжил”ләр, дунгыз мае сымак ак шәмнәр, төреләр, чиркәү чапаннары, алтын ялатылып һәм бакырдан коелган шәмдәлләр, чукуны һәм чукундыру кирәк-яраклары тутурып төягән Варсонафий атакай, арба тәгәрмәчләренә аркылы агач тыгылган атын тыя-тыя, нәкъ менә шул Кизләү урманнары үрәннән төшөп килмәсенме!.. Хәзрәт, юл бирергә теләп, уңга тарта, әмма мыш-мыш килеп, чак кына тын алган аты язгы-көзгә ташуларда чит-читләрендә чокырлар хасыйл булган юлдан читкә чыгып, борыла да, юл да бирә алмыйча туктап кала. Ул, мондый очракларда, гадәттәгечә, юлны түбән таба төшөп килүче йөк бирергә тиеш дип көтә. Әмма озын буйлы, таза ярунлы, кара сакаллы, өстенә яшыкелт жылән кигән хәзрәтне алла каян танып алган һәм кесәсендә, әйткәнәсбәчә, хакимиятнен Кизләү авылында чиркәү төзүне ашыктыру, Рәсәй нәсариларын исәпкә алу китабында бу авылда борынгыдан нәсари кавем яшәвен “тарихи дореслеккә” кире кайтару турында яшерен карары булган атакай кая ди юл биру, киресенчә, гасабилығын йөзәндә катырып,

атын туктата.

Хәзрәтнең тирлэгән, яруыннарыннан тир рәшәсә күтәрелеп, кайнар күбек күлпәргән, күзләре атылып чыгардай булып янган йолдыз кашка биясенен үзәк өзгеч карашы изге атакайның түбән таба төшөп килгән бурлы алашасының монсыз карашы белән күзгә-күз, мангайга-мангай килеп чәкәшә...

Шундук ике рухани ир—яшыкелт жиләнле Сөләйман хәзрәт һәм кин кара жинле кара бакага охшап калган Варсонафий атакай—бер кан, бер милләтнең ике рухияттә булган ике вәкиле, атлары кебек, күзгә-күз, мангайга-мангай килеп текәшәләр.

—Мин авыр йөк илә үргә менеп киләм...—ди ана тыны кысылган хәзрәт саф татарча.—Син юл бирергә тиеш иден...

—Минем жөкнең беркайчан жинел булганы жук,—дип көлеп жавап бирә ана изге атакай саф татарча.—Империядә жулны мин бирмим, мина бирәләр...

—Син бит...үзебезнең татар!—ди аптыраган Сөләйман хәзрәт.—Оятыңа көч килмәс дисенме?!

—Жук, мин татар тугельмен, мин—керәш-и-и-ин!—ди Варсонафий, ягъни кичәгә Вәгыйз күкрәген киереп. Ул “и” авазын шулай махсусан сузып әйтә.—Без керәше-И-И-И-н булабыз!..

—Үткөрәп жибәр!—ди агарынган хәзрәт, кулындагы камчы сабын капшап.

—Зибәрмим!—ди ничек кенә булса да тауга чыгарырга тырышкан Варсонафий.—Зибәрмим дигәч зибәрмим!

—Жибәрерсен!—Сөләйман хәзрәт юлдан читкә тарттырырга дип попнын ат башына тотына.—Нибуч!..

—Син алай итсән, мин болай иткян!—дип кычкырып жибәрә күмәк көч тойган Варсонафий.—Төш, Мекетә!

Аның йөгеннән кара япма астында боерык көтеп яткан, Варсонафий сымак кара киемле куштаны—Мекетәнең төшүе була—алар икәүләп Сөләйман хәзрәтнең йөген аударып та ташлыйлар. Изге “Корьән”, “Иман шарты”, “Кыйсса-аль-әнбия” китаплары һәм уку әсбаплары йөгә белән таутүбән төгәри...

—Кизләүдә жаңа мячет тюзельмәячяк! Анда Марья анакаюбыз Богородица чиркяве тюзеләчяк!..

Татарны бозу вә бүлгәлүгә менә ничек итеп телне бозу, ясалма тел ясау аша ирешелгәнәнә шушы карурман төпкелләрендә тагын бер тапкыр инанган Сөләйман хәзрәтнең күзләреннән ут һәм кан чәчри. Кан тамчылары гүя карурмандагы барлык агач яфракларынан тамгандай күренә ана. Әйтерен бармы, гарылек!.. Татар-болгар баласы буларак, мондый түбәнсетүләргә буыннан-буынга күп күргән-кичергән булса да, бүген килеп, Кизләү урманнары уртасында, аның ин өзлектән үрөндә, изге Корьәннебезнең милләте белән шул ук татар-болгар, әмма иманы белән кичә мөселман, бүген нәсари булырга тырышкан керәшен кардәшемез тарафыннан болай мәсхәрәләнүен кичерә алмаган хәзрәт, күзенә ак-кара күренми, бер ялгызы тегеләренскен дә аударырга дип арбалары янына атылып килә, әмма жинел кагәз түгел, ә бәлки эшләп яткан һәм төзеләчәк гыйбадәтханәләрдә чукуындыра торган алтынлы кургашын, тимер-томыр, чурт-чураман декорация, төрелә штандартлар, укалы чиркәү байраклары һәм мыркылдык мас, шәмнәр төялгән авыр йөкне ул кымшата да алмый. Әрнәшен кая куярга белмәгән хәзрәт, жанының кайсыдыр өлешләреннән үзәк өзгеч “И-и-их-ха!” дигән авазлар сыгып, тагын бер тапкыр күкрәк тугырып тын ала, “ә” дигәнчә төгәрмәчкә тыгылган тыюлык агачын тартып

чыгара һәм:

—Болгар-татар жирендә мәселман булган жиде бабанны танытам, керәшен тәрә!...—дип, атын кискен бора, кизәнә һәм ат, әле генә чак кына тыелып торган ат, иркенлек тоеп, хәзрәт ярдәме берлән арбадагы ясалма алтын ялатылган тимер-томыр, сасы шәмнәр, укшыткыч төтен чыгаручы кадилә-төрәнбашлар һәм чиркәү жәмкәләрен “Инжил”ләре-ниләре берлән бергә жәһәннәм чоқырына олактыра... Үз эшенә үзе җавап бирә алмас хәлгә житеп кызган хәзрәт, инде кулындагы колгасын болгый-болгый, вакыйганың мондый борылыш алырын һич кенә дә көтмәгән, ана бер читтән “Инде бу нишли алыр икән безгә каршы?” дип көлемсерәп, кара каргадай караеп карап торган әрхәрәйләргә ташлана. Әрхәрәйләр исә, кара рясә чабуларында бутала-бутала, абына-сөртенә, атлары артыннан торып йөгәрәләр...

Икенче көнне авыл очында төзелә башлаган чиркәү алачыгында янғын чыга. Ут төртүдә гаепләнгән Сөләйман хәзрәт кулга алына һәм Бөгелмә өтөрмәсенә озатыла. Оч ай буе барган “тикшерүләр” дән соң гаепләү расланмый һәм Сөләйман хәзрәт азат ителә.

Әлбәттә бу вакыйгалардан соң анын яшәү рәвеше үзгәрми кала алмый. Ул хәзер үзе, авылдашларынын, милләттәшләренен иман-гыйбадәте белән бергә, гаиләсенен иминлеген кайгыртырга тиеш була. Өстендә болытлар куерганнан-куера бара. Халык санын алыр алдыннан, чиркәү төзелә башлагач, ярты халык, бәләкәй арбаларга жигелеп, Төркия тарафларына суырыла. Хәзрәтнен тормышы мәхшәргә әйләнә. Беренче тапкыр дәүләтсез изелүне, икенче тапкыр телсез-көнсез изелүне, өченче тапкыр империя өчен авыр физик хезмәттә һәм солдатчинада изелүне, инде килеп, үз күзе алдында дүртенче тапкыр дини-рухани изелүне кичергән татар-болгар алдында “Ничек итеп иманны, милләтне һәм гаиләне саклап калырга?” дигән кискен сөаль килеп баса. Юк, арба тартып Төркия тарафларына юлга чыгу һич тә кызыксындырмый аны. Ул мана чигенү итеп карый. Әнә, ул тарафлардан нинди куркыныч хәбәрләр килә. Мөһажирләренен яртысы юлда таланып, яртысы йогышлы чирләрдән вә ачлыктан кырыла икән. Юк, дала шакалларына азык буласы килми Сөләйманның. Житмәсә, аны бит Самарга, Сарытауга да барып житмәстән эләктәрәчкәләр. Гаиләсе нишләр? Монда калса, башы төрмәдә чериячәк, балаларына көн булмайчак.

Хыялы ничек кенә хыялый, ничек кенә тормышка ашмастай күренмәсен, ул башкалар кебек, көньякка—Урта Азия, Кафтаулар аша Төркиягә юнәлеш алып түгел, ә бәлки бөтенләй икенче, “кире” якка,—урау-урау чакрымнар буйлап төркиялек кояшы чыккан Себер-Алтын Ай тарафлары аша Мәккәнең үзенә карап юлга чыгарга, гарәп халифәте кул астына кереп, нәселен урыс-улак зольмәтеннән мәнгегә коткарырга кирәк, дигән фикергә килә ул. Хәзерге заман теле белән әйткәндә, башкитәр дәрәжәдә батыр һәм реаль проект булган ул!.. Акыллы да булган!.. Юллар елларга сузылса да, анда туктап, монда туктап, кирәк икән, тамак хақына яшәп-эшләп тә юлны дәвам итәргә мөмкинлек туачак, дип уйлаган Сөләйман хәзрәт. Шатлыкка, ул елларда Чиләбеләрдән Ерак Көнчыгышларга гакул житмәс дәрәжәдәгә зур Себер чуен юлы төзәлеп ята. Гаспринскийнын “Тәржеман”⁵ы язучыча, бу юлны төзү хақында Александр III 1886 елда кабул иткән галижәнап указ бары тик 1891 елда—тәхет варисы Николай IIнен Ерак Көнчыгышта булып, Владивостоктан башланган юл төзәлешенә беренче арба тупрак аударганыннан соң гына дөррәү кузгалып киткән дә, хәзерге көннәрдә ун мең чакрымга диарлек сузылган бу төзәлеш кискә-

⁵ Исмагыйль Гаспринский (1851-1914) Кырымның Бакчасарай шәһәрндә чыккан “Тәржеман” газетасының (1883-1918) нәшире.

кисәк булып тәмамлануга таба бара, имеш. Анда урыны-урыны белән паравызлар йөрөп, кешеләр ташый, имеш. Шунда кеше югала диме?! Илдә чыпчык үләме?! Хәзер ул якларга жир эшләренә ялланып күпме татар “алаканатлары” агыла. Берсе булмаса, икенчесе ярдәм итәр. Аннан Чиләбедә дә, Омски, Барнавыл мәхәлләләрендә белгән-күргән, Бохара мәдрәсәсендә бергә укыган, хатлашып торган имамнары да юк түгел. Юллар озынга китсә дә, татар Себере, татар Алтае аша үтәчәк юл, Рәсәйнен мәнгә тыныч булмаган Кафтау тарафлары аша баруга караганда куркынычсызрак булчак, иншалла. Кемнәрдер сыман башкорт даласында башкорт, казакь даласында казакь булып язылмаячак ул. Кайда да үзе булып калачак, иншалла. “Әгәр Мәккәгә үк барып житә алмасак, Кашгар, Шәркый Төркестан тарафларында төпләнеп тә калармыз, иншалла,—дип уйлаган ул.—Көн күрешне көн үзе күрсәтер. Төркестанда татар-мөселман утракларын да шактый дип әйтәләр. Һәрхәлдә, үз мөселманнары арасында харап булмаслар...”

Сәлах-карачның унберенче буыны булган Сөләйман хәзрәт язмышында ин кискен, ин чая адымга жөрәт итә: төннәрнен берсендә егет корына кереп килгән дүрт улы, әле бәлигъ булып житмәгән төпчек улы һәм ике кызы, хатыны белән ике атта авылдан “Себер чыгып кача”... Беренче олауда—үзе, киез астында атасыннан калган бүре чукары, уналты яшьлек Әгъләмәтдин, унбиш яшьлек Заһретдин, ундүрт яшьлек Гәлләмәтдин, уника яшьлек Суфия; икенче олауның дилбегәсе өлкән угылы—унсигез яшьлек Кәррәмәтдин кулында; аның белән арбада—әнкәләре Бибикамал, ун яшьлек Минсорур, жиде яшьлек Фәррәхәтдин, ягъни мәсәлән, Иркәннен булчак атасы, биш яшьлек Камилә һәм юлга дип хәстәрләнгән азык-төлек... Картаталары ант итә: кая да булса, хет котсыз боз тауларындагы Гренландиягә булса да барып егылырга, анда “Өстебездән көлгән урыстан башка һәр кавемгә төпләнергә рөхсәт ителә!” дип язуды казык кагып куеп, урыска бөтенләй катнашы булмаган, урыстан бик тә чит, ерак тарафларда шундый ук Кизләү дигән якты исемле яна авыл нигезләргә!..

Кизләү! 3-3-3!... Ул нинди матур янгырый!

Кизләү! 3-3-3!... Кынгырау авазлардан яралган аваз!

Юкка гынамени борынгы татар фольклорында татар жыруының “өзләү” дигән төре булган. Өзләү!.. Өзелү!.. Өзлегү!.. 3-3-3!.. Гармуннар вә кубызлар, мандолин вә эскрипкәләреннән өзләү авазлары!

Кизләү атамасының борынгы төркичәдән “чишмә” булуын балалары анлап күрәп үсәргә тиеш! Анда, ул нигезләчәк авылда, билхаккый, чишмә, чишмәләр йолдызлыгы кайнап торырга тиеш!

И, Ходаем, үзән ярлыка! Үзен дәрт-дәрман бир! Иляһи амин! Ай-һай, текә бурыч куя үзенә Сөләйман хәзрәт!.. Мәккәгә дип юлга чыкканда компасы да, сәгатә дә булмый аның. Ана компас һәм сәгатъ булып Кояш, Ай, йолдызлар хезмәт итәдер. Сәлахиләр ыруы Мәккәгә барып житми житүен, әмма аларны Мәккә рухы—ислам идеясе коткарып кала.

Шушы вакыйгаларга йөз ел чамасы үтөп, Изге Мәккәгә Хаж гамәле кылырга баргач, иркән таңнар калды—аларны коткарган тарафларда без күрәп өйрәнгән кара тупрак юк, анда кара ташлы кара таулар гына бар иде! Ярабһи!.. Аллаһы Тәгаләгә, аның илчесе Мәхәммәд гәләйһиссәламгә зарый кылып, Аллаһы рөхсәте белән, ул картатасы һәм Сәлахиләр нәселе килеп житә алмаган, әмма аларны коткарып калган илаһи ташларны үптә. Алар аның нәселен коткарган—таш-тупрак иде. Иркән ага Кәгъбәтулла тирәли һәм Сафа, Мәрвә таулары арасындагы беренче төваф-сәгыйны үзе вә ата-анасы, икенче төваф-сәгыйны гомере бие Хаж кылырга хыялланып та кыла алмаган картатасы Сөләйман хәзрәт вә газизләрдән газиз картинәсе Бибикамал, өченче төваф-сәгыйен Болгар-Казан татар-мөселман өммәтенен

азатлыгы өчен башын салган туганнары—Сәлахиләр ыруыннан үзе хәтерләгән жиде бабасы—Жиһанкол-Солтанкол-Айтуган-Сәлах-карач-Мөхәммәткол-Габделһади-Сөләйманнар хакына кылды. Ул бабайлардан калган жиде буынны танунын серен шушында гына аңлады кебек. Бу хәтер, китапсыз хәтер, хәтта язма тарихынны дошман яндырган хәлдә дә үзендә кала торган изге хәтер икән. Жиде бабаны тану—тарихынны саклау чарасы болады. Язмалы чорга кереп, нәсел тарихлары бозау тиресе, елтыр кәгазыләрдәгә шәжәрәләргә язылгач, аларны Рәсәйдә милләтләрне тегермән ташында тарттырган большевиклар, Кытайда исә хунвейбиннар тартып алды. Әмма хәтер—тарих яши. Бу минутларда үзен иң бәхетле инсан итеп тойды ул. Жир шарындагы алты миллиард йолдыз—алты миллиард инсанның миллиард ярым мөселманы арасында үзенен дә мөселман булып яратылуы өчен Аллаһы Тәгаләгә чиксез рәхмәтләр әйтеп, Коръән укыды. Кәгъбәтулланың кара ташынын якты кояшы тирәсендә миллион инсан ошбу кара ташка бармагы белән булса да орына, сыгына алу хакына изге авыр сынау гамәлен кылганда, аны, кытай төрмәсендә хунвейбиннар үкчәсез иткән чатан тоткынны, чатан мөһажирне ерак Африканың Нигериясеннән килгән шушы таулар кебек кара нигтерлар бала бишегедәй бәллүргә утыртып жиде тапкыр ураттылар!.. Ул миллион мөселман дингезендә чайкалып, оймах вә жәһәннәм каршында миллион күзләр белән мангайга мангай очрашты. Анын беркайчан да миллион караш белән берьюлы очрашканы юк иде. Кәгъбәтулланың кара кояшыннан төшкән саваплы якты нурлар да, күктәгә кояштан төшкән якты нурлар да, аны күтәрәп йөгөргән кара нигтерлардан ташып чыккан якты иман нурлары да—барысы да мөселманлыктан килгән яктылык иде!..

Кояш һәм йолдызлар пышылдаган юнәлештән алып бара Сөләйман балаларын. Көнөнә, навасына, санына-шәрәфенә карап, алар шушы сәяхәт вакытында бәләкәй йолдызларның кайчан вә ничек эреләнгәнән, эре йолдызларның кайчан вә ничек вакланганын шушы төрбәле арбадагы юрган астыннан тагын да нечкәрәк итеп аңлый...

Гаилә Нократ, Чулман, Ык, Агыйделләр, Уралтау кырлачлары аша сентябрь азакларында Чиләбегә килеп житә. Сөләйман Бохара мәдрәсәсендә бергә укыган Чиләбе мулласы Мөшәrrәф хәзрәттә туктала. Бу кин күнелле азатлык бәндәсе озын юллар үтеп талчыккан гаиләне мәчет ихатасындагы каравылчы йортына урнаштыра. Шунда әл-хәл алалар. Бәхетләренә, Чиләбе белән Омски арасында ду килеп паравыз да йөрөп ята икән. Шәриктәшенен акыллы кинәшен тыңлап, Сөләйман атларын сатып жибәрә. Инде Мөшәrrәф хәзрәткә янә дә рәхмәтләр төшсән: мөһажир күзләре беренче күргән чуен юл буйлап ул үзе үк озата бара һәм бернинди хәвеф-хәтәрсез Омскига житкереп, Омски мулласы Сабиржан хәзрәткә китереп тапшыра. Бертуган бажасы икән. Менә бит ничекләр генә дә кин вә миһербанлы ул хак мөселман дөньясы! Сабиржан хәзрәт картатасын гаиләне кара кышка каршы юлга чыгармый. Шундагы бер мөхәллә мәчетенә мәэзин итеп урнаштыра. Гаилә биредә кайгы күрмичә кышлый. Һәрнәрсәдән хәбәрлар, Себер тарафларын, табигатен, адәмнәрен яхшы белгән хәзрәт хадимнәре ярдәме илә Сәлахиләр барасы юлның бердәнбер, ин кыска вә максатчан маршрутын төзи: корылып яткан чуен юлына янәшә барган юллар буйлап Новониколаевскига, аннан борынгы Чуй трактына күтәреләп, Алтайга, аннан мангул Алтайлары аша Тарыйм-Турфан түбәндәкләренә—Кашгар тарафларына сугарга кирәк!.. Моңы ишеткәч, Сөләйман хәзрәтнең керфекләренә яшь бәрәп чыга. Юл унаенда яткан Новониколаевски мулласы белән бәйләнештә булган Сабиржан хәзрәт, өстәмә хатлашып, анардан Сәлахиләрне кабул итәргә ризалык та алгач,

Сөлөйман хэзрэт инде төмаман кош тоткандай куанып, алга ашкына. Язга чыкканда, рэхмэт төшкере, Омски белән Новониколаевски арасында да паравыз йөри башлый. 1897 елның май урталарында Новониколаевскига килеп тә төшәләр. Биредә имамлык иткән Хәйберрахман хэзрэт тә аларны дустанә каршылый. Сөлөйманның гозерен тынлаганнан соң, ул анарга берәр елга биредә калырга, үзенә дә, балаларына да жирле шартларга күнегү үтәргә тәкъдим итә. Мәкальдә әйтелгәнчә, “жаны теләгән—жылан ите ашаган” Сөлөйман, ашыгучанлык күрсәтеп, бу тәкъдимнән баш тартып, юлга кузгала—һәм, соныннан раслануынча, ялгыша. Хәйберрахман хэзрэт “Жәмгыяте хәйрия” ярдәме белән ана ябык арбалы ике мангул аты сатып алып бирә. Мөһажирләргә житәрлек азык, киездән-тиредән тегелеп, Алтай тауларындагы салкыннарда да бирешмәслек киём-салым туплана. Ниһаять, июнь иртөләренәң берсендә инде жирле жәмәгать белән төмам туганлашып беткән гаилә ерак юлга кузгала. Хәйберрахман хэзрәтнән ышанычлы мөрите—алтайлы мөселман Акдәүләт аларны ике ай дигәндә Барнаул, Бийскилар, Катын, Чуй елгалары—Кошагач, Ташанталар аша мангул чигенә, аннан Цаган-Нур-Үлэгәйлар аша кайчандыр Чыңгыз бабамызның башкаласы Каракорымнан килгән борынгы Ефәк Юлына—Кашгарга илткән төньяк кулсасына чыгарып куя...

Биеклекләре чакрым-чакрым ярымнан артмаган таулы төньяк Чуй далалары буйлап килеп, мөһажирләр Алтын Ай тауларына күтәрелә башлый...

Кояшлар биек, һавалар саф!.. Алтын Ай!.. Йөрәккә якын Алтын Ай!.. Мангулча Алутай, ягъни “Аюлар тавы” дигәннән килеп чыккан ул. Иртеш-Үрхан-Йөнәсәйләр иннәрендә күтәрәп килгән Себер Алутае, көньяк Чуйның дүртәр чакрымнарда күтәрелгән Гоби-Мангул Алутае, аннан Кашгар һәм Жунгар тигезлекләре алдыннан күтәрелгән Төнре Шәм Алутае, Тибет алды—Уйгырстан Алутайлары бербөтен булып берләшкән бу дүрт Алутайдан торган бөек таулар ватанында, кайчандыр, беренче мең еллар уртасында һунну, жиденче-сигезенче йөз еллыкларда аларның дөвамы—төрки татар-төрки уйгырларның Кара-Баласугини каһанлыклары, инде бу дәүләт тә шул ук төрки кара кыргызлар тарафыннан тар-мар ителгәннән соң, мангуллар кул астына күчкән империяләргә күкрәгәндә, бабаларымыз Билге-каһан, Күлтәгин-каһаннарның күз яше жир йөзенә Байкүл, Балкашкы (Балхаш), Зәйсән, Убсу-Нур күлләре булып калыккан чиксез кинлекләр буйлап яшәр ватанын эзләп качып барган мөһажирләр гаиләсе беренче зур бала—тау бизгәге кизүенә дучар була. Тешләре тешкә йокмыйча калтыранып үлә барган Заһретдин белми: аның рухы Идел буендагы туган ватаныннан төрки кавам булып яратылган тарихи ватанына—Алутайларына кайтты; кайдадыр көньяк-көнчыгышта, бүгенге Улан-Батырдан берничә сәгатьлек юл өстендә, Хангай тауларының итәген юган Үрхан елгасы үзендә бөек Чыңгызхан бабамызның империясе башкаласы Каракорым—Харахорум; шунда ук, күчкән комнар тарафларында бөек төрки Билге, Күлтәгин, Танжоки бабаларымызның һәм меңләгән баһадирларымызның килчәккә роман итеп таш балбалларга уеп яздырган васыять тарафлары:

Дәүләтле халык идем,

Кайда инде дәүләтем?

Кем дәүләте өчен хәзер тырышамдыр кү?

Каһанлы халык идем,

Кайда каһаным?

Нинди каһанга хезмәтемне, көчемне бирәмдер кү?

Беренче корбан!..Сәлахиләрнен юлга чыкканнан соң язмышка төшкән беренче корбан—унбиш яшьлек Заһретдиннен гәүдәсе Баян-Элгенәң күчеп

йөргән комнарына күмелә, ә жаны, иманлы тәннән очып чыгып, Күлтәгин бабаларынын балбалларына күчә. Баян-Элгенен күчеп йөргән комнарын учына кыскан Сөләйман хәзрәт бу үлемне гаиләсен туган ватаныннан кузгатып алып киткән дуамаллыгы өчен Аллаһтан төшкән жәза итеп таныгандыр. Шулай итеп, язмышы канатында Мамадыш өязенен Кизләү авылыннан килә яткан татар үсмере моннан ике мең елга якын элек бабалары яу чаптырып чыккан туган туфрагында гүр иясә була. Кызык, мөһажирлек юлына аяк басканда моңа кадәр Идел буе тигезлекләреннән аккан елга буйларында тал булып үрчегән нәселенен киләчәктә чит-ят тарафларда бары тик таулар һәм бириклекләр белән сыналачагын сиземләде микән Сөләйман хәзрәт?

Ул бу югалтуны Аллаһның сөннәте дә, фаразы да итеп кабул итә. Кайчандыр унөченче гасыр уртасында Угәдей-ханнар биредә татарның бу кадәр кануни оешканлыгына тән калган Ватикан, Европа илләреннән жәяү килгән илчеләр Плато де Карпини, Вильям Рубрук, Марко Пололарны кабул иткән. Әмма миссионерлар тәкъдим иткән ят динне генә кабул итмәгән. Европа динчеләре ярым мәжүси, ярым мәселман “кыргый кавемнәр” арасында яшәргә, үз диннәре өчен корбан булып, биредә, Каракорым комлыкларында, жирләнәргә тиеш булганнардыр. Әмма “кыргый” ханнарыбыз халыкны чукундырырга килгән “мәгърифәтләр” сәяхләренә ат жигәргә, күн ыштан кияргә, каклаган ит ашап, көннәр буе ат өстеннән төшмәскә өйрәткән, бүләккә дөяләргә кәрван-кәрван байлык төяп озаткан һәм алар, илләренә исән-аман кайтып, Каракорымның “мөгезле кыргыйлары” турында шаккатыргыч хезмәтләр язганнар...

Мангулистан чүлләрендә ун көн дулаган ком гарасатында үлемнән калып, бириклегә дүрт чакрымнан арткан Хыйтун-тау түбәсендә икенче корбанын—ун яшьлек Минсорурларын калдырып, Уйгыр Алутаендагы Алутай кышлагында инде өченче корбанын—төпчек Камиләләрен дә жирләгәннән соң, мең бала-мең үлемнән калган Сөләйман хәзрәт гаиләсе—мәктәптә укып та, гыйлемнен иң жәяүле өлкәсе—жәгърафияне өйрәнәп төлгәрмәгән балалар төрбәле арба өстеннән йолдызлардан йолдызларга, таулардан тауларга сикереп, үләннән үләнгә, агачтан агачка күчеп, гади тупрак, таш юллардан һунну бабаларынын көнчыгыштан көнбатышка үткән тарихи гамәлен кирегә—инде көнбатыштан көнчыгышка кабатлап, Новониколаевскидан чыкканына бер ел дигәндә, Европадаң Азиягә, шуннан Азиянен йөрәге саналган Үзәк Азия—Шәркый Төркестанга, анын башкаласы Өрөмче каласына килеп егыла...

Могжиза!.. Татар тарихында булмаган могжиза! Ефәк юлы—тормыш юлы!..

Безнең борынгы төрки-уйгыр туган бабаларыбыз—Мәхмүд Кашгарый сүзлекләре, Йосыф Баласагунлылар ижат иткән боек “Котадгу белик”—“Белем Коты”лар Ватаны—Шәркый Төркестан... Кашгар... Өрөмче... Голжа... Тәкла-Мәкан... Зәңгәр һавалар, эре йолдызлар, пешкән жимешләр, кипкән-корыган, елына биш миллиметр да явым төшмәгән чүлләкләр иле! Барысы да бер ил!.. Жил белән сил, янгыр белән корылык, эсселек белән салкынлык тигез тирбәлгән сикри дөңъя!

Тәкла-Мәкан чүлләрендәге эсселек көндәсләрен хәтта илле-алтмыш дәрәжәгә житеп, төнен шундый ук дәрәжәгә житкән зәмһәрир суыклары белән бергә көчаклашкан сәхрә!

Менә кайлардан, ничә мең елдан соң килеп тапты сине татар-мәселман балаң!

Мангул гаскәрбашлары тарафыннан бары тик батыр, курку белмәгән өчен, сөңге очы кебек яу башында йөртеләп, нәтижәдә, кырылыпмы кырылган,

эмма ике мененче еллар башында булып үткән бөөк яулап алуларынын барлык яхшы вә начар хәтерен, гарылеген, пычрагын мәнгелеккә ыһ та итми күтәргән бөөк татар өммәте! Кем ул “мангул”? “Мен кул” бит ул! Бу атаманы да аларга татар биргән. Өлгер, акыллы булганнары өчен Алтын Ай татары Мингез-хан шулай дип атаган дип укыган иде кайчандыр Иркән ага. Бәлки шулайдыр да? Аннан, тагын да кем ул, “мангул”? “Мен кол” дан да килеп чыккан диләр. Шул ук Алты Ай татарлары атамады микән аларны “мен кол” дип каһаннарына сүзсез буйсынганнары өчен? Иркән-ага уйлавынча, татарның “кул яны, кул жанындагы ук” савыты-садагы урыска “колчан” булып кереп калган булырга тиеш. Димәк, мангул дигән сугышчан кавем “кул янындагы садакка мен кул белән кәргән мен кол” болады. Мангул ташкынының “сөнге башы” булып килеп, дошманны астына түши-түши алып бирә бара мангулга татар кабиләсе Тын океаннан Атланттик океанга кадәр Азия белән Европаны. “Тартарлар килә!” Үз биләмәләрен үзә били алмаганы, тырым-тырагай таратканы һәм, нәтижәдә, дәүләтсез калганы, ханкирмәннәрендәге ирләренен хатын-ханбикәләрен—Сөембикәләрен көймәләргә бөйләп Мәскәүгә сатып жибергән гөнаһлары өчен, Аллаһы Тәгаләдән каргалмаганы һәм шунын өчен бүтән килеп, гайрәтсез-дәүләтсез йөрөп ятмайды бу кавем?!..

Татар тарихы—күзе-тәрәзәсе булып та, үзен күрмәгән йорт ул.

“Татар ашлары” йортында чалкан ятып уйланган Иркән-аганын алдыннан, кинодагы кебек, Шәркый Төркестан күренешләре үтә...

Урам ягынан тәрәзәсез, балчыктан салынган уйгыр, дөнгән кыштаклары очышта катып калган пирамидалар бөйләмен хәтерләтә. Дөнгәннәр шул ук кытайлар, тик уйгырлар кебек, мөселман динен кабул иткән кытайлардыр. Уйгыр халкын жир, игенчелек эшен яратканына күрә “таранчы”, ягъни “игенче” дип атаганнар...

Биредә, зәнгәр кыялы, башларында ак кар чалмалары чалмаланган таулар арасындагы мәңгә яшел үзәнлекләрдә үскән биек карагайларда кыргый кортлар дөньядагы иң төмле балны—чолык балын жыя. Монда чөчкәлөгән чөчкәләр, кыяташ балавызы—мумие һәм биниһая үсемлекләр, үләннәренен хуш исле майларын, шешәләргә тутырып, халыкара базарларда, аукционнарда долларларга гына сатарга мөмкин. Һәм дә ки саталар да. Күптән түгел, Мәккәдә булганда, күрмәмени, һәр кардәше-танышына хаж һәдиясе итеп сатып алмадымыни ул кытай мөһере сугылган Уйгырстан ислемайларын!.. Мәккә-Мәдинә тыкрыкларында “Без Элә буйларынан!” дип әллә кайлардан кычкырып утыралар алар. Мондагы жиләк-жимешләр, жанвар-киекләренң исәбе-хисабы юк. Андагы урман акланнарында үскән бөлдәргән жиләгенен, тау сарымсагы—тагсамсыкларның төмеллекләре! Андагы кайнап торган арашан чишмәләре!..

Шул ук вакытта, шагырь Сибгат Хәким әйтмешли, “жәйләре жәй анын, кышлары кыш”. Көзләре көз анын, язлары яз. Анда үзәк өзгеч жил-давыллар да, карлы бураннар да була. Эмма жир үзәге—экваторга якын торган, кояш күзенә туры караган саен, табигать миһырбанлырак, мөлаемрәк, ана күнелләре була, күрәсен. Бу якларлардан чагыштырып караганда, Шәркый Төркестанның Элә үзәнгә бернинди географик кинлек, башка табигый шартлар белән чагыштырып булмый. Ул чагыштыргысыз. Тамугынын оймакы үзә белән. Биредә таулардан төшкән салкын һава белән чүлләрдән килгән кайнар һава үзәра бөрелешеп, яшенле янгырлар яратыла. Тау араларындагы үзәнлекләргә коеп яуган шифалы янгырлар Төркестанның төньяк төбәкләрен субтропик диарлек жәннәт ясыя да куя. Имән белән беррәттән бамбук үсә дә куя, нишләтәсен!.. Кытайларның “Бу ай мама, бу ай баба, чжи ай гоцзя!”—“Атанны-ананны яратмыйсың икән, ватаныңны

ярат!” дигән әйтемнәре шул Уйгырстанда туган бит инде. Анда һәр төбәк, һәр өлкә үзенен жимеше белән мактала. Күрлә—баллы-сусыл армут (груша), әчкелтем алыча, Турфан—кызлар бармагыдай озын буынлы йөзем, Аксу—хуш исле алма, Хәми—татлы карбыз-кавыннар, хәмигүә, Яркәнт—бадәм (миндаль) чикләвек, Күчә—эре, итләч өрек, Кашгар—сытылып торган гранатлары белән. Базарга керсәң, жиләк-жимешне ерып чыккысыз. Гранат төшләренен әчкелтем-кызыл суы гүя тәм белән дә, төс белән дә басып алган Шенжәнне—хатын-кызларның киеме-салымында да, идәннәргә түшәлгән, диварларга эленгән келәмнәрдә гранат суы төсләре хакимлек итә...

Чүлөкләрне, биек тау сыртларын-итәкләрне исәпкә алмаганда, һәркайда диярлек, бодай, дөгә игәләр. Шенжәннен көньягында, Кашгар якларында, һава йомшактан, дым артык мулдан булмаса да, мамык—пахта да үсә. Мамык өлгәргән чорда басулар өзек-өзек сибеләп яткан кар, ялтыр боз, якты көзгә кисәкләре сибелгән тугайны хәтерләтә. Ошбу ак кар кисәкләре арасында аллы-гөлле гранат төсөндәге шәүләләр теркелдәшә—муеннарына үзләреннән дә зур капчыклар асқан халык пахта жыярга чыккан. Болар исенә төшкән Иркән аганы кайнар тир биләп ала!..

Мондагы төннәр карангылыгы—кара күмер. Күзгә төртсәң күрәнмәс куе карангы. Төннәрдә Мәккә тирәсендәге мәгарәлә таулар да шулай карангылана икән. Шунысы тан калырлык: жирнең иң якты, иң нурлы китабы “Коръән” үзе шушы “кара таулар”ның якты мәгарәләреннән чыккан. Шул ук Мәккәдә инанды: мондый карангылык алачакны оныттырса да, бирәчәкне оныттырмый. Әгәр мондый төндә кайдалыр берәр ут ишәраты яктырып куйса, бел дә тор, ул бу тирәлеккә әлләни яктырта алмый, ә бәлки карангылыкны тагын да тирәнәйтә, арттырып, көчәйтә кенә күрсәтә. Монда яктылык йотыла һәм бирәчәк бурыч булып калкып чыга. Монда һәрнәрсә абсолют тынлык эзли һәм аны мотлак табачагына инана...

Үз гаиләләре кичергән язмышны, тормышны, вакыйгаларны житәрлек белми шул Иркән ага. Кем әйтмешли, көрәш белән мавыгып, “Атадан яшә—акылдан буш калган”. Хәзер үкенә, аһ, үкенә: атасы-анасы исән чакта сорапшырып, кирәген языпшырып-теркәштереп калмаган. Бу хакта колакка кисәтүче дә табылмаган, ичмасам!.. Моның өчен адәм баласының рухи балигъ булуы, шәхсән өлгәргә зарур шул. Аннан, еллары нинди булды бит, еллары!.. Әмма Иркән ага менә монысын күп тапкырлар ишетеп белә: 1921 елның язында, авыр мөһажирлек юллары кичкәннән соң берәз көч-хәл туплаган картаталары Сөләйман абыз—аны Голжаның сәүдәгәр мишәрләре шулай атый—күгенен сүрүләре яктырып, зәңгәр түбәләп торган гайяр Тәбәт, Төңре-Шәминен (Тянь-Шяньнең кытайчадан “кояш тавы, көн тавы”н аңлатканын белсә дә, Иркән ага аны үзенчә дөресрәк санаган “Төңре шәмә” дигән атама белән йөртә һәм йөртәчәк) мен катлы ташлары астыннан, мамыктай чиста болытлары, су тегермәндәй очкынчак шарламалары йөзегеннән агып чыккан, үз агымында ком-ташны гына түгел, кешеләр гомерен, кешеләр язмышын да иләгән гүзәл Элә дәрәясе үзәккә, үзе урынын табып, “Салкын чишмә”нең нәкъ күз карасында Кизләү дигән татар авылын нигезли. “Салкын чишмәнең күз карасында” дип аерып әйтсә бер дә юкка түгел. Биредә, салкын чишмәләр белән беррәттән, бик тә тирәннән, төпкелдән эсселәргә житмеш-сиксән дәрәжәгә барып житкән кайнар чишмәләр дә бәрәп чыга. Татар чишмәсез буламы? Чишмәсез татар авылы буламы? Сабый чагында, малайлар белән бергәләп, Иркән шул салкын вә кайнар чишмәләргә алыштыра-алыштыра, алардан кискен континенталь ванна ясап коена иде. Житмеш градус кайнар чишмәләрдән—житмеш градуслы салкын чишмәләргә. Шуна күрә, язмышы

да “кискен континенталь” булып чыкты түгелме? Аларнын тәннәре таш, үзләре исә үзләренә баш иде. Иркән ага хәтерли: салкын чишмәләрдән чыгуга котырып ашыйсы килә...

Иркән аганың туган Элә елгасы, халык язмышы кебек, бормалы-бормалы. Ул, Казакъстан тарафларыннан тыныч кына килеп керә дә, Тәңре-Шәм таулары араларында бормаланып-бормаланып тулыша, ташый, ыргыла башлый һәм гүя сагынуын тотып тыя алмас хәлгә килгәч, янадан “чикләрне бозып”, кире туган яклары—Казакъстанга чыгып китә һәм Балкашык күленә барып коя.

Нәкъ әнә шул Элә ярындагы Кизләү авылында, анык итеп әйтсәк, 1930 елның 29 августында, Сөләйман хәзрәтнен төпчек улы Фәррәхетдин гаиләсендә дөньяга килә бүген без күреп белгән ап-ак чәчле ил агасы Иркән агабыз. Ана ерак бабалары Сәлах-карач хөрмәтенә Сәлахетдин дип исем кушарга булалар, әмма картатасы Сөләйман хәзрәт фикерен кинәт үзгәртә:

—Без болай да Сәлахиләрдер... әйдәгез, балалар, борынгы жиде буын болгар-татар бабаларыбыз Жиһанкол, Солтанкол, Айтуган, Тантуган, Сәлах-карач, Мөхәммәткол, Габделһади, Мөхәммәдләр хөрмәтенә саф болгар исеме—Иркән кушаек...

Һәм шулай итәләр дә. Яткан жиреннән көлемсерәп куя. Ничек көлемсерәмәссен? Нәкъ әнә шул көнне, ягъни мәсәлән, 1997 елның 29 августында, туган көнөндә, татарларның Икенче Бөтендөнья Конгрессында делегат буларак катнашты бит ул. Туры килүен кара. Делегатларның барчасын “жир шарының һәр тишегеннән” эзләп табып, хәтта Әмрикәләргә кадәр чакыру жиһәрткәнә өчен Татарстан Президентына рәхмәтләр яусын. Дөрөс, бу көнне аның туган көнен исенә төшерүче дә булмады. Хәер, нигә кирәк ул? Туган көн дигән бәйрәм бармы татарда? Коръәндә? Юк. Кирәкми дә. Аны үзәң һәм анан—туганнарын белү дә бик житкән. Бөтен милләт кузгалган, үзенә Ил-Ватанының мөстәкыйльлеген билгеләгән көнне үзеннән туган көнөнә искә төшереп утыру оят түгелме? Туган көн—бәйрәм түгел, ул сина Ходай Тәгалә бүләк иткән илаһи зарурият. Шым гына куан да, гөбәдия белән чәй эч, мөселман. Нигә туган көннәргә, мәрхүм атасы әйтмешли, табынып, калакун кагарга? Бәйрәм иткән хәлдә, табын уртасына, теләсән-теләмәсән дә, аракы-шәраб, шәхси мин-минлек, эгоизм шайтаны кереп утыра. Кирәк саныйсың икән, туган көнөнә үзәң, гаиләң, якыннарын белән, тыйнак кына уздыр. Туган көн Раббыбыз билгеләгән бәйрәмнәр исемлегенә кертелмәгән бит. Әгәр кешелек көн, сәгать, минут, секунд саен кемнәндер туган көнөн бергәләп билгели башласа, ул бәйрәм өстәле артыннан тора алмыйча, аяктан егылып иде...

Шулай да бу жәһәттән искә төшерерлек бер кызык вакыйга хәтердә калган икән.

Төркиянен Мәрмәрә университетыннан килгән профессор, борынгы татар әдәбияты белгече Вәзир әфәнде Нури бик тә куандырды аны. Алар Вәзир әфәнде Висконсин университетына лекция укырга килгәч танышкан иделәр. Сонгы ике елда күрешкәннәре юк. Кардәше безаз чүгеп, кечерәп калгандай күренде. Юк, калыная, карынга гына утыра төшкән икән профессорыбыз. Иркән-ага аның белән берничә тапкыр Төркиядә, Чынгыз улына кунакка барганда, очраштыргалаган иде...

Ә менә туган көне унаеннан Конгресс азагында чынлап та көтелмәгән вакыйга булды. Бу хакта соңыннан. Шунысы гына, каян белгәннәр? Анлашылганынча, Вәзир әфәндене Иркәннен туган көне турында күптәнге танышы, Нью-Йорк политехника университеты профессоры, пирамидаль тирәк сыман зифа, төз буйлы Солтан Рәфыйк кисәткән булган икән. Солтан

бу хәбәрне Төркия делегациясе әгъзасы—төрки фамилияле бер яһүди коммерсантка да житкөргән. Алар сюрприз ясау хакында уйлашканнар. Иркән агага моны үз чиратында Конгресста танышкан Мәскәү мишәре хәбәр итте.

—Иркин Фаррахутдинович, сиз кутугуст!—диде ул фетнәчеләрчә колакка гына пышылдап.—Сизнин ведь день рождения!.. Минга ностальжия потатарски суляшергя!⁶

Конгресснын пленар утырышы тәмамланганнан сон, кунакларны Татарстанның төрле тарафларына сәяхәткә алып киттеләр. Аларга Бөгелмә тарафы туры килде. Казанны чыккач та, ниндидер сәер Питрәч дигән (Петрович)тан алынмаганмы, алынса, исемне алыштырып булмыймы?)—район житәкчеләре каршылап, нәселле атлар үрчетү белән шөгьльләнгән фирма-ипподромга алып килделәр. Президентнын бик тә ат яратуы, Сөләйман картатасы әйтмешли, “ат жанлы” булуы хакында күп тапкырлар ишеткәнә бар иде. Ипподром ихатасына кергәндә аларны Әмрикә, Ниппун, Европа илләре житештергән автомобильләр патшалыгы каршылады. Бу халыкара автосалон түгел микән, дип Иркән ага башта берәз аптырап та калды. Ипподром бинасынын ярыш атларын чыгара торган куш капкасы өстендә Илбашынын ат башы качаклап төшкән зур сурәте шәйләнде. Мона Иркән ага бик тә куанды. “Ат—татар малы, татар атта дөньяны яулады, шул ук дөньяны ат менәргә вә ат жигәргә өйрәтте, шул ук атта яулаган дөньясын атсызларга таратып, аларны атлы, үзен атсыз вә затсыз итте,—дип уйланды ул.—Әгәр хужаларнын атлары чук гүзәл яши икән, димәк хужаларнын башка затлары да чук гүзәл яши”. Иркән аганың хәтеренә моннан ун-унбиш еллар чамасы элек “Казан утлары” журналында басылган “Атка мактау” дигән шигырь төште:

Ат ялларын космик жил көйдергән.
Ат бит безне Айга күтәрде.
Аттан канат алган ракетада
Без Галәмгә чөйдек күпләрне.
Бу ялларда—ирлек. Ат гомергә
Үз итмәде егет мескенен.
Ат—космик жан: тизлекләре чиксез,
Татар белеп тотса тезгенен...

Район житәкчесе—каракучкыл йөзле, мөлаем татар кешесе, исеме-аты Гайфулла бугай, сонгы елларда Татарстанда ат малына карата янарган мәхәббәт турында бәйнә-бәйнә сөйләде. Жомһуриятнең һәр район үзәгендә диярлек нәселле атлар үрчетә торган шундый фирма-ипподромнар төзелә. Үзен ихтирам иткән һәр башлык нәселле аргамакларда чабыш мәктәпләре булдыра. Мондый мәктәпләр өчен һәркайсы ике-өч миллион долларлык нәселле терескол, ахал-текин, гарәби вә англизи айгырлар вә бияләр кайтартыла. Алар Рәсәй ярышларында катнашып, Татарстанга престиж, алтын һәм доллар ташыйлар. Президентнын яраткан аты Ледок тумышы белән Голландиядән булса да, Татарстан юлларынан чабып, дипломнарны ташып кына тора, ди. Норлат хакиме Нигъмәтуллиннын аты Эрожи Ирландиядән—өч кенә миллион долларга төшкән, ди. Шунысы кызык, аларны чабышка казан татарлары өйрәтә дә, сыртына атланып, чаптыра да алмый, чөнки татарларда бу мәшгуль бөтенләй дә юкка чыккан, ди. Бу эшне бары Кафтау халкы—кабарда, карачай жайдаклары гына башкара ала икән. Чабышларны оештыручы менеджерларны Мәскәүдән генә чакырталар

⁶ (Рус.) Иркән Фархетдинович, котегез!. Сезнең тутан көнегез икән бит!. Татарча сөйләшәргә сагындырган (ностальжия)!

ди.

Нотыктан сон Кафтау жайдаклары тәннәре майланган сөлөктәй елкылдаган аргамакларны күрсәттеләр. Йә, Хо́да, ул атларның сылулыгы, чисталыгы вә пакылыгы!.. Үзе дә ат жанлы булган һәм сабый чагыннан ук Кизләү яланнарында атлар көтеп үскән Иркән аганын бу нәселле аргамакларга куануын күрсәгез!.. Ул Татарстанны Алып Батырлар һәм күкрәк-яңбашларыннан елкылдап кояш коелып торган аргамаклар жәйләве итеп күз алдына китерде. Анын Казан халыкара аэропортының капкасы алдында да шушындый аргамак менгән, киерелгән жәясеннән ук атып торган татар жегете һәйкәлен күрсә килде...

—Без атларыбызны, борынгы акыл иясе Платон кушканча, үзебездән... яхшырак ашатабыз. Пешкән ит, тукмачлы шулпадан башка, барысы да алларында...—дип шаяртты сүзен йомгаклап, Гайфулла кардәш. (Кунаклар көлештеләр).—Менә хәзер сезнең өстәлдә нәрсә булса, атларыбыз өстәлендә шуларның барысы да бар... Аракыдан башкасын, кәнишне. (Көлештеләр.) Алма, груша, банан, йөзем, шикәр, чи йомырка, кишер-кәбестәдән салат, сөт, понимаете ли... Хуш исле печән, солы, балык мае хакында инде әйтеп тә тормыйбыз...

Бигрәк тә матур, коеп куйган кебек нәфис, камил иде шул гарәп аргамаклары. Хатын-кыз кунаклар аларның сөлөктәй сыннарын, гамьсез гаурәтләрен күреп, үзләре сынсыз калды.

—Гарәп айгырлары!.. Ah!..—диде буынтыклы ун бармагына унбиш алтын балдак кигезгән ханым.—Гарәп айгырлары!..

Арадан бер кызмача делегат—ул район хакимнәренен берсе иде бугай—беләк-ботлары күлмәк-чалбарыннан ишелеп чыгарга торган таза гәүдәле инсан, айгыр кыяфәтенә кереп һәм гарәп айгырларына күрсәтә-күрсәтә, хатын-кызлар алдында башын-күзен уйнатып, буги-буги биештереп алды:

—Бусысы Әбү-Сәмбел!.. Согуд Гәрәбстанының үзеннән ди. Алты “Мерседес” тора!.. Тегесе—“Шотланд”!.. Ш-шоколад!..

—Боларны жирле ат нәселләре белән кушып булмый микән?—дип кызыксынды кунаклар.—Татар атының түземлелеге, сабырлыгы, эшчәнлеге дә өстәлсә, бәлки атчылык табышлы тармакка әйләнер иде?..

—Хак сүз!..Тын океаннан Адриатикага кадәр тоягы белән жир инлөгән татар аты бит ул...

—Сөйләмәгез юкны... Була торган нәрсә түгел,—дип каршы чыкты теге таза гәүдәле.—Болардагы кан—зәнгәр, ә безнекеләрдә—варвар каны!..

—Варвар түгел!—диде теге бирешергә теләмичә.—Син Лев Толстойны ал!.. Әнә шул даһи безнең Идел-Уралның “варвар канлы” бияләрен гарәби айгырлар белән куштырган. Һәм дә Рәсәйгә нинди чыдам нәселле атлар бүлгәк итеп киткән...

—Толстой кем ул? Гр-граф!.. Жирраф!..Нәрсә белә ул? Сүз көрәштерүдән колын да, бала да тумый...

—Граф, әмма мөселман!.. Астахово станцасында мөселманлыкка чыгып үлә...

—Чынлап та, Татарстанның үзенең ат нәселләрен... чабыш һәм йөк атларын яхшырту, хужалыкларда, халыкта ат үрчетү ничегрәк тора?—дип сорады арадан бер миһман⁷ житди кыяфәттә.—Татарстанда жирле ат нәселләрен яхшырту белән шөгыльләнгән берәр хужалык—ат заводы бармы?

—КамАЗ бар чакта нигә безгә ат заводы? Көлке бит бу!..

Район житәкчеләре үзара караштылар. Сорау һәм җавап рәвешендә

⁷ Миһман (фарсы)—кунак.

ярымшайрып ыргытылган гыйбарэләр, адашып, хавада эленеп торды да бар авырлыгы белән кунакларны кабул иткән хужа Гайфулла әфәнде жикәсенә ишелеп төште.

—Бар, нигә булмасын?—диде ул башын кашып алганнан соң.—Бездә “Казан” дигән дәүләт ат заводы бар. Дөрөс, анда юртаклар гына чыгарыла чыгарылуын. Йөк атлары халыкта болай да күп бит хәзер. Колхозлар кооперативларга, кооперативлар фермер хужалыкларына, колхозчылар ирекле хезмәтчәнә... э-э-э... батракка әйләнгәч, ат жирдә төп көчкә әверелде...—дип тәфсилле җавап бирде Гайфулла әфәнде. Аннан, йәнә дә башын кашып алганнан соң, “ачкан көртен” каплап та куйды.—Авыл аты хәзер... КамАЗ белән ярыша!..

Татарстан буенча сәфәрнен атлар күргәзмәсеннән башлануы белән Иркән ага бик тә канәгать калды һәм яхшыга юрады. Әлбәттә, чабыш атларын кешедән яхшырак ашатмасаң, алар жил белән ярышып жилдерә алмыйдыр. Шулай да жирле атларга булган салкынча караш Иркән аганы гажәпсендерми калмады. Экскурсия барышында кунаклар ачык хавада ябылган өстәл артларында кымыз һәм башка кайнар эчемлекләр эчтеләр. Иркән ага үз гомерендә беренче тапкыр Татарстан болыннарының үләннәрен өзгән бияләр сөтеннән ачытылган кымызны бар нәселә—картатасы-картинәсе, ата-анасы, барча туганнары өчен, эченнән генә рухларына догалар укып, күнелә канганчы эчеп хушланды...

Питрәч ипподромындагы мәжлестә ин хәтердә калган нотыклар Төркиядән шул ук Вәзир Нури һәм әмрикәле ватандашы Солтан Рәфыйк булды. Дөрөсен әйткәндә, бирегә килгән кунаклар арасында татарча сөйләгән нотыкчылар шушы ике мөһажир генә иде. Алдан сөйләшеп куйган кебек, алар икесе дә Иркән аганы борчыган мәсьәләләргә кузгаттылар.

—Минем Конгресссыбызда ин еш яңгыраган “диаспора” сүзенә женем котырды,—диде Вәзир-кардәш проблеманы кабыргасы белән куеп.—Без аны кирәгеннән артык бүрттердек—диаспора да диаспора!.. Безнең һунну бабаларымыз заманнарыннан алып туган жирләремез булган Идел-Урал сәхрәләре: Уфа, Самар, Сембер губерналарына кәргән жирләрдәге миллионлаган татар бүген ни сәбәпледер “диаспора” санала башлаган. Бу төптән ялгыш атаманы хәтта ки Казанның академик исем йөрөткән галимнәр дә куллана...

Өстәл артларында шыбырдашып алдылар. Монда, ашап-эчеп кенә утыра торган мәжлестә, кемнеләр бакчасына ыргытылган фронталь тәнкыйть протоколга сыймый, бөтенләй дә кирәкми иде. Әмма Вәзир-кардәш әйтәсен әйтмичә туктамый торганнардан икән.

—Хәзер татар үз Уралы булган Уралда да, үзе күпчелекне тәшкил иткән Башкортстан җөмһүриятендә дә “диаспора” булып кына санала, имеш. Сөясмәннәремез эшнә болай тотсалар, Казан Керәмәле өчен татар Минзәлә, Сарман илә Актанышта да “диаспора”га әйләнәчәк. Акылга килен!.. Ин үкенечә шунда: татар матбагасы да диаспора төшенчәсен ялгыш, имеш, жирлексез, килмешәк кавем мәгънәсендә куллана. Дөрөс түгелдер, җәмәгәт!.. Энциклопедик белешмәләрдә бу гыйбарә бар, әмма мондый мәгънәдә кулланылмый. Кем арасында кем диаспора? Һиндостан һиндие арасындагы килмешәк англизиста, әллә килмешәк англизи арасындагы жирле һиндиме? Басып алучы урыс арасындагы жирле татармы, әллә жирле татар арасындагы килмешәк урысмы? Шул ук күчмә башкорт арасындагы шундый ук жирле татармы, әллә шундый ук жирле татар арасындагы шундый ук жирле, кайчандыр күчеп йөргән башкортмы диаспора? Илтифат: монда кемнеләр күчкә, азлыгы роль уйнарга тиешме? Илтифат, татар туганнарым: кайчандыр мәшһүр Вольтерлар данлаган татар иле—Бөек Тартариядә урыслар

үзләре диаспора түгелмени? Алар татарларны инде Татарстанда диаспора хәленә китереп житкереп баралар. Кем кем арасында яши?

—Ностальжия по-татарски суляшергя!—дип кыстырып куйды Мәскәү мишәре.

Мәжлескә шул кирәк иде. Ул буылып-буылып көлдә. Вәзир-кардәш үзе дә көлмичә булдыра алмады.

—Барча инсаният Аллаһудан тигез яратылгандыр. Әйтик, сонгы бөтендөнъя орышында бары тик яһүди, урыс һәм башка империалистик милләتلәрнең югалтуларын гына санап утыру үзе кешелексезлек түгелме? Илтифат: биш гасырлык коллыгы чорында урыс бәхете өчен татар аз кырылдымы? Канча миллион? Сонгы орышта кырылган ике миллион татарны нигә әйтмиләр? Кешелектә “диаспора” дигән нәрсә юк. Кешелек үзе үк чиксез галәми диаспорадыр. Кем арасында кем? Бергә булырга тырышкан азчылыкны тарихтан аерып, “диаспора” дип атый башлауга без каршы чыгабыз. Асылда “диаспора” гыйбарәсенен грекчадан төп ике мәгънәсе бар: диаспора—күзәнәк; диаспора—орлык “таралу, ваклану”. Икенче “диаспора”ның тагын да тарырак мәгънәсе—Вавилон әсирлегенә төшкән яһүдиләр үзләренен Фәләстиннән читтә оеша башлаган милли тәшкиләтләрән, башкалардан аерылып торсын өчен шулай “диаспора” дип йөртергә мәжбүр булганнар. Ә сүз бит биредә, күрәмсез, чынлап та бергәлек, бер-беренә тартылу, туплану турында бара. Туган жирендә, үз Ватанында диаспорага әйләнеп барган һәр милләт вәкиле, бу очракта һәр татар инсаны безнен өчен мөһимлек сагышка, югалтуга әверелергә тиеш...

Өстәлдәге мәртәбәле “Ханская”, “Сабантуй”, “Корманская” аракыларыннан шактый кызып алган зал бердәм кул чапкандай булды.

—Милләтләр—Ходай Тәгалә яраткан иң бөек хәзинә,—дип дәвам итте бу фикерне Солтан әфәнде Рәфыйк.—Тәрәккыят нигезендә аларның тигез үсеше, нәкъ гаиләдәгечә, берәүнең икенчене үстерә килеше ята... Яһүдиләрнен, Мисырдан куылганнарыннан алып, телсез, динсез калып та, ике мен елдан соң да тарихи ватаннарына кире кайтулары милләт тойгысының үтми торган бөек сагыш булуын расламыймы? Нигә әле без, татарлар, биш йөз елдан соң да тарихи ватанымызга “кайтмаска” тиешмез? Конгресста безләрене, нишләптер ватанымызга кайтырга чакырмайлар!.. Бу безнең, кавын-карбыз кебек, кояшта ятып-ятып та пешмәгәнлекемездән килмәйдер?.. Кемдер раславынча, имеш, без, яһүдиләр кебек, ике мен ел түгел бит, нибары “биш йөз ел гына” мөһажирлек иткәнмез! Курыкма, кайтыр якка дигәндә, яһүдтән өйрән, татар, яһүдтән!.. Кешелек китү өчен яшәмәсә дә, кайту өчен яши. Тарих гомумән дә кешелекнең “гел куылу, сөргенлек” тарихы бит ул. Әмма сөргеннән бары тик ихтиярлылар гына кайта ала. Акыллы житәкче, лидер, падишаһ шуны тәэмин итә ала икән—ил бай һәм имин, итә алмый икән—ил ярлы һәм яулы-орышлы була...

Бөгелмәгә аларны Конгресс делегаты, Вознесенка аракы заводы директоры Гыйльман Корманов үзе алып кайтты. Эчү түгел, аракы исен дә якын жибәрмәгән Гыйльман әфәнде сиксәнгә житеп, илле ел буге шушында житәкче булып, аны Рәсәйнең иң кәттә аракы заводы итүгә ирешкән.

Делегациядә алар белән бергә булган “Татспиртпром” житәкчесе Гайфетдинов матбугат мәжлесендәгә чыгышын шушы шаян жыр белән башлап жибәрде. Күп кенә мәгълүмат алды Иркән-ага бу чыгыштан. Корманов кебек, Гайфетдинов та эчми икән. (Көлештеләр.) Татарстанда спиртынын 150 еллык тарихы бар, Рәсәйдәгә бу ин зур спирт житештерү концернына егерме бишләп аракы заводы керә, диде ул. Еллык унбиш миллион декалитр аракыны Татарстанның бишкәтә яткан сабыеннан аксакалына кадәр бүлсән, жан башына уртачадан кырыгар литр туры килә.

Кулланылмаган резервлар байтак, диде Гайфетдинов. “Татспиртпром”-нын йөз миллионга якын декалитр күләмендәге ин чиста сулар кулланыу Татарстаныбыз чишмә-суларынын чиксез булуы турында сөйли. (Кул чаптылар.) Аракы кибетләре хакны үзләре теләгәнчә билгели икән. Аракы житештерү ижтимагый тормышнын башка өлкәләренә дә унай тәэсир итә, ди. Мәсәлән, Казаннын “Ак Барс” “Уникс”, “Рубин” командалары, чакыртып китертелгән негритос уенчыларны, ипподромнарнын чабыш атларын, аларнын сыртларына кунган жайдакларны асрау—барысы да “Татспиртпром” исәбеннән. “Ак Барс” командасы өчен Чехиядән махсус чакыртылган капкачы үзенә миллион доллар сораган. Бу кадәр акчаны “Татарспирт”тан алмыйча, кайсы жимерек колхоздан аласың?! (Тагын да кул чаптылар.) Аннан, аракы житештерүдән калган апара, арыш боламыгы татар дунгызчылыгын ифрат та алга жибөргән, бүген һәр заводнын үз чучкачылык комплексы бар икән...

“Вознесенка” аракы заводында аш мәжлесе башланыр алдыннан, төрлө төрдәге салкын азык, кабымлыктар салынган алтын-көмеш савытлар, нечкә вә юан билле бәллүрләр тезелгән өстәлләр артына утыруга, ин түрдә урын алган Гыйльман әфәнде каршына зур төргәк кертөп куйдылар. Ул торып басты, бик тә зур эш башкарган сыман, тирә-якка карангалап алды да, нотык тотты. Урысча ярыйсы сукалаган Вәзир әфәнде сүзгә-сүз тәржемә итөргә тырышты.

—Татарстаннын финанс умырткасын ике табигый байлык—нефть һәм спирт-аракы мәшгулияте тотып тора. Бүгенге көнгә Татарстанда тагын да алты аракы фирмасы ачылырга әзерләнә. Петровка, Буа, Бөгелмә, Усады, Чистай, Минзәлә заводларында яна конвейерлар төзеләп ята. Без хәзер спирт экстрактын игеннән, бөрәнгедән түгел, ә башка, игенгә караганда күпкә арзан булган органик кушымалардан житештерә башладык... Без тоткан юл—капиталны арзан чаралар белән туплау...

Тынлаучылар котырып кул чапты. Вәзир, ни сәбәпләдер, тылмачлыктан туктады. Гавада Гыйльман аганын тавышы гына асылынып калды.

—Однако... Былбыл баснями не поят... Как говорится, пора по бокалам*... Хәзер безгә предстоит, әйтергә, мероприятие зур...

Ул алдында яткан зур төргәкне саклык илә сүтә башлады. Ниндидер тамаша көтөп, барысы да күз тутырып күзәттеләр. Бер кат сүтте, ике кат сүтте, унынчы кат сүтүендә төргәк эчендәге төргәктән Казан Керимелендәге Сөембикә-ханбикә манарасы, анын эчендә Президент сурәте тукуылган келәмнәр, алар эчендә зур бер үтә күренмәле комганны хәтерләткән, эченә сыеклык салынган бәллүр савыт килеп чыкты. “Аракы!—дип уйлады коты очкан Иркән ага. —Алай ук ярамас иде!” Гыйльман-кардәш бәллүр савытнын аккошны хәтерләткән муенына тагылган бөтинә чишөп алды, сүтте һәм Вәзир Нурига сузды.

Кардәшемез бу хәтәт тарафыннан махсус язылган гүзәл язуну жәмәгәткә күрсәтте һәм Иркән аганы шаклар катырып, укып китте:

—Мөхтәрәм Иркән ага! Сөзне, милләтемезнен гүзәлләрдән гүзәл угылын вә патриотын, Америка Кушма Штатлары кебек мөкәммәл⁹ илнен, анын сөт вә бал, алтын бодайлар, ак каеннар вилаяте булган Висконсин штатынын картлык буенча хакыйкый ялга чыккан биология мөгаллимнәре ассоциациясенен шәрәфле рәисен...

Иркән аганың күзләренә яшь типте, көтелмәгән тантанадан нишләргә дә белмичә, тынсыз калды.

—...бүген бик тә сагынган тарихи ватаныңызда, милләттәшләрөңөз

* (Рус.) Шулай да... Былбылны мәсәл белән сыйламыйлар. Бокалларны күтөрөргә вакыт...

⁹ Мөкәммәл (гарәп.) — житеш, бай, камил.

арасында булуыңыз белән кайнар котлыймыз һәм Сезде ике көн элек кенә тулган алтмыш жиде яшенез белән якынлы тәбриклимез...

Бу тантана унаеннан ана урыныннан күтәрелергә кирәктер ләбаса. Ул, кызарып вә унайсызланып, урындык артына эленгән таягын бөгәләннән эләктереп алды, аны шакекдатмаска, бу кадерле халәтне чебен очкан тавыш чыгарып та бимазаламаска тырышып, аягына басты.

—...Сезгә, ерак мәмләкәтләрдә сезнең гомер иткән халәл жефетенез Мәдинә ханыма, Төркиядәге улыңыз Чынгыз, Канададагы кызыңыз Гөлмәрфугага, онык-оныкчаларыңызга тазалык, саулык, озын гомер телимез. Туган көненезнең мөнтәзыйран¹⁰ яктысы белән рухланып, Сезгә барча Татарстан халкы, аның шәрәфле Илбашы—Президенты, Татарларның Икенче Бөтендөнья Конгрессы исеменнән ошбу бүләкләрне тапшырырга рөхсәт итенез...

Иркен ага мондый олылауны башына да китермәгән иде.

—Ошбу бәллүр савытка Сездең Шәркый Төркестандагы туган авылыңыз Кизләүгә исем биргән Мамадыш вилаяте Кизләвенен атаклы Кизләү чышмәсеннән гәлсәр сулар салынган булыр... —Үзе дә дулкынланган Вәзир Нури тирен сөртте дә, сүзен дәвам итте. —Буталып та беттем, бугай. Катлаулы тарихлар... Кыскасы, жәмәгать, мөхтәрәм Иркен ага Кизләү авылыннан качып киткән Сөләйман картатасының Шәркый Төркестанга килеп нигезләгән яна Кизләү авылында туып-үскән кеше була! Төшендерә алдыммы, юкмы?

—Понимаем!—диде зал. —Как не понимать!..¹¹

—Ностальгия по-татарски язык сүләшәргә!

—Браво!.. Браво!.. Әфарин!..

Шатлыгыннан Иркен ага бар жаны белән үкси иде.

Вәзир Нури бүләкләрне тапшырды һәм жинелчә генә бит алмасына кагылып алды. Шактый кызып өлгергән зал ду килеп кул чапты.

Көтелмәгән, бик төмәгнәле һәдияләр иде алар!

“Минзәлә суы”н гына уртлап утырган Кормановның мәжлесе тора-бара шау-шулы эчкәге әйләнде. Аракы елга булып акты. Анда басып та, утырып та, качаклашып та, үбешеп тө, елашып та эчтеләр. Жырламадылар гына. Үзенен хөрмәтенә “шәхси маркалы аракы булдыруга лаек бердәнбер татар” Гыйльман әфәнде, аның “тормыш спутничасы” Вера Николаевна, улы Сергей һәм кызы Алевтина атлы “чадолары” хөрмәтенә тәбрикләр кат-кат янгырады.

Аларның язмышында охшаш яклар да бар булып чыкты. Әгәр Иркен ага тарихи ватанына туганыннан алып кайта алмаган булса, инде сиксән яше өстенә баскан Гыйльман әфәнде дә туган якларына сизгә яшендә чыгып киткәннән бирле кайтканы юк икән. Иркен ага бу сәер охшашлыкка таннар калды. Туган Мәслиме илле-алтмыш чакрымда гына ятып, житмеш ике ел буга анда ничек кайтмаска мөмкин? Иркен-аганын өч—тарихи, туган һәм яшәгән ватаны булса, ана ага булган Гыйльман аганың бернинди дә ватаны булмаган, күрәсен. Яшәп яткан урыны гына бар: ул да булса Вознесенски авылы. Гадәттә, туган ватаның берүк вакытта ул синен тарихи ватаның да була. Гыйльман ага өчен дә шулай ул. Әмма күршәдәге туган Мәслимендә шушы ике ватан бергә төенләнүчән булсалар да, алар аның күнеленнән сызып ташланганнар, күрәсен. Бу хакта сорагач, ул кырыс кына елмаеп, “Ну что, ватан? Минен ватан—марзя” дип кенә куйды.

Иркен аганың үз гомерендә әле мондый татарны гына түгел, башка бер генә милләттән дә бу кадәр милләтсез-өммәтсез инсанны күргәнә юк иде. Ул сискәнде. Бу аның уенча, үз ватанында күргән беренче хунвейбины иде.

¹⁰ Мөнтәзыйран (гарәп.) — көтеп алынган.

¹¹ (Рус.) Андыйбыз. Ничек инде аңламаска?

—Сез... мөһажир түгелдер бит?—дип сорады ул анардан тартынып кына.

Гыйльман ага аны аңламады.

—Туган ягыгыздан куылдыгыз мәллә, дип соравым... —Иркен ага үзен төзәтергә ашыкты. —Кайтканыгыз булмаганга әйтәмендер кү...

—Не-е-ет...—диде тел төбен ачмаска тырышкан Корманов. —Случайность. Удивляться кирәкми. Знаю, поэт, как его... минем земляк... Актанышский.... Гамил, кажется, Афзалетдинов, утыз елда репрессирован Магнитка. Так, шуннан сон родной Такталачыгына кайтмаган... Даже на свой сиксэн еллык не поехал, беләсез? Нигя? Что, крыша поехала? Юк. Из деревни чыкканда, батраки Такталачика, как его... куып житкән и отобрали у него, десятилетнего мальчишки, последнюю фуфачку!..

Һәм ул буылып-буылып көлә башлады. Ул әле булса көлеп торган сыман.

Менә кайларга алып кереп китте үткәннән истәлекләр язарга дигән уйлары!..

V

Әйе, картатасы уйгыр тупрагында саф татар-мөселман авыл нигезләргә дигән уеннан кире кайтмый. Өремчә, Голжа кебек шәһәрләрдән тыш, Озынболак, Туккүз, Өч Туфан, Сары Сөмбә, Сары Тугай һәм башка авыл-кыштакларда яшәгән милләттәшләре яна мөһажирләргә үзләрендә төпләнергә өндәсә дә. Әйткән сүзендә торучы, үзе әйтмешли, “кирегә беткән кәжә карахтерлы” Сөләйман хәзрәт озак уйлап тормый, хатыны Бибикамалны, инде унбиш яшькә житә барып, кул арасына керә башлаган Суфиясен, ун яшьлек Фәррәхетдинен вакытлыча Сары Сөмбә авылы мулласы Фазылжан мәхдүмдә калдырып, үзе белән уллары Кәрраметдин, Әгъләметдин, Галләметдинне һәм ызан сабучы итеп уйгыр Габдулланы алып, Элә үзәне буйлап унбиш чакрымга күтәрелә һәм табигатьнен хуш исле тугайлы, колачка сыймас наратлы, саф һавалы, чөлтерәп аккан чишмә тавышлары әллә кайлардан ишетеләп торган кинлекләрдә беренче тапкыр балта тавышын янгыратып, үз утарын нигезли.

Башта алар борын төртөр өчен келәт сыман кечкенә йорт бурылар.

Аннан, Сары Сөмбәгә кайтып, Сөләйман хәзрәт татар җәмгыятеннән ярдәм кулы сузуларын үтенә.

—Мәрхәмәтле илдәшләр, диндәшләр!—ди ул. —Авыр чакларымда сез минем гаиләмне үз канат астыңызга алдыңыз. Һәркайсыңыз безне үз карьяңызга яшәп, мулла булырга чакырдыңыз. Рәхмәтләр сезгә. Әмма безем Аллаһы Тәгалә алдында әйткән илаһи нәзеремез бар. Дошман безем тарихи Ватанымызны басып алды, оямызны туздырды, динемездән көлдә, кара корт булып ашаган ашымызга төште. Иншаллаһ, мин Ватанымызда туздырылган ошбу Кизләү атлы оямызны тугандаш уйгыр тупрагында аякка бастырырга тиешмен. Динемез, балаларымыз, туган каумемез хаккына! Балаларымны Шәркый Төркестан тупрагында динле, жирле, илле, телле, ойле итү мина Раббым юлыннан тайпылмыйча малчылык, малтабарлык белән шөгыльләнәргә һәм кирәк чакта тапкан малымыз берлә үз каумемезгә ярдәм итәргә кушадыр, иншаллаһ. Бу Аллаһ гаршенә каршы килмидер...

—Хак сөйлисен, Сөләйман абыз!..

—Ярдәм итми, диме?! Итәбез!..

Һәммәсә дә шәригать нигезендә намуслы хезмәт белән яшәгәч, инде ул елларда ук Шенҗандә ун меңләп милләттәшне берләштергән татар колониясендә бер генә дә ярлы инсан юк иде. Ислам кануннарында, тырыш

хезмэт илэ яшэгэч, ул ярлы-ябага хэлэндэ кала да алмый. Хэерчелек турында инде сөйлөп тэ торасы юк.

Солдат хезмэтеннэн, төрмө, сөргөnnөрдөн, саяси һәм дини кысымнан, ачлыктан-ялангачлыктан качып, яна жирдэ, яна туфракта үзлөрөнэ яна мөхтэрият, яна мәгийшөт булдырырга хыяланган—үтэ дэ ирек сөйгөн, ирек хақына кылыч йөзөнэ мамык булып ятарга эзер, бер-берсенэ ислам, шэригаты кушканча, ихтирамлы вэ игътибарлы булган, хөсетлек-эчкерлелекне Алтын Ай тауларының аргы ягында торгызып калдырган, көрөшчел, чиста күнелле татарның Жәмгыяте хэйриясе аны, татарны, биредэ, Шәркий Төркестанда да коткара. Жебегәннөр һәм булдыксызлар гына золымнан котыла алмый. Ганимэт¹² тэ тудыра алмый. Кайберәүлэр үзлөрөнөн булдыксызлыкларын алар өслөрөннөн дошман золымы булуы белән аңлатырга тырышалар. Һәм бу золым белән килешеп, шул золым астында көн күрүлөрөн дэвам итэлэр.

Шәркий Төркестан тупрагында татарлардан, Рәсэй жибэргән провокаторларны санамаганда, бары тик булдыкылар гына туплана.

Сөлэйман хэзрөткэ житмеш яктан менэ шундый житмеш булдыкы инсан ярдәм кулын суза. Бу яктарның кайнар-салкынында ин яхшы төзелеш чарасы булып саман кирпич, таш, кирпич исөплөнсө дэ, картатасы йортларны якын-тирэдэге урманнарда өстенэ ишелеп торган зэнгэр наратлардан төзөргэ карар итэ. Һәм башкалар, беренчелөрдөн үрнөк алып, йорт-жирлөрөн бүрөнэдөн төзи башлайлар.

Егерме кешелек балта осталары төркеме икенче көнне үк әле бары тик исеме һәм бер келөт сыман бурасы гына булган Кизлөүгэ күчөп килэ. Яланда чатырлар корыла. Библикамал абыстай инде чибөрлөрөн чибәре булып өлгөрөп килгән Суфиясы белән учаклар өстенэ казаннар асып, осталарга аш-су эзерли...

Балта тавышларынан алда бу пакизэ чөккөлөр патшалыгында беренче булып азан янгырый.

Сөлэйман хэзрөт имамлыгында аның өч улы һәм егерме балта остасы шундый ук пакизэ намазлыктарда изге гыйбадөт—намазга баса.

Тантаналы табигатэ кочагында тантаналы төс ала бу намаз.

Изге Төркестан тупрагында!.. Нинди көтелмэгән кинлеклөрдэ!..

Йөзөң белән төньякка—шималь тарафларына карап бассан, сул кулда, югарыда—Бохара, Күкөнт, Хива ханлыктары—Урта Азия—үзбөк-төрөкмөн Төркестаны, сул кулда, түбөндэ Әфган Төркестаны, алда—казакъ-кыргыз Төркестаны һәм сине менэ шушында, баскан жирөндэ, дөя йоныннан басылган жылы киез кебек һавасы белән һәр дүрт тарафтан уратып алган мәгырур уйгыр Төркестаны. Барысы да бер телдэ сөйлөшкөн төрки дөня!.. Урыс тарафыннан кайда дары, кайда хэйлэ-мөкер, кайда ришвөт төрөп басып алынган, кайда тулаем, кайда өлөшлөтө хужалык итеп, 1867 елда Төркестан генерал-губернаторлыгы дип аталган сөөр ил!.. Октябрь түнтөрөлөшөnnөн соң Сталин пычагы белән аерым-аерым жөмһүриятлөргэ бүлгөлөнөп, төрки бергөлеккөн эзен дэ калдырмыйча “Урта Азия” дип аталачак уртактар тупрагында төүгэ жомга намазы!..

Әйе, йөзөң белән төньякка, шималь тарафларына карап бассан, монда, Үзөк Азиянен бар дөняга мәшһүр дүрт бөек тау йолдызлыгында: төньяктан—менә мондагы, каршыдагы Төңре-Шөм Тауларының; көньяктан—арта, адәм аягы басмаган, биеклеклөре унар чакрымга күтөрөлгөн Һиндекыш сыртларының; көньяк-көнбатыштан—кайдадыр сулдарак, ак түбөлөре белән күклөренэ терөп торган Памирның кеше менэ алмас текэ кырлачларының; төньяк-көнчыгыштан кайдадыр уң тарафта, бүре башы кебек йомры һәм

¹² Ганимөт (гарөп)—байлык, муллык, уңыш.

горур Тибэт, Алтын Ай кулсалары белән кочаклашкан дүртпочмак үзәгендә, кышкы суыклар илле, жәйге чөллөләр дә илле, Тәкла-Мәкан чүлләрендәге эсселек исә алтмыш дәрәжәгә житкән, жир-суы мул, туфрагы бәрәкәтле, чәчәр, мал йортер болыннары хәттин ашкан, зәнгәр елгалар, берсеннән-берсе уздырып, шаулый-шаулый, гөрелди-гөрелди кушылган, кәрәздәй сары тау кедрлары, тимердәй каты таш-агачларнын, чыршыларнын балдай алтын сутлары, сомгыл карагайларнын хуш исле сумалалары, кәүсәләренә сыеша алмыйча тышка сытылып чыккан һәм бар тирә-якны татлы тәм, хуш ис баскан, көмеш тиеннәр, ботактан-ботакка сикереп, чикләвек аулыйм дип йолдыз аулаган һәм ботак чатламаларында шул йолдызлар белән бишташлы уйнап утырган тәнгәлдә янгырый беренче мәртәбә бу тантаналы жомга намазы.

Һинди Кош. Һинд Кошы. Һинди Кыш. Һинд Кышы.

Барысы да матур, барысы да дәрәс, барысы да үзебезнеке!

Үзебезнең табигатьнең колагына өч тапкыр пышылдап, монда мәнгелектән агып яткан ин куәтле гәлсәр чишмәләреннән берсенә һәм төзеләчәк авылга “Кизләү” дигән исем кушыла...

Аһ, бу мизгел, кабатланмас мизгел!..

Балтачылар, агачларнын ин шыптагай, ин төзләрен генә аударып, шынгырап торган бүрәнәләрдән, бер ай дигәндә, өч бура бурыйлар. Беренчесе—әлегә балигъ булмаган Суфия һәм Фәррәхетдиннәре белән Сөләйман хәзрәт һәм Бибикамал абыстайга. Төп йорт. Икенчесе—алга карап—бүген-иртәгә өйләндерәбез дип торган егерме бер яшьлек Кәrrәмәтдингә. Өченчесе—шулай ук алга карап—инде унжиде яшенә чыгып барган Галләметдингә. Әгәр инде, Ходай Тәгалә насыйп итеп, Суфия сылуларын да кияүгә биреп куйсалар дип, калдык-постык бүрәнәләренә, бура очларын, кирәк-яракларны төзеләчәк дүртенче йорт нигезенә өеп куялар. Шулай итеп, Шәркый Төркестанда беренче татар-мөселман авылына нигез салынып, беренче урамында Сәлахиләрнен өч йорты, дүртенчесенә нигезе барлыкка килә.

Бисмилләһир-рахмәһнир-рахимим. Әлхәмдүлилләһи Раббил галәминим. Авыл очына капка ясап, анын күдрүкле кыгына “Колһуаллаһ” догасы һәм “Кяфирләрдән башка бар адәмгәзәм яшәмәккә кабул ителә. Иншалла!” дип язып куела. Төп йортын келәте ишеге өстенә атасынын бүре суга торган борынгы чукары да эленә.

Озак та үтми, шушындый ук жәмигъ өмәсе ысулы белән, Сәлахиләргә күрше булып патша хезмәтеннән качкан өч гаиләле-балалы Сергач мишәре, төрмәдән котылган Әстерхан татары һәм сәясәт эзәрлекләүдән эз яздырган Эстәрлетамак типтәре йортлар төзеп өлгертә. 1905 елга авылда инде уналты йорттан төтен чыга, йөзгә якын сабий урамда комда уйный һәм Сәлахиләр төзеткән, Сөләйман-хәзрәт имам булып торган мәчет каршындагы мәдрәсәдә дин сабакларын һәм көндәлек гыйлемнәренә өйрәнә. Уйгыр төягендә яналык—авыл жирендә беренче булып жәмигъ көтөпханәсе һәм янгынга каршы каравыл йорты төзелә һәм анда чиратлап даими кизүлек оештырыла.

Беренче уйгыр кышын Сөләйман-хәзрәт улларын башлы-күзле итүгә багышлый һәм шулай итеп ул алардагы Туган Илне сагыну хисләрен аз булса да йомшартуга ирешә. Өлкән угылы Кәrrәмәтдинне Голжадан Садыйк мулла кызы Мөхәфизәгә өйләндерә һәм аларны малчылык, аеруча сарыкчылык белән шөгыльләнәргә ниятләнәргә. Икенче улы Әгъләметдинне Өрәмчедән атаклы Ситдыйк тегермәнченең кызы Оркыя белән кавыштыра һәм аларга Кәrrәмәтдин асраган малчылык, мал-туар барлыгы—тире, йон, сөяк жыю һәм эшкәртүне нәзер итә. Өченче улы Галләметдинең Сары Сөмбәдән Хәсән-хәзрәт кызы Сөмбелә белән куша һәм аларга игенчелек

белән шөгыльләнүне тәсдыйкый. Шулай итеп, өч улын бер юлы өйләндереп, башка чыгара.

Аллаһы Тәгалә сораганын, иншалла, ишетә, ниятләре тормышка аша. Биш елда бал корты кебек тырыш, кешегә авыр сүз әйтү түгел, кашларын да жырып карарга базнат итмәгән Сәлахиләрнен мал сөйгән, жир сөйгән, аларның халәтен үз халәте кебек аңлаган, мал-туар, чимал хәстәрән, сәүдә нечкәлекләрен үзләренә табигатьтән бирелгән акыл белән анык төшенгән чын мөслимин нәселе череп баеп китә. Мөһафизә артынан мөһәр булып килгән ике йөз баш һәм үзләре ишәйткән өч йөз баш сарык бу чорда өч мен башка житеп ишәя. Монардан тыш Көррәметдин тау көтүлекләрендә һәм жәйләүләрдә өч йөз баш ат, илле баш дөя, йөз баш сыер асрый, ит-май сату буенча Шәркый Төркестанда дистәләрчә кибетләр ачып жибәрә.

Ялчы булып күбесе казакълар һәм дөнгәннәр ялана. Әмма Көррәметдин, үзе дә ирек сөйгән ир-егет, Колыма катыргасыннан качып бу якларга килеп чыккан иманлы староверлар Иванай Воробьев, Микулай Шишланов, чуаш Әндри Самариннарны эшкә яллаудан да баш тартмый.

Кизләү, Кизләү!..

Урамнар буйлап ике яктан да сузылган пирамидаль тирәкләр күлгәсәндә, бөпкә үләннен лыч яшәреп яткан кочагында тормышка дан жырлап, “Бәдәвам” көйләп аккан арыклар; һәр ихатада—зур, иркен, еш кына асты саман кирпече, өсте эре, камыштай төз бүрәнәләрдән салынган ике катлы, тәрәзә капкачлары зәнгәр, яшел төсләргә буялган, ихаталары биек коймалар белән уратылып алынган йортлар, биниһая зур азбар¹³лар, шунда ук су саклау өчен балчыктан ясалган мәһабәт чаннар; жәйгелеккә үзләренә көндәлек катык-сөткә дип кирәгенчә генә калдырылып, әлегә жәмгысы жәйләүләрдә үлән уртлаган, кышкылыкка исә сугымга дип жәйләүләрдән кайтарылып, мал-туар белән тутырылган бу азбарларнын кин, ачык капкалары аша үтәли йөрегән жил татар жанына аеруча якын булган мал-туарнын тир, тире һәм тирес исен бар тирә-яка тарата; шунда ук, йорт каршында танауны һәр чакта да төмле төтен, ыс, яна пешкән ипи, коймак-кабартма исләре белән кытыклап торган жәйге тандыр¹⁴ һәм һәм кышкы аш-су өйләре, азбарлар янәшәсәндә азык-төлек, ит келәтләре, күмер саклау, ит, балык ысау, эремчек ясау, сыер агы—корыт киптерү араннары; келәтләрнен ишеген ачу белән матчә-өрлек чөйләренә какланып эленгән кош-корт—каз-үрдәк, күркә түшкәләре, тиякләрдәге тозланган сарык, сыер һәм елкы итләре, киптерелгән корыт, бөйләм-бөйләм балан, мәтрүшкә, карлыган-куражиләк яфракларының исе борынынны тагын да бер тапкыр кытыклап куяр; шунда ук, безаз гына уңдарак, урам яктагы ташкойма белән келәтләр арасындагы карбазының авызын ачу белән битенә котып салкыны килеп бәрелер, аннан, карангылык аша күзләренне киеребрәк карасан, яна гына суелган сарык, бозау түшкәләре, карындыкларда сакланган тун май, сары май, пыйла савытлардагы атланмай, кызыл, кара бөрлегән белән бергә кайнатылган ак майлар, сарык, бозау түшкәләре, борыч исләрен анкыта-анкыта асылынып торган казылыклар, тәпәннәрдәге ачы һәм төче бал, кисмәкләрдә чөмердәп утырган ачы һәм төче катык, табак-табак сөт, сөзмә, каймак һәм башка бихисап төмлекчәләр шөйлөнәр...

Сулда—бал кортлары белән гөжләп утырган жиләк-жимеш бакчасы. Аргы башында колгага эленгән ат башы сөяге. Гүя бал кортлары сырып алган бу баш сөяге алу кызыл гранатлар, хөрмәләр, айва, өрәкләр, кызлар бармагыдай озын йөземнәрне саклап, аларнын өлгергәннен көтеп тора. Мондагы алма-чияләренн санын-чиратын инде әйткән дә юк. Азбар артында,

¹³ Азбар (жирле төрки.) — абзар, мал урыны.

¹⁴ Тандыр — ихатада жәен аш-су, ипи пешерә торган миң.

уратып алынган алачыкта, тэртэләре күтәреп бәйләнгән эш һәм жинелгә жигү арбалары, бер-берсенә түнкәреlep капланган кышкы чаналар, бөгелгән һәм абзарга сөяп куелган чана табанлыклары, тэртәлекләр, сәнәк-көрәк саплыклары һәм тәгәрмәч тугымнары... Аннан ары—зур яшелчә бакчасы. Ул кукурузларның сомгыл рәте белән уратып алынган. Шунда ук бәрәнгә бакчасы. Чик тамгачылары Кытайга бәрәнгәне нишләптер кертмиләр иде. Уйгырстанга бәрәнгәне, яшереп кенә, татарлар алып килде дип әйтергә мөмкин. Алардан күреп, уйгырлар, дөнгәннәр да үстерә башлады. Биредә Тукайны ничек итеп инде искә алмыйсың?

Ул бәрәнгәне ашаучыны ора дип алласы,
Син аталдын ул заман: “кяфер вә шайтан алмасы!”

Кизләүдәгә һәр татар ихатасы өчен уртак иде мондый муллык күренешләре.

Тупланган акча-сәрмәя кесәдә әтәч булып кычкыра башлый, әлбәттә. Бу сәрмәягә бертуган Сәлахиләр мал тиресе эшкәртү буенча “Тәңре-Шәм” дигән ширкәт ачып жибәрәләр һәм киң күләмдә сафьян, каракүл житештерә башлыйлар. Ширкәтнен туграсы, ышансагыз ышаныгыз, ышанмасагыз юк, нәкъ бүгенге Татарстанның тугърасы булган “Ак барыс” була. Мал-туарның карынын, эчөгесен эшкәртеп очсыз хакка халыкка сатуны оештыралар, баштоягын, мөгезләрен, башка сөяк-санак калдыкларын, желеген кайнатып, алтын бәрәбәрәнә торган сирәк чимал—казеин, сөт кислотасы, келәй житештерү, сабын кайнату цехлары ачып жибәрәләр. Шул ук вакытта Көррәметдин барлык Уйгырстанда бердәнбер саналган ат жигү кирәк яраклары—камыт тегү, арба-чана, тугымнар ясау, дуга, тәгәрмәч табаннары бөгү буенча заводны да эшкә жигә...

Көррәметдин анлый: малны асрау гына аз, кем әйтмешли, аны тиле дә асрый. Ин мөһиме—нинди мал һәм ул малны ничек асрау. Тиз үрчүчән, сөтне, йонны, көндәлек артымны күп бирүче затлы, нәселле мал асрау зарур. Мал да кеше кебек, нәселгә, затка карый. Озын-озак уйламыйча эшли торган бертуган Сәлахиләр Өрәмчедә һәм Кашгарда беренче булып яңа Зеландиядән кайтартылган нәселле меринос сарыклары үрчетә башлый. Непалның өч мен метр биеклектәгә тауларында да нәсел һәм мул сөт бирә ала торган сыерлар китертелә. Күп тә үтми алар капиталлары һәм абруйлары белән атказанган малбиләүче татарлар Фидәхмәт Госман, Ислам Шәмсетдин, Закир Хәбибулла, Сәйфетдин Салихларны узып китә...

Иркен ага бүген Чаллыдан торып, юксына, аһ, юксына: нинди матур, нинди затлы, жаннары белән генә түгел, мәгәр тәннәре белән дә гүзәл иде ул Шәркый Төркестан татарлары!

...Иде!... ..иде!... ..иде!...

Кая хәзер ул затлар? Табалмый, табылмый гына шул! Табар микән? Табылыр микән алар бер килеп?!

Менә шулай өзгәләнде Иркен ага “Татар ашлары” йортының кечкенә бүлмәсендә. Әйе, житеш тормыш корган иде ата-бабалар Шәркый Төркестан жирендә. Тамаклары тук, өсләре бөтен иде. Әмма жаннары ватанга ач иде. Ватан, Туған Ил тойгысыннан иртәсен дә, кичен дә ач иде алар. Жәйге йолдызлы кичләрдә, көзгә карангы төннәрдә, кышкы салкын таннарда алар ватаннарын сагынып, өзәлә һәм “Идел бит ул, тирән бит ул, идел бит ул, киң бит ул” дип көй сузалар иде. Их, бар микән жир йөзендә аларның ватанны сагыну монын бирә алырлык музыка коралы!..

...Балалары ирешкән унышларга куанып бетә алмый Сөләйман хәзрәт. Үзе яңа Кизләүдә гавам салдырган мәсҗедтә имам-хатыйб вазыйфасын

үти, илле дүрт яшенә басканда шунда ачылган мәдрәсәдә балалар укыта башлай. Буш вакытында бакчачылык һәм умартачылык белән шөгыльләнә. Кыска гына вакыт эчендә аның жиләк-жимеш бакчасында бал кортлары белән кайнап утырган умарталарының саны утызга житә.

Иркен аганың хәтта Әмрикәдә дә умартачылык белән шөгелләнүе нәкъ әнә шул картатасының һәвәсләгеннән килә. Анардан, анардан гына күчтә оныгына мондый мавыгу. Ул бал кортларын үлеп ярата иде. Хәтерендә, кышын, көннәр салкынаеп киткәндә, ул умарталарны күз ачып йомганчы жир асты базына, сыймаганнарын йорт базына керттерә. “Тавышланмагыз, бал кортлары! Биемәгез, бал кортлары!”, дип балаларына кисәтеп кенә тора. Хәтта килгән кунакка да “Кычкырып сөйләшмәгез!” дип бармак янарга күп сорамай. Әгәр идән ярыгы аша баздан бер бал корты саргаеп килеп чыкса, ул аны алтын тапкан сыман кадерләп эләктереп ала, эскәк сыман бармак очларында гына тотып, базга алып төшә һәм инәсе янына жибәрә...

Шигыренә хикмәтле сүз эстәгән шагыйрьмени!..

Әйе, шатланырлык сәбәбе дә бар шул. Ул балаларын намуслы хезмәт, иман, Коръән кануны белән яшәргә өйрәтте. Тормышны тирәннән белгән, бу сирәк акылга ия булган кеше дөньялык белән бергә дин мәнфәгатьләрен нечкә бәйли белә һәм балаларын да шуна юнәлтә.

Әйе, хезмәт белән генә түгел, иманлы хезмәт белән аякка баса Сәлахиләр. Эш белән һәм теш белән.

Нәкъ Сәгыйть Рәмиев язганча:

Эшлә, туган, кулың берлән,
Эшлә, туган, гаклың берлән,
Эшлә, туган, арымыйча,
Көнә һәм төне берлән!..

Ярата ул Сәгыйть Рәмине. Казан аны бик сирәк нәшер итә. Иркен аганың Әмриктәге көтепханәсендә шагыйрьнең барлык басмалары да бар диярлек. Хәер, алар гынамы? Теләсә, мактана да ала: аның шигърият китапханәсендә Тукай, Исхакый, Ибраһимов, Такташ, Туфан кебек “көләч бик”ләрен (классикларны шулай атый ул) гарәп, латин, хәтта кирилл имляларында чыккан китаплары бар!..

Шигърь, дигәннән. Бал кортларынан тыш, дөньяда тагын ике нәрсәне: тормыш яралу фәне—биологияне һәм әдәбиятны—дөресрәге, шигъриятне яратты. Әгәр ул биолог булмаган булса, мотлакан, шигърият буенча белгеч булган булыр иде. Шигърият—аның өчен гомумкешелек белән беренчел танышу чарасы булды. Тормышның яз саен яшәрә торган яшел төге, хлорофиллы. Үләне. Яфрагы. Азыгы. Кешелекнең, милләтләрнең әле ач-ялангач килеш тә иң әүвәлдә тел-авыз ижатын—дастаннарны ижат итүе шуны раслый. Үз дастаннарын онытмаган милләт озак яши. Шигърият кеше гомерен озайта. Иркен ага үзе дә төшенеп житеңкерәми—көндәлек тормышының теләсә нинди мөһим борылышында аның хәтеренә кайчандыр укылган, бер укылу белән ятланып калган шигърьләр килә. Аның өчен мондый шигърьләр кеше кебек тере. Кулыннан килсә, “Мөһажирләр язмышында татар шигъриятә” дигән хезмәт тә язган булыр иде. Балки язып карарга кирәктер?

Якын туганнары, аеруча барча халык хәтерендә тирән эз калдырган картатасы турындагы уйлар аның күнелен тагын да нечкәртеп жибәрде. Икенче бер горурлыгы да бар: белгән-күргән кешеләр Иркен аганы Сәләйман хәзрәткә охшаталар. Озын буйлы, ак, иркәби йөзле, таза бәдәнле, жомга көнендә кулы белән шырпы күтәрергә дә базнат итмәгән бу диндар карт

гел актан киенергә ярата иде. Болай да ак чырайлы, ап-ак житен чәчле, бу горур адәмзат актан да киенеп алгач, Хызыр Ильяска (болай чагыштырганы өчен Ходай ярлыкасын!) охшатырга мөмкин булгандыр аны.

1937 елның көзгә күгеннән яктырып каз каурийлары коелган бик матур бер чуак көндә үлдә ул, мәрхүм. Сиксән беренен өстендә. Женазасында Шәркый Төркестанның барча төбәкләреннән жыйланган милләттәшләребезне күреп, без нинди бөөк милләт икәнбез дип уйларга мөмкин булгандыр ул чакта. Халыкның күплеге! Салынган хәер-сәдаканың муллыгы! Иркән жиденче яше белән бара иде. Үтә дә ярата иде картатасын Иркән ага. Ничек кенә теләмәсен, аны зыяратка кертмәделәр. Хәер, хатын-кызларны һәм нәниләрне ул заманнарда шәригать кануннары буенча зыяратка женазаларга кертү юк иде шул.

Картатасы сөйләгән риваятьләренә сәндәрә алган кадәр сәндәрәп калды ул. Тарих белән, милләт язмышы белән кызыксыну да анардан киләде.

Картатасы исенә төшсә, ул гүя ак сын булып йолдызларга кадәр күтәрелә. Гүя Нью-Йоркның Гудзон култыгыннан ачылган “Азатлык” сынын анын картатасы Сөләйман-хәзрәт сыныннан ясаганнар. Шуна күрә, аның турында уйланганда гел Теодор Драйзерның Каупервудлары хәтергә төшә.

Игенчелек буенча киткән Галләметдиннәре Элә үзәнлегә буйлап ике йөз дисәтинә чирәм сөрдереп, абзыкайлары биргән сәрмәягә ялчылар ялтый һәм бодай, арпа, бигрәк тә бу яклар өчен яна булган көнбагыш һәм фасоль борчагы үстерә башлый. Элә шарламаларының берсендә ташлар актарып, вактан да вак күзлә он тарта торган зур тегермән һәм көнбагыш мае сыгу фабрикасы корып жибәрә. Тирә-юньгә “Фәррәхетдин тегермәне” буларак танылган бу тегермәнгә халык бар тирә-яктан агыла.

Берничә елда ике йөз дисәтинә дигән жирең биш йөз дисәтинә булып ишәя.

Ай-һай, ундырышлы булып чыга Элә туфрагы! Язгы-көзгә явымнарда таулардан сил ташкыннарында ташып төшкән сүүсемлекләре, биологик тереклек, кәс, тупрак-торагайның барысын Элә елгасы үз агымының чөгөрмәкләрендә или-или дә, алардан бәрәкәтлә дәм, ундырышлы матдә ижат итеп, үзәнлекләргә түшәп калдыра. Бу туфракта үскән башакның бие бер карыш, орлыгының микъдары көнбагыш мәмәсә кадәр була.

Сәлахиләрнен каракул, сафьян, казеин, техник сабын һәм башка колониаль тауарлар белән сату итү фирмалары һәм кишетләре Питербур, Мәскәү, Ёельсинки, Нижний, Казан, Омск, хәтта Европаның Лейпциг белән Цюрих шәһәрләрендә дә ачыла. Барлык хужалык эшләрен беренче көненнән үк үз кулына алган Кәррәмәтдиннең тырышлыгы нәтижәсендә, Рәсәйдә Сәлахиләрнен үз сәүдә системасы барлыкка килә.

Ул төпчек туганы Фәррәхетдинне, үзе әйтмешли, “әлегә өйләндерми, хатын-кыз итәгенә чуалтмый торып”, укытырга кирәк, дигән карарга килә. Голжада төзәлеп яткан татар гимназиясенә ярты чыгымын күтәрәп, аны ашыгыч төзәп ачтыра һәм энесен укырга шунда бирә. Замананың кая барганын нечкә тойган Кәррәмәтдин 1909 елда гимназияне унышлы тәмамлап чыккан борадәр¹⁵ен “Алтын капчыгы” дигән ат алган шагыйрь Дәрәмәддиннең улы Искәндәр белән бергә Цюрих электротехника колледжына укырга жибәрә. Укышын 1913 елда тәмамлап, татарлардан беренче булып инженер-электрик шәһадәтнамәсә алган, житмәсә, бер мәзәк итеп Швейцария кантонының үзеннән култык астына динамомашина да кыстырган, өстенә исә, татар кәзәкиен салып, кара суртук, башына кара цилиндр кигән мсәе Фәррәхетдин Сәләх Шәркый Төркестандагы Кизләвенә кайтып та төшә.

Кәррәмәтдин энесенә елтыр цилиндрына бәйләненеп маташмый. Ул,

¹⁵ Борадәр, борадәрән (гарәп.) — бертуган ир.

аның шул цилиндр астындагы башында сорғылт матдәсенен барлығын гына тикшереп карарга булып, имтихан рәвешендә Элә елгасында “әллә нәрсә түгел”, ә “бары тик” электр станциясе генә төзөргә боера. Салып ташлый суртук белән цилиндрың Фәррәхетдин. Аларны салмыйча су, баткак эченә кереп булмый.

Ике ел да үтми, Фәррәхетдин энекәше Шәркый Төркестанның беренче электр станциясен эшкә дә жибәрә. Кизләүнен ул чакта инде утызга житкән утарың электр утлары яктырта башлый. Авылның кечкенә мәктәбендә сабийлар Мәжит Гафуриның “Электрик фонаренә хитап” дигән шигыреннән талпына-талпына:

Утсыз янып торсагыз—бу бер кызык,
Ерак жирдән килеп кәргән ялгыз чыбык!—

дип сөйләгәндә, Фәррәхетдин бу бүлмәләргә үзә яктырткан кебек тойгандыр әле...

Шул ук елны Әгъләмәтдин фирмасы житештергән жайдаклык һәм ат жигү кирәк-яраклары Италиянен Болонья каласында үткәрелгән халыкара күргәзмәдә “Алтын ияр” медаленә лаек була һәм ул япон императорыннан шәхси ат сарае өчен иярләр тектерергә хәрби заказ ала.

Әүвәл Кәррәмәтдин электрчы энесен өйләндерергә үзә ашыгып бармаса, сонра аны өйләндерә алмый жәфалана. Бу эшкә әти-әниләре тыгылып карасалар да, Иркән аганың булачак әтисе булачак әнисе—күрше кызы, итекче Нуретдиннен уңжиде яшылек Нәркәсенә бары тик сөйләсе Суфия кияүгә чыгып, теге төзеп куелган дүртенче нигезгә күчәргәч кенә өйләнә. Яшь гаилә өчен бишенче утарны да күтәрәләр. 1920 елда, ягъни атасына утыз яшь тулгач кына була бу күптән көтелгән вакыйга.

Гаиләдә алтынчы бала булып дөньяга килсә дә, Иркән үзән белгәндә аларның икесе—Зөлхәбирә һәм Фәгыйлә апалары гына исән иде. Калганнары туу белән үлә торган. Кече сылуы Өммерәйхан аның күз алдында якты дөньяны ташлап китте. Иркәнгә биш кенә яшь иде. Зөлхәбирә апасы Голжага, Фәгыйлә апасы шул ук Кизләү егете Миркадәмгә кияүгә чыкты.

Шәркый Төркестанның Тәнре-Шәм таулары арасында югалып калган Кизләү авылына Рәсәйдә 1917 елда булып үткән Февраль һәм Үктәбер түнтөрелешләре, аннан соң башланып киткән гражданның сугышы турыдан-туры әлләни тәэсир итмәсә дә, бөтенләй тәэсир дә итми калмаган, әлбәттә. Совет хакимиятенен хәллә һәм зыялы кешеләргә карата үткәргән кысымы, акларның, атап әйткәндә, Себердә һәм Ерак Көнчыгышта Колчакның, атаман Семенов, барон Унгерннарның жинелүе нәтижәсендә, Шәркый Төркестанны шактый гына санда Бөтендөнья Бәйнәлмилә¹⁶еннән качкан акгвардияче әфисәрләр, монархистлар, гади әрмисләр килеп баса. Алар арасында татарлар да байтак була. Шундыйлар бихисап килә сыеныр почмак сорап Сөләйман аксакалга. Әмма ул жир-урынны бары тик биш мөселман-татарга гына бирә.

Утызынчы елда Кизләүдә, СССРдагы колхозлашудан качып килеп утырган алты гаиләне исләпкәндә, утыз алты хужалык теркәлә. Һәркемнен натураль даирәдә үз жирен игеп, үз малын асрап, күмәк бала белән яшәвен игътибарга алсаң, заманы өчен зур, ярыйсы гына зур авыл булган бит инде ул! Нинди генә көчле шәхесләр юк иде алар арасында! Вәкил Закири абзыйның һәм аның гаиләсен онытырлыкмы? Күмәкләшеп яткан Татарстанның Әлки авылыннан әле 1930 елда ук чыгып качып, алар бары

¹⁶ Бәйнәлмилә (гарәп.) — интернационал.

тик 1936 елда гына килеп егылдылар Кизләүгә. Углан-Удэ каласында Аргын елгасы аша чыгарган өчен анардан жиде яшылек Сәхиләсен сорыйлар. Бирә диме? Бер мангулнын айгырын урлап бирү хисабына котыла бу баладан. Эмма монын өчен икенче балага тарый—ярты ел төрмәдә утырып чыга. Кизләүгә килгәч, дөя йоныннан кыска һәм озын оеклар тегү, пима басу, юрган сыру остаханәсен ачып жибәрде ул. Һәм—баепмы баеды. Аргын кичүендә сатылырга тиешле Сәхилә исә, үсеп житкәч, Бохара якларынан качып чыккан татар “басмачы” Габдрахман Сәгыйригә тормышка чыгып, ат дирбиясе житештерү белән шөгелләнделәр. Голжа бае Агиш Шаһиәхмәт аларга туйларында йорт бүләк итте. Шаһиәхмәт дигәннән. Бик тә театр яраткан бу меценат Голжада үзешчән театр оештырды һәм үзе үк анда “пышылдап торучы” (суфлер) вазыйфасын үтәде.

Бүген килеп Иркән ага Кизләүне нигезләгән Сәлахиләрнен чит-ят жирләрдә тал тамыры кебек үрчү, ныгынуларынын, тыныч, сыешып яшәвенен серләре турында уйлана да, таннар кала. Бер караганда, монда бернинди сер дә юк кебек: картатасы конкрет адәм мәнфәгатләренә Коръән кушканча, Коръән таләпләрәннән чыгып хезмәт кылган. Фарызын гамәл иткән, ярамаганыннан тыелган.

Ул чакта буге арба чөкүшкәсен узмаса да, Иркән ага үзе дә хәтерли.

Сез карагыз, нинди төртип: жомга көн—туламы белән бәйрәм. Эш тыелган. Бай өчен дә, ярлы өчен дә. Утарнын ишек алдын себерүче өчен дә, утарнын хужасы өчен дә. Һәр жомгада Сөләйман хәзрәт үзе имамлык иткән намаздан соң, барча халыкны, милләтенә-диненә карамый, жәйләүләргә алып чыга...

Анда зур корсаклы сары самавырлар һавага порых-порых бу пырхытып, кайнап утыра, яссы төпле чуен казаннарда итле пылау дамлана¹⁷, тандырларда төче көлчәләр, әче кабартмалар пешә. Татар, кыргыз, казакъ, уйгыр, дөнгән һәм башка көвем адәмләре, өлкәннәр, бер гайлә булып көне буге кирәк икән, бүген генә күбегендә күпереп чыккан, яшь, кирәк икән, атна-ун көн элек ачып чыккан, салкын карбазда тотылган шактый шаукумлы кара кымызны уртлаштырып күнел ача, шигырь-бәет, әкиятләр сөйли, жырулар жырлый, табышмаклар әйтә, айтыс¹⁸лар үткәрә, мазәкләрдә ярыша. Барысы да кара чуеннан коелган бертугандай балалар исә, бал төсендәге хуш исле сары комда әүмәкләшә-әүмәкләшә елгада су керә... Яр өстендә голт-голт килеп татарнын яраткан күркәләре чикерткә чүпли, яр буенда, агымсу читендә татардан беркайда калмас сөекле казлары һәм үрдәкләре тирбәлә...

Казлар дигәч тә, хәтеренә Такташнын кайчандыр укуган шигыре төшә:

Каз бәбкәсе, жаным, телен белмим,
Кем өйрәтте болай сөйләргә?
Гажәп матур сөйли беләсен...
Анан унган каздыр, күрәсен...

Бик кызыклы шагыйрь ул, Такташ. Китапханәсендә анын 1926 елда басылган “Кояш көлми дә, елмаймый да” дигән кечкәнтәй хикәя вә шигырьләр мәжмугасы бар. Мәжмуганын исеме генә дә ни кадәр серле. Форсатын табып, Такташны тулаем укып чыгасы булыр. Ул аны аз белә әле. Казлар, дигәннән. Бер дә күзгә чалынмыйлар, Татарстанда каз үрчәтәләрме? Күркә? Тау битләүләрендә күркәгә азык чикерткаләре чикерт-чикерт килеп сикерәме?

¹⁷ Дамлау (уйгыр-узбекләрдә актив кулланылган төрки сүз)—томалап пешерү.

¹⁸ Айтыс(казак)—өйтеш, шагыйрьләр бәйгесе.

Ah, андагы саваплы уразалар, сәхәр вә гает ашлары!.. Ah, андагы гаёт намазлары! Корбанга дип симертелеп чалынган куй вә яшь тайларның агач күлгәләрендәге тиякләрдә асылынып торган шикәр кебек ап-ак түшкәләре!...

Ah, андагы язгы һава, ah, андагы язларда, жир яшәргәч, Элә елгасы бөгәлләрендәге камышлыкларда бәрде, табан, мәрсин балыкларының бар тирә-юньгә такта бушаткан, суда ишкәк чайпалткан тавышлар бар итеп, камыш сабакларын дөңгәрдәтә-дөңгәрдәтә уылдык чөчүләре!.. Балыклар мондый чакта мәхәббәт уеннары уйнап туялар да, ачылыктан камыш-күрәнгә ябырылалар. Ул чакта аларның камышларны чайкалтып, су өстендә шапылды-шапылды, татлы сабаклардан ширбәт суырулары бар тирә-якка чуп-чуп үбешү аһәңнәре булып тарала...

Шәркый Төркестанның менә шундый хозур, ирекле һавасында, тылсымлы яшел хәтфәсендә уйнап, татарның көрәшчеләре, йөгәрешчеләре, футболчылары, шагыйрь-язучылары, жырчылары житешә. Бу уеннар ат ярышлары, бәйгеләре, атналык сабантуйларга барып ялгана. Кайчандыр гасырлар төпкелендә Кытайның үзеннән чыгып, Европага ашкан шахмат уенына Фәррәхетдиннең Европада алып кайткан футболы да өстәлә. Фәррәхетдин жомга көннәрендә шахмат һәм футбол буенча ярышлар үткәрә...

Татарлардан тамаша уйнамаган, жыр жырламаган, шигырь сөйләмәгән кеше булды микән Голжада? Юктыр. Егерменче гасырның уникенче-унжиденче елларында мәшһүр Габдулла Бубилар ачкан ирләр вә хатын-кызлар гимназияләрендә ай саен шигырь бәйрәмнәре үткәрелә, концертлар күрсәтелә, спектакльләр куела иде. Иркән ага үзе, мәсәлән, Кәрим Тинчуринның “Сүнгән йолдызлар”ында Мәхдүмне уйнаган кеше...

Шәркый Төркестанда кырыгынчы елларга кадәр татар тормышын искә төшергәндә Иркән аганың күнеле таша. Тырыш хезмәтләре, матур, шәргый фигыльләре белән үзләре бар иткән жәннәттә яшәгәннәр икән алар! Андагы табигать, андагы байлык-барлык, халык арасында андагы һидаять¹⁹ мөнәсәбәт! Кыялы таулар арасыннан гөрелдәп килеп чыккан Элә елгасына алтын кавын булып төгәрәп төшкән айлары, алланып-балланып пешкән алмалары-хөрмәләре, карбызлары, уртлау белән тыны татлы, өчкелтеме борыннан бәрәп чыккан кымызлары, житкән кызлар бармагы кебек зифа, нәфис, озын, бары тик анда гына үсә торган йөзем жимешләре генә ни тора!

И-и, сагына да инде Иркән ага Элә буенда үткән ул бәхетле бала чакларны!..

Милләтнең ныклыгы, милли жисеме балаларына бирелгән мәгънәле исемнән башлана икән шул. Андагы татарлар арасында бернинди Фридрихлар һәм Альбертлар да, Дульцинея һәм Октябриналар да юк иде. Анда бары тик Галимуллар һәм Минлекамаллар гына бар иде. Фридрихлар һәм Октябриналарның корыткыч саранча өере Шәрәкь тарафларына бары тик утызынчы еллардан соң, Советлар Союзында сәяси кысым көчәйгәч, исеме борынгы румнардан килгән “коллектив”лашу, мангуллар әйтмешли, аймаклашу, уйгырлар әйтмешли, чүмәкләшү, татарлар әйтмешли “әүмәкләп күмәкләшү” башлангач кына күрәнгә башлады. Кыскасы, тарихи Ватандагы татарларның мәңгә жаваплы жанына көчлөп кертелгән жавапсыз калхузлык тойгысы жайлап-жайлап аның жир шары буйлап таралган өлешләренә дә үтә башлады.

Андагы татарларның матурлыгы, тәненең төзеклегә, сылулыгы, затлылыгы таң калырлык иде. Чирлеләр, диваналар, телсез, чукрак, йә

¹⁹ Һидаять (гарәп.) — дорес, чын.

башка гарип-горәбә сирәк, алмашынганнар, тилеләр юк диярлек иде. Төрле тарафлардан жыелган, чиста өмет, чиста иман-шәригатьтә, тырыш, ялгансыз хезмәт, рыясыз мәгыйшәт берлә, тәхъвалыкта яшәп, тиешен генә укып, күрәп һәм тынлап, тиешен, халәлен генә ашап-эчеп яшәгән татар өммәте биредә, Шәркый Төркестан кояшы астында, гүяки аны үлемгә дучар иткән дошманнарына үч итеп, янадан үзенен затлылыгын январта, янадан таң чыгы сарган карлыган кебек чөм-кара күзлә кыз, зәп-зәнгәр күзлә, кин күкрәклә, таза ярунлы ир балаларын тудыра һәм шулай, гүя үткәннәргә үч итеп, борынгыдан килгән бөек татарлыгын аякка бастыра иде.

Иркен ага, кеше табигате фәне—биология буенча белгеч буларак, бу сирәк күренешне анлый, әмма бүген килеп, бу серлә халәткә тирән фәнни шәрех бирә алмый. Шунысы хак: әгәр дөньялар тыныч торган хәлдә, өченче мең еллар башына Шенжан-Уйгырстан тупрагында татарның шәригатькә нигезләнгән кечкенә, берничә авыл, калачыктан гына торган төп, чын дәүләте оешып житәчәге көн кебек ачык болады.

Тарихи ватанында дәүләтсез-нисез, сәяси, икътисади, дини-рухани кысымда чорлар кичеп яшәгән милләтнән, ниһаят, качып килеп, кайдадыр чит-ят сәхрәдә, мәнгелек кар-боз каплаган Һиндекыш таулары арасында зәнгәр күзлә кар кешеләре сыман күчләнәп алып, илле-алтмыш ел, ике-өч буын эчендә шул кадәр ныгынып, тамырланып чәчкә атуынын серләре турында бүген килеп уйлый-уйлый да, Иркен ага мәсьәләнен бик гади хәл ителгәннен анлый. Баксан, татардагы мондый күтәрелеш, европача әйтсәк, Ренессансны ул анын сәяси, икътисади, рухани иркенлегендә күрә. Татарның шул жирлектә бер Ходайга инанып, азынмый-тузынмый, шайтан белән хезмәттәшлеккә керми ижтиһат итә алуы анын яшәүчәнлеген алдан ук хәл итеп куйган. Ягъни ул, беркемгә дә буйсынмыча, бары тик Аллаһка гына буйсынган үз дәүләти жәмгыятен булдырган. Жир-сулары белән Кытай буйсынуында булып та, Рәсәй чигеннән берничә йөз чакрымда гына яткан, гомумән алганда, кытайлык, уйгырлык, дөнгән-казакъ-үзбәкләк океанында йөзгән бу татар утравы гүяки кардәш милләтләреннән теләктәшлеге белән үзенен дүрт йөз еллык изелсүненен үчен кайтарган. Ул иреккә чыккан һәм бар төр комачаудан азат булып, үзенен галәм-космосын, тән-күзәнәк гаметасын, йолдызлар, атылчак кометалар галактикасын төзеп, кояшның үзе һәм жир тирәсендәге әйләнеш системасын тиешле урынына куйган. Координатларынын кулчасын дүрт тарафка жыйган. Кытайлы тарафыннан да, урыс тарафыннан да өстән күзәтү, урынсызга кайгырту—опекадан котылып, ул үзәнә табигатьтән бирелгән сәүдәи осталыгы белән ике илнен дә икътисади харитәсенә тере жан булып тернәкләнгән. СССР хакимияте яна икътисади сәясәтебез дип мактанган НЭПларын аяктан егып, хосусый милекне юкка чыгарганда Шенжан Кытаендагы татар колониясе ике ил чигендә исән калган хосусый икътисад белән интеграциягә кереп, чит-ят дәүләт эчендәге үз микродәүләтен нигезләүгә ирешкән. Кызык бит, “дәүләтенен” рәсми корылыш-структурасы юк, әмма анын бурычларын үтәче милли ижтимагыйы бар; рәсми корылтай-парламенты юк, халык жыены бар; үз акча берәмлеге юк, әмма үзе генә белгән коммерция банкы, саклык банкы бар; үз ГПУсы юк, әмма үзе генә белгән иминлек шурасы, халык милициясе, халык мәхкәмәсе, халык мәгарифе, мәданияте—халык нәшрияты, газетасы һәм бөреләнгән генә булса да башка тәшкиләтләре бар!

Шенжан-Төркестан татары гүяки урыстан котылып, анын танау астында гына яна микродәүләт төзеп маташа иде... Нинди өметле иде ул көннәр вә ул кешеләр! Ah, нинди матур вә гали иде ул затлар!.. Иркен ага бу истәлекләрне язган һәм аны башкалар укыган хәлдә, кемнендер “Кара әле, Шәркый Төркестан татарлары балда-майда гына яшәгән, алар бернинди

нужа-золым, кайгы-касафат күрмәгән икән!” дип уйлавы мөмкин. Күрми диме? Ничекләр генә күргән әле! Әйе, кемгәдер бу матур тормышны жиимерегә кирәк иде.

Уйгыр таулары астында
Тимер дә, көмеш тә бар.
Уйгыр таулары өстендә
Сагыш та, үлеш тә бар!...

Ач күзенне, кардәш! Күрәсенме, уйгыр ае татар Кизләвенен читән казыгына кадалып каный?!

Әйе, инде өзелеп ялгандык дигәндә генә тарих бу юлы да татарга каршы китте.

Бәла борын заманнарда Көнбатыштан ябырылса, бу юлы Көнчыгыштан ишелде. Жан өши. Искә аласы килми. Сөйлесе килми. Кая ди анда язарга?! Юк, язмыйм! Юк, язмыйм! Юк, язмыйм мин бу истәлекләрне!

Иркен ага урынында бәргәләнә. Теге вакыйгалар!...

Аның теге вакыйгаларны хәтеренә дә төшерәсе килми.

Кайдандыр, иртәнгә сыман, бала елаган тавыш ишетелгәндәй итте.

Ул сәгатенә карады. Мәхкәмә башланьрга әле янадан ике сәгать вакыт бар икән.

Әмма да теге вакыйгалар эзәрлекли иде. Алардан качарга, котылырга теләгән саен, бу вакыйгалар аны яна истәлекләр чомгылына чумдырды.

...Сәлахиләрнең Иркен агага яхшы билгеле, Сөләйман хәзрәттән килгән икенче бер үзенчәлекләре шуннан гыйбарәт иде: алар алтын белән эш итсәләр дә, алтынны төенчеккә төйнәргә яратмадылар. Сөләйман-хәзрәт балаларын алтынны әжәткә бирмәскә һәм аның иганәсен жыймаска өйрәтә. Төенчектәге алтын адәм баласының төн йокысын алучан. Шуна күрә алар тапкан малларын алтынга түгел, милеккә әйләндерергә тырыша. Бу милек китергән мал янә дә милек китерә, шулай итеп, бу мәшгуль даими табыш чыганагына әверелә. Нәтижәдә алар тарихи ватаннарындагы Ырымбурдан Гани һәм Әхмәт бай Хөсәеновларга охшап, Шәркый Төркестан татарларының кайгыртучысы—рәсми булмаган татар “дәүләтенен” рәсми булмаган хөкүмәте бурычын башкаралар. Сәлахиләр акчасына Голжада, Өрәмчедә һәм башка төбәкләрдә татар мәктәпләре, ир һәм кыз балалар гимназияләре, китапханәләр, халык йортлары, даруханә-шифаханәләр ачыла, әдәби-ижтимагый гәзитә-журналлар борынларга әзерләнә...

Сәлахиләр алтынны икенче бер максаттан чыгып та тупларга ашыкмыйлар: алтын—заманга, көн яктысына карата бик сизгер байлык; адәмзатның хөсәтлегә һәм кабихлегә беренче булып алтында чагыла һәм шуна барып абына; алтын—куркыныч мал, аның төрмәдә дә хужасы була; хужасыз мал очраса да, хужасыз алтын очрамый; алтын сагындырмый, бары тик сусата, авызны киптерә һәм куркыта...

Әлбәттә, алтыннан болай “читләшү” Сөләйман хәзрәт балаларын кискен хәлгә дә куйгалый. Мәсәлән, XIX азагы—XX гасыр башында Рәсәй протекторатына әйләнгән Шәркый Төркестанда урыс падишаһының алтын бәрабәрәнә йөргән атаклы червонец акчаларын Сөләйман хәзрәт тимер сандыкларда саклый. Беренче бөтенгаләм сугышы башлангач, эшнен, тормышнын торышын, кая барачагын алдан ук, һаваны иснәп тә тойган акча уйнашчылары—маклерлар ана червонецларны алтын тәңкәләргә алыштырырга кинәш итәләр. Әмма тоткан юлында бик тә үз сүзлә, “киребеткөн” хәзрәтнен танауы бу юлы һавадагы исне начаррак сизгән булып чыга. “Юк, егетләр,—ди ул жавабында.—Падишаһ кадәр падишаһның акчасы очсызланьр дип

уйлуйсызмы? Буласы юк мондый гыйлләтнен!”

Һәм бик тә ялгыша. Карт, Лениннын сыйнфый көрәш, ягъни “экспроприаторларны экспроприацияләү” мөмкинлектәрен алдан сизеп житенкерәми. Һәм шунда утырып яна да. Әйе, Үктәбер инкыйлабы падишанның алтынга бәрәбәр червонецларын ялтыр кәгазьләргә әйләндерә дә куя. (Бүгенгә күчәргәндә, ул Чубайслар Рәсәендәгә “ваучер дефолты”, акчан жилгә очу күренеше булып чыга инде.) Әнисенен сөйләвенчә, Сөләйман хәзрәтнен оныклары ихаталарында бу ялтыр, каты кыштырдавык, дым-янгырга тиз бирешмәүче һәм дә ки ифрат та матур кәгазь акчалар белән уйнап үсәләр. Бәрәнгә жилеме, казеин белән катырып, аталары аларга ассигнацияләрдән футбол туплары ясап бирә. Аналары исә балаларына бу акчалардан кәләпүшләр тегеп кидерә. Иркән ага үзе дә шул заманнардан сакланып калган “чарвауный” кәләпүшләрдә үстә. Кызык бит: “сәтсиәлистик” сәүит хакимияте аларга хәтта Кытайда да акчадан түбәтәй кигездә!..

Картинәләре Бибикамал бу кайгыдан сукурайды, мәрхүмә. Авыр туфраклары жинелдән була күрсен.

Картинәсен исенә төшергәч, Иркән агага монсу булып китте. Ул мәрхүмә әнисен исенә төшерү белән бер иде. Европадаң укып кайткан әтиләре, әйтелгәнненчә, соңлап—утыз яшендә генә өйләнә. Төпчекләренен булачак кәләше, дүрт ихата аша гына яшәгән күрше кызы Нәркәс, әле өйләнешкәнчә, өч ел буе булачак биеме—сукур Бибикамал абыстайга тән сакчысы булып тәрбия кыла. Картинәләре, бавыр чире белән изелсә дә, урын өстендә ятуны жене сөйми, тумышыннан, тәрбиясеннән үтә дә ихтыярлы, кирәк урында каты фиғыль дә күрсәтә белгән карчык, сукур булса да, үзен гел генә урамнар, сәхрәләргә алып чыгып йөреттергә ярата.

Ир балаларын һәм бердәнбер кызы Суфиясын башлы-күзле итеп, барысы башка чыгып, үз дөньялары белән яши башлагач, үзен караучы һәм житәкләп йөрәтүче итеп, өч яшеннән ук төпчекләре Фәррәхетдиннән колагын тешнәткән, буен-сынын күзле чагыннан күрәп белгән Нәркәснә сайлый. Күршәдә генә яшәгән киләткән йортларын чиратлап караса да, хужалык мәшәкатендә кайнап, сукур Бибикамал рәтенә йөрергә мөмкинлектәре калмый. Хәер, зирәк акыллы Бибикамал моны таләп тә итми. Алар Нәркәснә кат-кат соратсалар да, итекче Нуретдин “Уңжидесе тулмыйча бирим” дип сүзендә каты тора. Әмма ул кызына булачак киявенен өенә барып йөрергә, алай гына да түгел, әле никахлашмаган килеш, кияү егетә—булачак “ире”нен инәсе—“биеме”нен үтенече буенча, тән сакчысы вазыйфасын башкаруга рөхсәт итә.

Нәркәснә үлеп тә ярата картинәсә. Шул бавыр хастасыннан бик тә кинәп, көпшәкләнәп киткән, гәүдәсенен авырлыгы йөз егерме килога житкән бу Ак Әби, көн саен Нәркәс житәгәндә Кизләү һәм анын тирә-ягындагы табигать буйлап сәяхәткә чыга. Ундүрт яшеннән үти башлый бу бурычны итекче кызы Нәркәс. Уңжидесенә, хәлалә Фәррәхетдин никах укытып, туй ясап, инде шәригать кануннары нигезендә килән итеп төшергәнчәгә кадәр дәвам итә мондый изге заһирлык²⁰. Кышын да, жәен дә. Язын да, көзен дә. Әгәр аларны берәр кеше тыңлап йөргән булса, шундыйрак сөйләшүләренә (кәефе килгән моһажир яткан жиреннән елмаеп куйды) һәрдаим ишеткән булыр иде. Мисалга, әйтик, шундыйрак сөйләшүләренә:

- Тирәкләр яфрак яра башлаган бугай, наный. Борыңга ачысы керә.
- Әйе, абыстай. Яфраклары ябышкак сүт чыгара инде...
- Ябышкак чыгара дисен?
- Чыгара, абыстам. Келәй чыгара, диюем.

²⁰ Заһир, заһирлык (гарәп.) — булышчы, булышлык күрсәтү.

—Һм. Кемнәр турысыннан киләбез, наный?
 —Галәветдин абзыйлар турысыннан, абыстам.
 —Аяк астыбыз бик тигез. Ком түшәткән, бугай.
 —Әйе, абыстам. Комлы чуерташ түшәткән. Чуерташны Эләнең аргы борылышыннан алдылар.
 —Теге чал ярданмы? Үзен күрдөм?
 —Үзем күрдөм. Акташтан алдылар. Күрмичә ни.
 —Яхшы булган. Әй, рәхмәт төшкере үзенә. Йортының икенче катын күтәргәннәрме соң әле?
 —Күтәргәннәр, абыстам.
 —Сана әле, наный, бурасының бүрәнәләре ничә кат?
 —Бер, ике, өч... Унике кат.
 —Тәбәшәгрәк тә инде. Әллә икенче катка күчәләрме?..
 —Юктыр. Бәлки буралары күтәрелеп бетмәгәндер әле, абыстам.
 —Бәлки. Син дәрәс тә әйтәсендер әле, наный...
 Көзен исә аның сораулары да көзгә тартым була:
 —Әйт әле, наный, агачлар каян саргаялар? Астанмы, өстәнме?
 —Астан, абыстам. Хәтта эчтән саргаялар.
 —Димәк, көз озын киләчәк, көннәр әйбәт торачак. Онытма, агач башыннан саргайса, көз кыска була, кыш иртә килә...

Күрә алмады Фәррәхетдине белән Нәркәсенен туйларын Бибикамал абыстай. 1919 ел көзенәң бер ялангач, жил агачлардан коелган яфракларны кайдадыр өч тарафтан күренеп агарган Һиндекыш, Памир, Тәңре-Шәм, аның ерактагы дүртенче кулсасы—Тибет, Алтын Айларга куып жилләнгән көнөндә гүр иясе була ул. Тормышның зар-интизарларын чүмече белән тутырып эчкән, үзенәң курку белмәс хәләл жефете белән барлык авырлыкларны тигез күтәргән бу Ил Анасы якты жир йөзеннән шундый ук Ил Атасы Сөләйманына караганда унсигез елга иртәрәк китеп бара. Күпмилләтле барлык Шенжан—барлык Шәркый Төркестан жыела аның женазасына...

Фәррәхетдин белән Нәркәсен туйларын да шушы ук кешеләр күтәрә. Женазада бергәләр - яшь гайлә яралганда да бергә. 1920 елның кышында була бу туйлар. Әле остабикәсенен вафатыннан айнып та өлгермәгән Сөләйман хәзрәт үзенәң Аллаһы Тәгалә алдындагы бурычын үтәп, сонгы улын-төпчеген дә башлы-күзле итә. Ул туйны мөмкин кадәр милли-мөселманча, мөмкин кадәр мул итеп үткәрә. Ул кышны кар мул явудан файдаланып, күршесендә генә яшәп яткан Нуретдин кодасына сигез чана кунак белән бара, Нуретдин кодасы исә ана—күршедәге капкага—ун чана кунак белән килә. Күршеләрендәге киленне туй олавы—кынгыраулы атларда тирә-яктан уника чакрым уратып китереп төшәрәләр. Мондый туйның тарихи ватандагы Кизләүләрендә булганы булды микән?!

Туйда, билгеле, бүләкләр дә мул төшә. Тук карынлы мал-туарның, зиннәтле келәм, тукума, затлы савыт-саба, салынган акча, алтын-көмешнен иге-чиге булмый. Иркән агага әтисенәң әйткәнә бар иде: Әндижан көмешеннән коелган савыт-саба гына бер ат йөгә тарткандыр. Туйдан соң, әти-әнисе картатасының рөхсәте белән, бу байлыкның дүрттән өч өлешен Голжада кинәйтеләп корылып яткан кызлар мәктәбе һәм шунда ук күтәрелгән “Нугай гурыты”, Халык Йорты төзелешенә тапшыралар...

Шәркый Төркестандагы тормышлары турында язса, Иркән ага тагын нәрсәләргә сагынып искә алган булыр иде икән? Кинәт ул йәнә дертләп китә. Кемдер, әнә, үземезнен берәр тәгәрәп торган кара күзле, нәзек мыеклы “нугаемиз”, ана чәнчеп карый: нәрсә, андагы мәгыйшәтегез бары тик соклануга гына лаек идемени? Мәнгелек каргышка лаек хәлләргә аз

кичерденезме гуй? Әгәр барысы да соклануга гына лаек булган булса, нигә аннан дөнья буйлата таралдыңыз, нигә шунда, туган ватаныңызда гына яшәмәденез? Нигә монда, урыс империясе тарафыннан тартып алынган тарихи ватанынның хақы бер тиенлек тынчу бұлмәсендә үз бораләрен өстеннән башланачак хөкемне көтеп ятасын?! Теге вакыйгаларга кагылырга кирәк имәс!.. Әмма икенче тавыш: “Сөйлә, барысын да сөйлә!.. Әле кабергә кадәр без вакытын калды!”—ди.

Әйе, алар мөһажирлектә ничек кенә яхшы яшәсәләр дә, туган жирләрен сагынып зар жылылар иде. Кайчакта биредәге күренекле тормыш алар күргән мөһажирлек жәфасынын кырыктан бер ләззәте булып күзаллана иде. Еш кына ана заман конкрет кешеләр кыяфәтендә күз алдына килеп баса: заман—юк, кешеләр генә бар. Заманны, ниндие кирәк, кешеләр үзләре ясый. Кешеләре нинди—заманы шундый. Заманы нинди—кешеләре шундый дип, шул заманны ясаучылар әйтә.

...Ул чакта нибары биш-алты яшьтә булган Иркән ага үзләрендә йөкче булып эшләгән уйгыр Нурғали әкәнә бик тә сагына. Уйгырлар татарларны үлеп үз күрә. “Үз нугаебыз” дип атый. Яратып шулай атый. “Мәс булмай дуган нугай” дип йөрткән алар татарларны. Ягъни “исермәс өчен туган татар”. Әй, бала жанлы бәндә иде ул Нурғали әкә! Дүрт почмакчап, бирик итеп төялгән тире йөгә өстенә Иркәнне дә утыртып ала да, урам буйлап чыбыркысын шартлата-шартлата атларын куган була:

—Күзенне йомайды!.. Очамыз!..

Иркән чынлап та оча башларга әзерләнәп, күзләрен чыгыртатып йома да, йөккә ябешергә итә, әмма тиреләргә тотына алмаганлыктан, ашыгып-ашыгып, Нурғали әкәнә чапан чабуын кармалый башлый. Нурғали йөктә төгәрәп-төгәрәп көлә, үзе кычыра:

—Чүлмек сатамын кү, кем алау? Чүлмек сатамын, кем алау?

—Кая ул чүлмәк?—дип сорый берни анламаган Иркән. —Мин аламын!..

—Чүлмек—сән үзендерсән кү!..

—Юк, мин чүлмәк имәс,—ди сабый. —Мин—Иркән!..

1980 елда, Кытайда Мао башлаган “Мәдәни инкыйлап” шаукумы басыла төшкәч, ил элеккегә яшәеш кысаларына кайтып, Әмрикә хөкүмәте Кытайга шәхси визитларны рөхсәт иткәч, анда калган туган-тумачаларын күрергә дип кайткач күрешә алмады ул Нурғали әкә белән. Вафат булган иде бу бөек жан иясе.

1968 елда, хунвейбиннар хужа булып алгач, Иркән ага кебек, аны да Кытай дәүләтенә каршы корыткычлыкта, “советлар ышпиуны” булуда, атап әйткәндә, Кытайдан аерым уйгыр дәүләте төзү өчен яшерен уйгыр армиясе оештыруда гаепләп кулга алганнар һәм ул хөкемсез-нисез алты ел утырып та чыккан. Анарда, кытайлы төркидә, ни гажәп, Идел бие төркилегә—ягъни тарихи-татарлык, хуннулык тойгысы, хунну-татарлык белән горулану хисе көчле иде. Ул аның татар мәдәниятен, аның атаклы әһелләрен ифрат та яратуы, дөнья күләмендә югары куюы, Тукай, Такташларны яттан белүе белән генә аңлатылганмы мондый сирәк тартылу? Идел бие татарыннан меннәрчә чакрымда яткан икенче бер кавем вәкиле, татарлар үзләре эшләмәс кыяфәт белән күкрәк киереп, “Без барыбыз да—татарлар!” дисен әле! Әллә аның тойгысындагы рухи эчтәлек татарларның үзләреннән тирәнрәк булганмы? Ул Алтын Ай төрки цивилизациясе, жужаннарны дер селкеткән татар кабиләләре, аларның бөек балалары “Ат Илле” Атилла, Күлтәгиннәргә барып тоташканмы? Ул кадәресе Иркән ага әйтә алмый...

Иреккә чыккач, хунвейбиннар ана мең чылчык тотып тапшырырга салым салалар. “Мин Гоминьдан капитализмын сары алтын белән асраган

кеше, Мао Цзе-дун коммунизмын сары чыпчык белән асрый алмыйм”, — дип жавап биргән ул. Цзаофаньнәр дә бурычлы калмаганнар. “Советлар шымчысы, буржуйлар ялчысы” дип игълан ителгән Нурғали әкәгә мөселман картларына карата кулланган сөекле жәзаларын кулланганнар: урамга чыгарып, бар халык алдында сакалыннан өстерәтеп йөрөткәннәр дә, күкрәгенә “Бәреп үтерегез, таптагыз! Мин халыкка хыянәт иттем!” дигән кара такта — “хэйпай” асып, “очкыч” рәвешендә тункайтып, янбашын жиз аеллы каешлар белән кыйнаганнар. Ул шунда, урамда ук, жан биргән.

Иркенне әтисе еш кына юлга үзе белән бергә ала иде. Хәтта ярыйсы ғына ерак, мона кадәр күз күрмәгән, колак ишетмәгән якларга да алып баргалый иде. Мәсәлән, Корғас каласына. Бер баруларында Будда гыйбадәтханәсен тамаша кылдылар. Андагы мәнгелеккә катып калган таш сыннар!.. Будда шулай итеп туктаусыз гыйбадәт кылуны төләп итә икән. Будлада жан-субстансия дигән нәрсәгә ял юк. Анда туктап тору юк. Чөнки анда алла да юк, ди. Анда алла — кеше үзе, ди, тәүбә, тәүбә. Андагы балчык миңләрдә жирдән башларына кадәр кара тукумага чумган кытай хатыннарының ниндидер төргәк-төргәк иероглифлы кәгазьләр яндырганы хәтерендә калган. Андагы төтен, андагы әшәке ис!.. Яшь чагында ул аларның нинди кәгазь булуы турында уйлап баш вата иде. Хәзер килеп андый: йә иске император, йә Гомиңдан хөкүмәтенен урнашып килгән коммунистлар хакимияте кулына төшкән эш кәгазьләре булган алар...

Корғаска баргач та, әтисе белән башын кырдырып алдырган, ни өчендер, баш түбәсендә генә бер учма чәч калдырган, бу учманы елтыр кереш белән жыйнаштырып куйган кытай түрәсенә кунакка керәләр. Атасы кытайча ярыйсы ғына сукалый, ә бу исә түрәгә бик тә ошый, ул, жеп шикелле нәзек мыекларын кыймылдатып, гел елмая. Бер караганда, иртән жәйгән авызын кичкә кадәр жыймый кебек. Әйе, кытайлы бер кайчан да татарлар, башка шивәләр көлгән кебек көлми, ә елмая, борып йөртә торган сәгать кебек, кирәк чагында ғына һәм шундук елмая.

Иркеннен ана шундук елмайганы саен ачуы чыга, кытайлы исә аны күтәрәп алып, чөйгәндәй итә, үзе бертуктаусыз кабатлай:

—Зма хау ни хайзе! Та донг гвар!²¹..

...Каян килеп кенә Өммерәйхан сылуы хәтеренә төште? Өч яшендә, фәрештә килеш, оймакка юл алды ул, бахыркай. Иркен исә бише өстендә иде. Кара бөдрә чәчле, туп кебек тыгыз тәнле, олылар күккә чөйгәндә көмеш кынгырау кебек зенгелдәп көлгән бу сабийның ни өчен курчак кебек ак тукумага төрөнәп ятуын аңламый иде Иркен. Аның өчен “үлү” дигән нәрсә юк иде шул әле. Һәркем шомлы кайгы шаукуымында, тик беркем дә еламай. Хәтта әтисе белән әнисе дә яшыләрен күрсәтми. Шуна күрә Иркен Өммерәйханны курчак уены ғына уйнап ята, берәз ятып тора да, аннан торып утыра икән, дип баш очына килде.

Сылуының йөзен ачтылар. Кәфен читеннән кулы белән шуышып килеп, битеннән сыйпады. Өммерәйхан салкын иде. Ул эндәшмәде дә.

Сөян кабыгына салынган сабийны култык асларына кыстырып, өлкәннәр капкадан чыктылар.

Иркен алты почмаклы якты өйләренен тәрәзә тупсасыннан карап калды. Аның баш түбәсе тәрәзә көчәгенә тиеп тора иде...

Язмыш кушуы буенча үзеннән өлкәнрәк туган дүрт ир туганын, инде менә килеп, Өммерәйхан сылуын да югалткан, бу югалтуларны аң белән түгел, ниндидер хиссияти юксыну белән тойган Иркен ата-анасын, Зөлхәбирә белән Фәгыйлә апаларын жәфалап бетерә иде:

—Сылуым нигә кайтмый?

²¹ Синең нинди асыл улың бар! Ул зур түрә булачак! (Кытайча.)

- Ул кайтмас жиргә китте.
- Ул жир матурмы?
- Матур. Ожмах дип атала. Анда жимешләр генә үсә...
- Мин дә барам!
- Тәүбә диген!—диләр тегеләр укуна башлап. —Жир өстендә матуррак.

Монда түзәргә кирәк.

Сабынның кәгазьдәй чиста күнеленә ак орлык булып төшкән шушы бер генә “түзем” дигән бер кәлимә аңа азымышында гомерлек ихтыяр, көч, рухи инанганлык чыганагы булган икән...

...Иркен ага укырга алты яшендә төште. Беренче сыйныфта иманнан картатасы Сөләйман хәзрәт укытты. Ул вафат булгач, иман фәне дөньяви фәннәр буенча укыткан мөгаллимәләре Фатыйха апа Гәлиәкбәриягә күчте. Шунысы хәтердә: ул балаларга беренче дәрсәгә үк дөньяда Тукай кебек тылсым иясе барлыгын сөндөрдө. Иркен агада шигърияткә булган сөю Фатыйха апасыннан да килә. Ул шагыйрьнең “Туган тел”ен ятлатып жырлатты да тәнәфескә алып чыкты. Анда апалары шул ук Тукайның “Шүрәле”сен укыды. Мәктәпнен ихатасындагы бакча ул үзе Былтыр арба жигеп барган, Шүрәленең бармагын кыстырган урманга тин, шушы ишек алдындагы үлән һәм агач яфракларында әллә ни хәтле сер бар икән. Боларны бары Тукай үзе һәм Фатыйха апалары гына белә икән. И-и-и көлдә, и-и-и шомланды балалар!

Шуннан апалары укучылардан үзләренен яраткан эшләре, ашлары, кешеләре турында бәйнә-бәйнә сөйләттө. Шуннан ул алар белән бергә урамга чыкты да, һәркайсын өйләренә таратып, ата-аналарның хәлләрен белеп чыкты. Беренче уку көне балалар хәтерендә бер чук гүзәл бәйрәм булып кына калды.

Әмма шул беренче уку көнендә үк ул гомерлек сабак та алды. Барысы да шулай Иркен төшенгәнчә төшендеме бу сабакны? Әллә алай түгелме? Укытучы аңлы рәвештә, махсус эшләп бирдеме бу сорауны? Әллә аңламыйчамы? Әллә бөек Тукай аларның барысы өчен дә алдан хәл итеп куйган булганмы? Ничегрәк төшендерсен моны бүген Иркен ага? Күнеленнән сүзен табалмыйча көрчөккә килеп терәлдө. Кыскача әйткәндә, диде Фатыйха апалары, сезгә шундый соаль, балалар: ниңә Тукай татар әдәбиятының, атап әйткәндә, татар балалар әдәбиятының йөзек кашы саналган, инде менә дистәләргә буынны тәрбияләгән “Шүрәле” поэмасының төп каһарманы итеп адәмләргә кытыклап үтөрүче, шыксыз, ямьсез, куркыныч Шүрәлене сайлаган? Аны алдаган Былтыр ул бит Шүрәлене терәп торучы терәү генә? Тукай Былтырның буй-сынын да сурәтләп азапланмый. Ә менә Шүрәлене онытылып, манзара кылып сурәтлө. Хәтерләгез әле, балалар:

Яп-ялангач, нәп-нәзек, ләкин кеше төсле үзе;
Урта бармак буйлыгы бар мангаенда мүгезе...

—Тукай Шүрәлене Былтырдан ныграк ярата!—дип шаулашты балалар.

Куелган сорауга җавап шуның белән тәмамланды ул чакта. Әмма Фатыйха апаларының укучыларга җавабын гомер бие эзләрлек сорау куйганлыгын аңлап, әле булса таң кала.

Күнеленнән, сыер кебек мөңгерәргә тырышып, “мү-ү-ге-зе” дип кабатлады да, Иркен ага көлемсерәп куйды. Бу хакта уйланган саен җавабы янара. Никадәр ләззәт!.. Шигъри сүз—әдәбият нигезе генә түгел, тәрбия, әхлак, әдәп нигезе. Әгәр татар баласы татар шигърен белми икән, ул инде татар түгел. Иркен ага Чыңгыз улы белән Гөлмәрфуга кызына бу “Шүрәле”, “Су анасы”ларын хәтта Әмикадә дә ятлатты. Балаларының авызларын һәр

иртәдә Тукай шигыре белән генә ачарга һәм ябарга тырыша иде. Әйе, Тукай һич кенә дә “мөгезе” димәгән, ул хәлбуки дәресендә “мөгез” дип әйтелгән сүзнә “бозып” “мү-ү-гезе” дигән. Менә шунда күмелгән ул сер. Шүрәлә кешегә охшаган. Тик һич кенә дә кеше түгел. Чөнки ул “мү-ү-ге-ез-ле”. Шагыйрьнен кешелек идеалы Жен, Убыр, Албасты түгелдер бит?

Юк, була диме? Тукайны бу гаептән Аллаһ сакласын! Әллә теләге балаларны жинелчә куркыту булганмы? Бәлки. Куркытып тәрбияләү. Нәрсәдән куркыту? Нәрсә хакына куркыту? Балаларны бишкетән төшкәч тә Рәсәй империясе кытыгы белән алдан кисәтүеме? Шулайдыр. Бөек Тукай “мү-ү-гезле” Шүрәләләр аша Рәсәйгә “кешегә охшаган Шүрәләләр”—үзләре үк раслауларынча, гади булмаган, “мөгезле” кызыл террорчылар, ач коммуналар, комбедлар, калхуз шалканчылары, калхуз кишергалиләре, ярар, әйткәч, анысын да әйтик, калхуз хунвейбиннары афәте киләчәген алдан хәбәр итеп, “куркытып” куйган. Нәрсә, жәмәгать, калхуз-комбед хунвейбиннарының шинеле жиненнән коелган кытай хунвейбиннары Тукайның шул “мү-ү-гезле” Шүрәләләре түгелмени? Тукай бит бу Шүрәләсе белән кытай хунвейбиннарының көнчыгыштан киләчәк кызыл террорын алдан кисәткән!.. “Гади коммунистлар” гына түгел, аларның балалары да—инде “мү-ү-ү-гезле”ләр!..

Мәктәптә укулар гарәп имлясында саф татарча барды. Мәктәп кыегындагы әләм көн саен диярлек алышынып торды. Гоминьданның куе зәңгәр әләме әлегә сугышсыз, тыныч юл белән кызыл “гунсандан”нарның (коммунистларның) кызыл әләмнәрен бәрәп төшерде һәм киресенчә. Апалары аларга уйгыр, “бөек хәнсу”—кытай теле буенча да дәрәсләр бирде. Ә менә хәзергесендә бик тә кирәк булган урыс теле буенча дәрәс алу дан алар мөһрүм калды. Башта Сун Ят-сен демократиясенә, аннан Чан Кай-ши, аннан Мао компартиясенә ярдәм күрсәткән СССР белән аралары бик тә бозылгач, хакимияттәге Гоминьдан континенталь Кытай мәктәпләрендә урыс телен укытуны бөтенләй тыйган иде. Әләмнәр алышыinsa да, ул тыю алынмады. Иркәннәр нәкъ шул аралыкка эләкте. 1949 елда инде хакимияткә Мао килгәч, урыс теле янадан укытыла башлады башлавын, тик 1964 елда хунвейбиннар хәрәкәте кузгалып киткәч, бу “ревизионистлар теле” тагын тыелды. Хәзерге көндә ул татарча, уйгырча, кытайча, дөнгәнчә яхшы сукалый, инглизчә, барча төрки телләрдә жинел сөйләшә, укый-яза алса, урысчадан надан калды—нә сөйләшә, нә кәгазь сырлый белмәйде. Анын урысчасы Нурғали әкә чыгарган такмак белән чикләнәдер:

Вәт ишшү әдин әкә

Дәгәнәет ишәкә...

Дәвамь киләсе саннарда

Хәнафи Бәдигый

МӘЙДАН

Сөрелмәгән булсаң

Сөрелмәгән булсаң, Адам,
Аллаһның җәннәтеннән,
Мин дә газап чикмәс идем
Бу дөнья миһнәтеннән.

Нигә соң мин иңмәгәнмен
Җиргә фәрештә булып?
Тузмас иде бу гомерем
Кагылып һәм сугылып.

Җир йөзәндә керле бәхет
Эзләп йөрмәс идем мин;
Бу гонаһлы бәндәләргә
Болай сөймәс идем мин!

Тираннарға, хакимнәргә
Башым имәс идем мин;
Ходайдан башка һичкемгә
—Буйсынам!—дәмәс идем.

Тартып алып бай тәхетне
Фиргавен кавеминнән,
Варис куяр идем, Адам,
Пәйгамбәр дәвамыннан.

Монда да янәшә икән
Җәһәннәмә, җәннәтә?

Кайберәүләргә—рәхәте,
Күпчелеккә—миһнәте.

Гел ишәйтә бара монда
Көндәшең Иблис—көчен,
Килмәгәндер бит кавемен
Буйсынып яшәр өчен?

Тартышу—кыямәткәчә
Булачагын белсәм дә,
Мәгънәсезгә көч түгүдән
Мин ачынып көлсәм дә,

Малга сажда кылучыны
Тәмугка сөрер идем;
Хәләл көн күрүчеләргә
Оҗмахка төрер идем.

Сөрелмәгән булсаң, Адам,
Аллаһның җәннәтеннән,
Мәңге азат булып идек
Бу дөнья миһнәтеннән.

Фани вә бакый тәмугы
Күркытмас иде безне;
Дер калтырап тормас идек
Әйтергә сүзөбезне.

Тукранбашлар

Дөньядагы тэкий гажэп хэллэр
Эсир итэ безне еш кына;
Күңел күзе булган үткен зиһен
Ачыкларга шуны ашкына.

Кайчак язмыштагы вакыйганы
Серле мизгел итеп сизэбез.
Акыл көче аны аңлаталмый:
Бу—алтынчы тойгы дигән сүз.

Нидер чалынып үтэ күзөбездән,
Әһмият аңа бирмибез,
Маңгай күзе уяу булмаганда
Күңел күзе белән күрмибез.

Ул биш тойгы илэгәннән узып,
Төшөп кала алтынчысына;
Явып узган яңгырның давамы
Күчкән кебек чык тамчысына...

Мисал өчен, быел ямьле жәйдә,
Тукранбашлар күзгә чалынды.

Гүя алар айткан кебек булды:
“Туктап безгә бер күз сал инде”.

Чалындылар юлда, болыннарда,
Онытылып жиләк жыйганда.
Алар нидер сөйлэгәндәй булды
Шыбыр—шыбыр яңгыр койганда.

Тукранбашлар белән кечкенәдән
Тәгәрәшөп үскәнгә бергә,
Шушы алсу болын чәчәкләре
Якын булды миңа гомергә.

Мин бу таныш чәчәкләрнең телен
Белмим, никтер аңлый алмадым.
Беркөн әнкәм каберендә күргәч,
Тукранбашлар серен аңладым.

Ничек алар ямьле болыннардан
Китү юлын эзләп тапканнар? —
Монда килеп, аның баш очында
Сагышланып чәчәк атканнар...

Өөрмә

Япан кырда ялгыз калган чакта,
Искәрмәстән, купса өөрмә,
Читләтеп тә узар, әйтеп куйсаң:
«Шайтан туена чап, бар, йөрмә!»

Әмма шундый өөрмәләр узды,
Илнең астын—өскә китерде.
Тормыш бакчасының ал чәчәкле
Күпме гөлен йолкып киптерде.

Андыеннан читтә кала алмыйсың,
Тормыш, язмыш кертә эченә.
Харап буласың дип жәлләп тормый,
Әйләндерә бөтен көченә.

Төсен үзгәртә ул, аждаһадай,
Илнең канын койды кызылы.
Кара төндәй качып жан кыйганы
Дистә еллар буге узынды.

Өстәгеләр шайтан туге ясый,
Өөрмәсе китә ил буйлап.
Берәү кылган мәкер—жинаятые
Халкың белән булмый турылап.

Шигыр язып кына өөрмәне
Авызлыклап булмас, билгеле:
Булса булыр утлы авызына
Бер чиләк су сипкән шикелле.

Мәйдан

Саумы, июнь — сабантуйлар ае!
Саумы, сабантуйлы киң мәйдан!
—Менә шулай матур яшәгез!—дип,
Жыйдыгыз сез безне аңадан.

Бәйрәмнәрнең тажы—сабантуйлар—
Бүләк безгә бөек Хоҗаидан.
Бу тормышның бөтен матурлыгын,
Хозурлыгын саклай бу мәйдан!

Марат Әмирханов

ҮРБӘТ ХАНӘКӘ ГЫЙШКЫ¹

РОМАН

Урысларнын башына чутсыз-чамасыз күп булулары житте. Әллә ни зур булмаган орыш кыры аларны сыйдыра алмады, фәкәт бер-берсенә комачау гына тудырдылар, үз косыкларына үзләре тончыкты.

Ростовскийнын бәхете жинде. Баш утланнын сөнгесе кулбашын гына жәрәхәтләп узган иде. Атынын тоягы астында үлгән атлы булып ятты да, орыш елга буена авышкач, Жилкага барып башын орды.

—Татар барда, хәтәр бар, ди, яхшы чакта үкчәләрне күтәрик,—диде кенәз Ростовский. Ул суга төшкән тавыкка охшап калган иде, элекке мин-минлегенен эзе дә күренми.

—Борынгы гадәт буенча ике батыр яугирнын көч сынашуын оештырырга кирәк дип саныйм,—диде Димитрий үз уйларына бирелеп,—бик һәйбәт тамаша булачак. Ул әле һаман римләләр төгълиматы канаты астына сыенып фикер йөртә иде.

Ростовскийнын иреннәре бүлтәеп чыкты.

—Бала-чага булма, кенәз, кеше көлдәрмик,—диде.

—Мин инде ханга чапкын жибәреп кайтардым, ул да риза,—диде воевода.

—Алышка кемне куясын?—дип сорады кенәз.

Димитрийнын юка иреннәре бөтен битенә жәелде. Ул шушы авыр хәлдә дә үч кайтару турында хыяллана иде булса кирәк.

—Жангали Шаулихановичны инде, кемне булсын, татар барда, хәтәр бар дисен ич,—диде.

Бу хакта ишеткәч, Жангалинен күзләре акайды.

—Юк, кенәз, мин мондый уеннарда катнашмыйм,—диде.

—Әле кайчан гына казанлыларнын арт сабагын укытмакчы иден, менә күрсәт,—диде воевода әмер рәвешендә.

—Ә хан кемне куя?

—Баш утлан Уйгын бәкне.

Татарлар да, урыслар да тамаша кыларга әзерләнде. Гадәт буенча, бу вакытта сугыш хәрәкәтләре туктатыла. Алыш бер катнашучы һәлак булганчы яки бирелеп, жинелүен таныганга кадәр дәвам итә.

Көн инде кичкә авышкан иде. Кояшнын да бәллүенә тәгәрәр чагы житеп килә. Эсселек басылган, ләкин тынчу. Чөнки орыш кырында бихисап мәет аунап ята. Жыештырасы иде дә, тамаша буласы бит, әнә.

Уйгын атын алыштырды. "Аккош"ы аягын авырттырган иде. Монысы

алыш өчен унаерак та әле. Житезлек ягыннан “Аккош”тан калышса да, күпкә көчләрәк. Күкрәге киң, ботлары тимердәй нык. Куркуны да белми, чын сугыш аты.

—Мин синең чутка бөртек тә шикләнмим, утлан,—дип фатихасын бирде Мөхәммәдәмин,—тик уяулыгыңны югалтма, шаһзадә үжәт бәндә.

Жангали карар күзгә агасы Шаһгали шикелле үк килешсез иде. Гәүдәсыны, гүя аяк-кулдан гына тора. Иләмсез озын үзләре. Ә менә атка атлангач, Жангали танымаслык булып үзгәрә дә куя. Муены тырпая, гәүдәсе турая, йөзенә алсулык йөгәрә, күзләрендә очкын кабына. Чын егетнең эчендә иярле-йөгәнле ат ятар, дип шундыйларга әйтәләр дә инде. Мондый жайдакка ат бервакытта да хыянәт итми. Ә ышаныч орышта жинүгә бәрабәр.

Алышчылар ыңдыр табагыдай такырланып калган яланның берсе бер башына, икенчесе икенче башына чыгып басты. Уйгын догага оеды: “Раббәнә атина мин ләдункә рахмәтән вә хәййи ләна мин әмрина рашәда”.

Жангалинең дә иреннәре кыймылдый. Мөгаен, ул да шушы ук доганы укыйдыр. Чөнки бу Аллаһыга гамәлләреннән унышлы тәмамлануына булышуын үтенеп мөрәжәгать итү догасы.

Алышны үткәрүче баш казый кулындагы әләмен болтап алды. Жайдаклар чаптырып бер-берсенә якынлаштылар. Ләкин сөңгеләр күтәрелмәде, чөнки бу әле сәләмләү йоласы гына иде. Күзләр генә очрашты. Алар нәфрәт белән тулы иде. Ат өстендә кем калыр? Моны бер Алла үзе генә белә.

Инде чынлап очраштылар.

—Жаныңны тамутка озатам мин синең бүген, Иблис,—дип кычкырды Уйгын.

Жангали бу янауны ишеттеме-юкмы, үзе дә:

—Бүксәнне тишеп, казыкка элөп куям бит, үлөт,—дип мыгырданды.

Тәүге ыргымны Жангали ясады. Әйтерсен лә, яшен яшьнәде, Уйгын керфек кагарга да өлгерми калды. Әмма анын гәүдәсе дә шундый ук яшен тизлегә белән үзеннән-үзе читкә янтайды, сөңге аны читләтеп узды.

Уйгынын мангаена тир бәрөп чыкты. Куркыныч адәм икән бу, дип уйлап куйды, хан бик дәрәс кисәткән.

Икенче тапкырында да өстенлек шаһзадә ягында булды. Монысында кылычын селтәде, Уйгын ияр башының жиргә очканын сизми дә калды.

—Менә шулай, анаенның кабер тактасын...

Уйгынга беренче чиратта тынычланырга кирәк иде. Шуна күрә тезгенен читкәрәк каерды. Аннан капылт кына борылып, елгырын Жангали өстенә жибәрде. Тик шаһзадәнеке дә куркаклардан түгел иде. Мангайга-мангай бөрелештеләр дигәндә генә, атлар ал аякларын күтәрөп, кешнәп жибәрделәр. Канатлары булса, дөлдөл шикелле очып та китәрләр иде, мөгаен.

Уйгын кул житеме ара калгач сөңгесен дошманы тарафына тондырды. Жангалинең йөзе чалшайды. Чөнки калканы кулыннан төшөп китте.

—Әһә, ошамыймы, Иблис...

Жайдакларны да, толпарларны да алыш тәмам үз кочагына тартып кертте. Читтән күзәткәндә, бу ниндидер күнел ачу, кызыклы тамаша кебек күренә иде. Кешни-кешни атлар бер-берсенә ташлана, кылычлар чынлый, сөңгеләр уйнакый. Ара-тирә алышчыларның өзек-өзек усал тавышлары яңгырап китә.

Воевода алышның тәмамлануын көтмәде, кенәз Федор Киселевны чакырып китерде дә әйтте:

—Мин китәм, алыш тәмамлануын көтмәгез, үзегез дә кузгалыгыз, Муромда сезне көтәләр,—диде.

Кенәз Димитрий Иванович Углицкий көймәсенә утырып, Түбән Новгородка юл алды. Казан аның әле башланарга да өлгермәгән

карьерасына киртә салды.

Мөхәммәдәмин көч бирә-бирә кара тиргә батты. Үзе туктаусыз йөрөнә, сөйләнә.

— Углан, артынны май басмагандыр ич, житезрәк кылан, житезрәк... Их, тагын булмады... Ни карап торасын инде, бәрәп төшер... Шайтан...

Жангали кылыч белән дә, сөнгә белән дә бер дәрәжәдә оста сутыша иде. Ул аларны еш алыштыра. Ләкин бер мәртәбә ялгышты шаһзадә, сөнгә урынына кылычын тартып чыгарды. Ара шактый иде, һәрхәлдә, кылыч житезрәк түгел. Уйгын бу форсатны кулдан ычкындырамы соң? Ачу белән сөнгөсөн очырды. Сөнгә көндәшенен корсагына килеп орынды, ләкин ул көбә күлмәкне тишмәдә, ертты гына. Алай да Жангали тәненә кан саркып чыкканын тойды. Шунда ук атын борды да орыш кырын ташлап качты. Анын артыннан уптым-илаһи урыслар купты.

Уйгын шаһзадәне куа чыкты. Сура елгасына кырык чакрымнар кала ул аны куып та житте. Алар кенәз Федор Киселев белән бергә иде. Ләкин орыш углан өчен көтелмәгәндә унышсыз төгәлләнде, воеводаларнын кулына богау кигезә алмады. Чөнки урысларга ярдәм килеп житкән иде.

“И разгневался господь русских вои, отня у них храбрость и мужество, и дал бог поганому царю храбрость и мужество... И от той 100000 оставшаяся 7000 русских вои, ови же мечом посечены, ови же в водах сами напрасно истопиша, бегающе от страха варварского. Волга утопшими людьми загрязе, и озеро Кабан, и обе реки, Казань и Булак наполнишася побитыми телесы христианскими и течаства по 3 дня кровию, и своих людей, оки по месту, ездити и ходити казанцом».

Әсир урыс елъязмачысы, йөрәгеннән кан сауған хәлдә, шушы кайгылы юлларны теркәп куярга мәжбүр була. Хәер, күп нәрсәләр терки тарихка “Казан елъязмачысы” исеме белән кереп калган исемсез монах. Язмыш ана Казан ханлыгының бердәнбер елъязмачысы вазифасын йөкли. Менә дүрт йөз елдан артык инде тарихчылар өчен ул язып калдырганнар төп чыганак ролен үти. Чөнки башкалары сакланмаган.

Монах Мөхәммәдәмин чорын аеруча киң һәм жентекле тасвирлый. Яратмыйча, күралмыйча тасвирлый нахак бәләләр тага, хәтта ачыктан-ачык мыскыл итә. Тик барыбер жинүне күрмичә булдыра алмый.

Мөхәммәдәмин ханның 22 июнь (1506 ел) көнөдәге жинүе дөнья тарихында ласкы бәһасен алган жинү. Михаил Худяков үзенә “Казан ханлыгы тарихы буенча очерклар” дигән мәгълүм хезмәтөндә әлегә жинүне Олуг Мөхәммәднән Казан ханлыгы тууга китергән Белев һәм Суздаль орышына тинли. Хәтта фәнни коммунизмның атасы, алман галиме Карл Маркс та әлегә вакыйганы чигләтеп үтми. “Мәскәүделәрне Казан янында шундый итеп тар-мар китергәннәр ки, бары 7000 кеше генә котылып калган”, — дип яза.

Бу мәгълүматларны фәкать Һәди Атласи гына кабул итеп бетерми: “100 мең урыс гаскәрәннән 7 меңе генә сәләмәт калган, 93 меңең үлгән булучанлыкка да ышанып булмыйдыр”, — дип шик астына ала.

Икенче бер татар галиме Равил Фәхрәтдинов исә бөтенләй капма-каршы фикердә тора. “Русьнең Чыңгыз һәм Бату ханнардан соң беркайчан да әле мондый жинелүгә дучар ителгәнә булмаган”, — дип саный.

Янә дә, бәгъзе тарихчылар бу бәрелешне Куликово орышы югарылыгына куялар. Татарлар Куликово кырында жинелүнен үчен кайтардылар, диләр.

Бәйрәм чорында Мөхәммәдәмин кызыклы шәхесләр белән очрашырга ярата. Кеше арасында исеме чыккан, ниндидер бер ягы белән дан даулаган андый адәмне хан өчен алдан ук әзерләп куялар. Бүгенге кунакны ана кияве Булат бәк тәкъдим итте.

—Каян чокып чыгардың син аны, бер дә колакка кәргән исем түгел,— диде Мөхәммәдәмин гажәпләнүен белдереп,—шигырь язган адәмне мин беләргә тиеш идем ләбаса!

—Ун яше дә тулмаган әле аның,—дип, ханны акламакчы итте Булат бәк.—Керсенме сон?

—Үзе генәдер бит?

—Ничек кушсан, шулай булып, хан.

Малайның үзе белән генә күзгә-күз сөйләшсә килә иде Мөхәммәдәминнен: чыннан да сәләтлеме, сөйләгәннәр дәрәжәләре туры киләме? Әгәр барысы да рас килсә, ул малайга ярдәм кулын сузачак, гыйлем алырга булышчак.

Чатыр ишеге катында тулырак кына гәүдәле, калын иренле, тавык йомыркасы шикелле озынчарак битле малай күренде.

Кыю икән, һич кыенсынмыйча:

—И, бөек хан, син безнең яклаучыбыз, кин күнелле мәрхәмәтле атабыз, ходалы озын гомерләр, сәламәтлек, бәхетле патшалык насыйп итсен,—дип, алдан өйрәтелгән сәламен дә житкерде.

—Рәхмәт, олан,—диде Мөхәммәдәмин малайдан күзен алмыйча.—Инде үзең белән таныштыр.

—Атым Мөхәммәдьяр, мулла кушкан исемем Мәхмүд. Атаем Хажиморза.

—Бик хуш, Мәхмүд морза.

Мөхәммәдәмин малайны сынау ниятеннән, сүзен шигырь белән башлап жибәрде:

Беренчедән, буге зифа, чибәр үзе,
Икенчедән, якты чырай, күркәм йөзе.
Өченчедән, теле төзек, туры сүзе.
Житмеш ике телне тәмам белә инде.

Мәхмүд әсәрләнүеннән, авызын ачкан килеш катып калды. Ул һич тә ханнан моны көтмәгән иде. Нинди күркәм шигырь, нинди күркәм тавыш? Менә кем икән ул чын шагыйрь!

—“Йосыф кыйссасы”н мин дә яттан беләм,—диде Мәхмүд безардан.

Ягъкуб озақ сабыр итте—көенде.
Ахыр Йосыфны күрдән сөенде...

—Үзең дә шигырьләр чыгарасың диләр, дәрәжәме?—дип сорады Мөхәммәдәмин.

—Минем күнелем тулы шигырь,—диде Мәхмүд,—тышка бәрәп чыкканнары да шактый. Менә шуларның берсе:

Бер сәгать гадел кыйлмалар яхшырак
Кем гыйбадәт алтымыш елдин азрак.

—Бик мәгънәле шигырь,—диде Мөхәммәдәмин,—мондый шигырьләр чыгарырга иртәрәк түгелме икән сон?

Малай жылкәләрен сикертеп куйды:

—Белмим, нигәдер күнелгә шундыйлар килә. Юмартлык турында, гаделлек турында, саранлык, ихтирам турында. Гаделлек турындагылары күбрәк.

Тыңла: әгәр патша кылса гаделлек,
Гаделлектән халык тапса иреклек.
Һәркемгә дә тияр аннан зур өлеш,
Барча халык рәхәтләнәр бу килеш.

—Патшаларга да теш кайрыйсын икән,—дип елмайды Мөхәммәдәмин.

—Жиһан алар кулында бит, алардан күп нәрсә тора,—диде Мәхмүд өлкәннәрчә гакуллылык белән.

—Мин үзем дә каләм тибрәтергә маһир кеше,—диде Мөхәммәдәмин.—Минем күнелгә дә нәкъ синекә кебек житди шигырьләр килә:

Чыкты Ёиҗри белән жиде йөз илледә—
Төштә галәмгә жир тетрәү кебек хараблык.
Үзе аксак, гакулы—ахмак, фетнә иясе
Золымын тартты һәм жиргә.

Әнгәмә озака сузылды. Уртақ тел тапты ике шагыйрь. Охшаштылар. Булат бәк арага кәрмәсә, очрашу әле дәвам итәчәк иде. Малайга кайтырга вакыт житкән икән.

Мөхәммәдәмин ана Кол Галинен “Йосыф китабын” бүләк итте. Китап искиткеч затлы иде. Бик сөенде Мәхмүд.

—Ышанам, син татарның күренекле шәхесе булырсын морза, шигырь чыгару хоҗай фарыз кылган иҗтиһад ул,—диде Мөхәммәдәмин саубуллашканда,—тик ир-егет, шуның өстенә, кулына корал тотып туган илен дә саклый белергә тиеш. Моңысы сина минем васыятем.

—Васыятеңне кабул кылдым,—диде Мөхәммәдәяр зурларча житдилек белән.

Нурсолтанның Казанга килүе сарай тормышын жанландырып җибәрде. Ханбикә хөрмәтенә мәжлесләр, тамашалар үткәрелеп, аларга ханлыкның иң асыл затлары чакырылды.

Бүген шундый мәжлесләрнең берсе иде. Дөрөс, моңысына күп кунак чакырылмады, күпчелекне ханның гаилә әгъзалары тәшкит итә иде. Зур, иркен бүлмә. Бизәклә, озынча тәрәзәләр аша сүрән қояш елмая. Ул инде баю ягына борылган. Күнелләрдә дә ниндидер якты басынкылык. Һәр нәрсәдән илаһилык, садә вә самимилек аңкып тора. Менә шулай тыныч кына монланасы, хәтирәләр қоҗагында назланасы килә.

Шигърият шулай тәсир итә иде булса кирәк. Чөнки бүлмә уртасында ике чичән кычкырып “Кыйссаи Йосыф” әсәрән укый. Берсенен тавышы калыңрак, күкрәген тутырып чыга. Тыңлаучыны сикерли торган йомшак, аһәңле тавыш. Тыңлаган саен тыңлыйсы килә. Икенчесенекә туташлар тавышына охшаш, иркәли, тибрәтә, назлай. Бу ике тавыш бер-берсенә искиткеч дәрәҗәдә туры килеп, бербөтен монлы яңгыраш хасил итә иде. Шуна күрә әлегә башкару тамаша кебек кабул ителә. Йосыф белән Зөләйханың мәхәббәте тыңлаучыларның күз алдында жанлы сурәтләрдә тасвирлана.

Калын тавыш:

Йосыф әйтте: “Әгәр чыңлап гашийк булсан,
Гашийклыкта керсез-тапсыз, тугъры булсан,

Гыйшык зарын һәм дөгъвасын кылыр булсан,
Бу дөгъвага бер дәлил дә кирәк инде”.

Нәзек тавыш:

Зөләйха әйтте: “Инде мина якын кил син,
Рәхим итеп, шул камчынын мина бир син,
Шунда минем гашыйклым ачык бел син,
Ялган булса—бу дөгъваны оныт инде”.

—Сөбханалла, нинди ләззәтле тамаша, күнелемнең асты өскә килде,— диде Нурсолтан әсәрләнен.—Шигърияттән дә тәәсирләрәк, жә, тагын ни бар? Рәхмәт балалар.

Барысы да дулкынлану хисләре кичерә иде. Беравык тәәсирләр канатында сүзсез генә хозурланып утырдылар. Беренче булып әлеге тынлыкта Булат бәкнең тавышы ишетелде.

—Мөхтәрәм, ханбикә,—дип мөрәжәгать итте Нурсолтанга,—Галине син башка төрки шагыйрьләр белән бер дәрәжәгә куярга мөмкин дип саныйсыңмы?

Нурсолтан алдындагы ширбәт савытына орынгандай итте. Кулы кояш нурларын кисеп китте, ахры, балдак-беләзекләрендәге асыл ташлар беравык ялтыр-йолтыр килеп жемелдәшеп тордылар.

Зиннәтле бизәнү әйберләрен ярата ханбикә. Бигрәк тә көмешне үз итә. Көмеш тәтиләренен ниндиләрә генә юк? Саф-пакъ көмештән коелган алка-кадамалар дисенме, беләзек-муенсалар дисенме, чулпы-балдаklar дисенме—һәммәсе күз явын алырдай итеп, ин кыйммәтле ташлар белән бизәлеп эшләнгән. Барасы жире бармы-юкмы, иртән торуга, шуларны тагып куя ул. Бизәнергә дә бик оста. Шундый килешле бизәнә ки, кершән ягынуын, кызыл сөртүен, сөрмә тартуын хәтта якыннары да сизми. Ана гомумән үз яшен бирүче юк. Югыйсә, быел жиде дистәне тутырды ич инде.

—Нурсолтан ханбикә көнчыгыш шигъриятен генә хуп күрә икән, дип ишеткәнем бар иде, бу фикерен үзгәрмәдеме әле?—дип куәтләде киявенен соравын Мөхәммәдәмин,—Галинең исеме Фирдәүси, Хәйям, Нәвои, Рудакый, Низамилар белән янәшә йөрергә бик лаек. Менә тынлагыз, нинди күркәм тасвирлама:

Тулун айдик балкыр ирде аның йөзи,
Бал-шәкәрдин датлу ирде аның сүзи.
Мәхдүнләрә рәхәт вирер аның сүзи,
Аңсыз бәна бу жиһан куш дөгел имди.

—Бохара чичәне Әхмәд Ясәвине дә онытмагыз,—диде Булат бәк,—искиткеч мәгънәле фәлсәфи сүз остасы:

Башым тупрак, үзем тупрак, жисем тупрак,
Хак васлыйга йитәрмен дип рухым мөштакъ.
Көйдем, яндым—булалмадым һәргиз ап-агъ,
Шәбнәм булып йир астына кердем мона.

Үрбәт бикә берничә мәртәбә әңгәмәгә борын төртергә талпынып караса да, каенанасын узып сүз әйтергә ничектер жөрйәт итмәде. Әле тәүге тапкыр гына очрашулары бит, килен кешегә тыйнаграк булу хәерләрәк. Югыйсә, фикерләре дә ташып тора. Ул ярдәм сорагандай иренә карап куйды. Тегесе жәмәгатенен хәлен шундук төшенеп алды да әйтте:

—Анакайнын Үрбәт ханәкә фикерләрен дә ишетәсе килә булыр, мөгаен. Ә ул нишләптер авызына су кабып утыра,—диде.

—Ханәкә китаплы нәселдән, мәгълүматы зур булса кирәк,—дип, Нурсолтан жылы карашы белән киленен сыйпап узды.

—Сүз һәрвакыт илаһи булган,—дип алындырмый гына тезеп китте Үрбәт,—динебезнең асылын да изге сүзле изге китап тәшкил итә ич. “Котадгу билиг”¹ бу яктан үзенә бер урын били дип беләм. “Укуш көрки сез ол, бу тил көрки сез”²,—дип, Баласугани бик дөрес әйтә.

Нурсолтан йөзенә күлгә ятты. Бу әсәрне яхшылар рәтендә йөртми иде ул, кирәгеннән артык акыл сату, дип саный иде. Шуна күрә әйтеп куйды:

—Шагыйрь гаделлеккә өндәп кенә хан гадел була алмый,—диде. Бу очракта ул поэманын авторы тарафыннан караханлылар мәмләкәте хөкөмдары Богъра ханга бүләк ителүен күз унында тотта иде. Янәсе, поэма гадел гамәлләргә этәрсен.

—Үгет-нәсихәтне зур тәрбия чарасы, дип беләм, вәгазь шикелле үк,—дип, үзенен фикерен яклады бикә.

—Хикмәт үгет-нәсихәттә түгел,—диде Нурсолтан сабыр гына,—анын кемгә аталуында. Мисал өчен, без барыбыз да ак сөякләр нәселеннән. Безнең кем буласыбыз, ничек яшәячәгебез тутанда ук тәгаенләнеп куела. Алар, кагыйдә буларак, дәүләти, жәмгыяви ихтияжлар, мәнфәгатьләр нигезендә башкарыла. Ихтимал, асрым шәхес биеклегеннән караганда, бу гаделсезлектер, ләкин дәүләт, ыруның үз кануннары...

—Хан гадел була алмый дип әйтергә телисенме, ханбикә?—дип сорады Булат бәк.

Нурсолтан үзен бүлдергәнне охшатып бетермәде. Шулай да канәгатьсезлеген күрсәтмәде, йотып калды.

—Хан гаделлек дигән төшенчә чигеннән югарырак тора,—диде,—гаделлек ана кагыйльмый.

—Фу, ялкытты бу акыллы сүзләрегез, валлаһи,—дип ризасызлыгын белдерде Гәүһәршад,—шушы да булдымы күнел ачу?

Мөхәммәдәмин үзе дә озаккарак сузылган бу әңгәмәгә чик куярга исәпләп тора иде. Шуна күрә тиз генә күрсәтмәсен дә бирде. Бүлмәгә жырчылар, биочеләр, курайчылар кереп тулды.

—Анакай, син нинди жыру тынларга теләр иден?—дип сорады Мөхәммәдәмин Нурсолтаннан.

—Мин инде өлкән кеше,—диде ханбикә,—думбра сугып шау-шуга корылган тамашаларны кабул итеп бетермим, аларын үзегез генә калгач уйнашырсыз. Озын, монлы татар жыруын сагындым, шундыйны тынлайсым килә.

—Зөлхижжәне жырлагыз,—диде Мөхәммәдәмин.

Бүлмә эченә тау араларыннан саркып чыккан чишмә тавышына охшаш чөлтерәүле мон инде. Ул көчәйгәннән-көчәя барды. Аннан соң ташкындай ярып алды да, янә талгын гөрләвек авазы чыгарып, йомшарып калды. Ана искуткөч аһәңле, ашкынулы борма-борма монлы жыру килеп кушылды. Алар бер-берсен шул кәдәр бизәкләләр иде ки, ирексездән иртәнге ал нурга төрөнгән Идел кинлекләре, дулкынланып торучы очсыз-кырыйсыз эссе далалар, күз явын алырдай ямь-яшел болын-әрәмәләр, күтәрелеп карасаң, бүрек төшәрлек текә биек таулар, кырлар, урманнар инешләр... тагын әллә нинди гүзәл манзаралар күз алдына килеп баса.

Яланда гына жирдән дә болан килә, Зөлхижжә,
Уйсу гына жирләрдән дә, ай, түтә дип, Зөлхижжә...

¹ “Котадгу билиг” — “Бөхеткә йлтүче белем”

² “Укуш көрки сез ол, бу тил көрки сез” — “Укыганның да күрке сүз, телнең дә күрке сүз”

Мон күнел төпкелләрен гүя өзеп-өзеп ала. Йөрәк әле сызлана, әле үрсәлә, әле гасабилана—үзенә һич урын таба алмый. Ярыннан мәхрүм ителгән матур кыз Зөлхижжәнен авыр язмышы борчый аны. Сылуыбызның гомере заяга уза лабаса. Чит ояларда үскән күккүк баласы хәләндә ул. Сөйгәнәннән аерып алганнар, карт кешегә кияүгә биргәннәр. Егет тә оныта алмый, ярының исемен кушып жырлар жырлый.

Кыз исемен кушып та жырлар жырлый, Зөлхижжә,
Ташкан күнелләрем, ай, бушый дип, Зөлхижжә.

Жырчы, әйтерсен лә, шул егет үзе. Әйтерсен лә, тынлаучыларга үз башыннан үткәннәрне житкерә. Югыйсә, шушылай да өзгәләnmәс, шушылай да сагышланмас иде. Гыйшык сагышы кешене шулай саргайта шул ул.

И, илаһи татар жыры! Монлы да, гыйбрәтле дә, самими дә, ләззәтле дә татар жыры! Бу бай, бу ярлы дип халыкны бүлгәләмисен, барысын да үз итсән. Милләтне милләт итеп тотучы да син, и, кадерле татар жыры!

Бүлмәдәгеләрнең күнелләре шундый уйлар белән мөлдәрәмә иде.

—Безнең әле тагын бер табышыбыз бар,—диде Үрбәт,—хан боерыгы белән сәләтле балалар өчен мәктүп ачкан идек. Сина, ханбикә, шунда укучы Мөхәммәдъяр атлы бер шәкертне тәкъдим итмәкче булам.

—Бик мәслихәт булып, ханәкә,—дип ризалыгын белдерде Нурсолтан,—мәктүпләр ачу саваплы гамәлләрдән санала.

Малай учын-учка терәп, кулларын күкрәк турысына китерде дә, башын иеп, сәлам бирде.

—Әссәламегаләйкүм, Барча Казан жиренең боек ханы Мөхәммәдәмин галижәнаплары! Әссәламегаләйкүм, ерак-ерактан килгән сәфәрле Нурсолтан ханбикә, һәм дә шәрәфле вә дәрәжәле кунаклар! Сезнең барыгызга да мактау һәм ихтирам булсын!

—Вәгаләйкемәссәлам,—дип, сәламгә барысы өчен дә Нурсолтан җавап кайтарды.—Иншаллаһ, инсафлы бала күренәсен, чичән икәнлеген дә: «Менә мин!»—дип тора.

—Чичән түгел, шагыйрь,—дип төзәтте ханбикәне Мөхәммәдъяр.

—Ялгышым өчен кичерә күр, берүк,—дип, көлемсерәгәндәй итте Нурсолтан,—шигырьләрен дә үзең кебек кыю-тәвәккәл микән, жә, сөйләп күрсәт әле.

Мөхәммәдъяр аякларын аерыбрак басты да, горур кыяфәткә кереп, көр тавыш белән шигъри сөйләннәрән тезә башлады.

Юмартлык, дускаем, бирер зур муллык,
Юмартлыкка якын килмәстер хурлык.

Нурсолтан үз колагына үзе ышанмый торды. Күрәсен, бу шамакай малайдан моны көтмәгән иде. Шуна күрә ышанмыйчарак:

—Үзең чыгардынмы?—дип сорады.

Мөхәммәдъяр ханбикәнен әлегә соравын кимсетү дип кабул итте булса кирәк, ярдәм сорагандай Үрбәткә карап куйды. Бикә аны аңлады.

—Ханбикә башка шигърьләренне дә тыңларга тели,—диде.

Авырлыклар килсә кинәт, түзә бел,
Сабырлык ләззәте төмен сизә бел...

Мөхәммәдъяр кунакларның күнеле булганчы шигърь сөйләде.

—Искиткеч мәгнәле шигырьләр,—дип бәһасен чыгарды Нурсолтан,—Казан жиренен данын таратачак әле бу бала, олы шагыйрь булып үсеп житәчәк. Ярләмеgezдән куймагыз. Кичәбез бик күнелле үтте, рәхмәт яусын.

—Анакай, Үрбәт бикәнән дә һөнәрләре бар, игътибарынны күрсәтсән, киленен дә, мин дә бик шат булыр идек,—диде Мөхәммәдәмин шагыйрь малайны озатканнан соң.

—Мин оялам,—диде Үрбәт кыенсынып кына. Йөзе чөгендер шикелле кызарып чыкты. Тик кулына уен коралын китереп тоттырганнар иде инде, чигенергә урын калмады.

—Кабал?!

Нурсолтанның мөлаем йөзе тагын да яктырыбрак китте, иреннәренә гажәпләнү катыш соклану кунды, күзләре очкынланды.

—Кабал?!—дип кабатлады ул балаларча кызыксыну белән.—Яшылегем хатирәсе. Кушавазларны кабал сугып жырлый идек Мангытта чакта.

Кабал, билгеле, курай белән тинләшә алмый. Курай моны самимиерәк тә, монлырак та, нәфисрәк тә. Тик кабалның үзенә генә хас янгырашы, үзенә генә хас ритмы бар. Ул нәкъ менә ритм белән алдыра да инде. Әле көчәя, әле акрыная, әле ешая, әле салмаклана. Шушы төрлелек тудыра кабал аһәнен. Бу аһәндә дала тавышы да ишетелә, жил ыжгыруы да шөйләнә, ат кешнәве дә янгырый. Балачактан күнелгә сенеп калган кадерле авазлар.

Үрбәтнен хисләре гүя бармак араларыннан өермә булып ургыла, бик оста суга. Ә Нурсолтанның тойгылары үзеннән-үзе жырға әверелде.

Күпне күргән кәрен³ мин,
Бераз жырны жырлаен,
Асмандагы⁴ тургайдай
Алдыңызда сайраен.

Нурсолтанның тавышы көчле булмаса да, йомшак, хисле, табигый иде. Бик хупладылар.

Мөхәммәдәмингә шөбһәле төш керде. Иксез-чиксез дәрья кочагындагы бер утрау кебек ташландык жирдә басып тора, имеш. Якында яугирләре дә, гасәбәләре дә, жан сакчылары да юк. Бәк-морзалар да гаип булган. Япа-ялгыз. Хәтта хәнжәр кынысы да буш иде. Һөжүм итә-нитә калсалар, йодрыкларыма гына өмет итәргә кала икән, дип уйлап куйды.

Ләкин ана дошманнан битәр, дәрья яный иде. Тирә-якта ярсу дулкыннар гына котырына. Ачуларына сыеша алмыйча, ярга килеп орыналар да, ак күбеккә батып, кире суырылалар. Көч жыйганнан соң янә ыргылалар. Хәтта жир дә ыңгырашып куйгандай була.

—Коткарыгыз!

Тик аны ишетүче булмады, тавышын мәрхәмәтсез дәрья йотты. Ә дулкыннар бәйдән ычкынган эт кебек отыры котырыга тотындылар.

—Коткарыгыз!

Дингез һаман шул ярсу дулкыннары белән жавап кайтарды. Минсез Үрбәт бикә нишләр, дигән уй аны айнытып жибәргәндәй итте: юк, болай жебеп төшәргә ярамый, бер әмәлен табарга кирәк.

—Кирәк!

Бу юлы тавышы кемнәндер колагына барып иреште ахры, ташкын йоткылыгыннан тонык аваз янгырады:

³ Көр — карт.

⁴ Асман — күк.

—И, Мөхәммәдәмин хан, бүгенге көнгә генә канәгать кылып яши бирсән, синен үзенә түгел, Барча Казан йортына һәлакәт янарға мөмкин. Ан бул, бу әлегә төш кенә, кисәтү генә... Ки-сә-тү...

Мөхәммәдәмин уянып китте.

—Ни булды, жанашым, ямьсез төш күрденме әллә?—дип, Үрбәт тә торып утырды.

—Әллә кымыз артыграк киткән, су белән саташтым,—диде Мөхәммәдәмин.

—Мин берәз төш юрый беләм, сөйлә әле, нинди су икән ул,—диде Үрбәт,—үземнең көчем житмәсә, юраучыдан бактырырбыз.

Мөхәммәдәмин вакланьрга яратмый иде, әмма бу төше шомлы, тамырлы кебек тоелды. Шуна күрә сүз тынлаучан бала шикелле хатынына төшен сөйләп бирде.

—Мөхәммәдәмин, сине чыннан да кисәтәләр бит, жанашым,—диде Үрбәт берәз уйланып торганнан соң.—Ачуланма, син хәзер сагызга кунган саескан хәлендә, томшыгыңны алсан, койрыгың ябыша, койрыгыңны алсан, томшыгың ябыша...

—Чаманны югалтма, бикә,—диде Мөхәммәдәмин ачуланмыйча гына.

—Беләм, хан, беләм,—диде Үрбәт иренә елыша төшөп,—мин бит төш кенә юрыйм. Аннан соң, бер кулга ике карбыз тотып булмый, ди нугайлар.

Үрбәт көлеп-елмаеп кына, шаярткан атлы булып кына эчендәген чыгарды:

—Шуны бел, жанашым, кашларыңны да жьерма, ханлык хәлләренен нечкәлекләренә төшенми торып, Василий белән арагызны тәгаенләми торып, син әлегә төшләрден арына алмассыңдыр, мөгаен. Кымызны да эчеп бетерә алмассың...

Бу сүзләр Мөхәммәдәминнән йөрәгенә энә булып кадалды. Чөнки ханның колаклары баллы сүзгә күнгән. Ләкин кемдер дәрәслекне дә әйтергә тиештер ич инде. Шуна күрә, мин-минлегенә бик сукса да, ризасызлыгын тотып кала алды.

Көн өйләдән авышкан иде инде. Күлгәләр кыйшай башлаган мәл. Аркасына биштәр аскан озын гына буйлы бер мөсафир кәрван-сарайга килеп керде. Аксакал дип әйтерлегә булмаса да, шактый күпне күргәнгә охшый. Кулындагы артыш таягы, энә, шомарып беткән. Сәфәре ерактандыр, мөгаен.

Чәйханәче иң элек керүченә өс-башын күзеннән кичерде. Жиләнә таушалган икән, тик затлы тукумадан тегелгән. Түбәтәе дә ким-хур түгел. Кесәсе бөтенләй үк такыр түгелдер.

—Әссәламегаләйкүм,—дип сәлам бирде мөсафир.

—Вәгаләйкүмәссәлам, табынга рәхим ит,—дип, авыз тәмәкесеннән саргайган тешләрен күрсәтеп елмайды чәйханәче,—урын житәрлек, аллага шөкер, күнелебез дә кин.

—Әйдә, уз,—диештеләр табын янындагылар да.

Мөсафир күрсәтелгән урынга жайлап кына утырды да, озаклап дога кылды.

—Кай тарафлардан жилләр ташлады, мөсафир, нинди йомыш белән йөрисен,—дип, гадәттәгечә, хәл-әхвәл сораша башладылар.

—Касыйм якларыннан килдем, юлым озын булды,—диде мөсафир.

—Тормышлар ничек соң Касыйм якларында, патшагыз исән-саумы?

—Аллага шөкер, ханыбыз Шәехәүлияр бик миһербанлы, бик кешелекле хахим. Мәскәүгә дә рәхмәтебез зур, бар нәрсәгә ирек бирәләр, халык бик разый,—дип тезеп китте мөсафир.—Сезнән өчен генә бик көябез, артык

кысалар икэн дип ишеттек. Суеш, үтереш, имеш. Үземнен дә туганнарымнын исәнлеген белү артыннан йөрөшем.

Чынаяк тоткан куллар бермәлгә катып калдылар. Табактай түгәрәк йөзлө, калын иренле агай кикереп жибөргәч кенә янә үз шөгылләрөнә керештеләр. Жавапны да әлегә агай бирде:

—Бервакыт, тел күп такылдый башлагач,—дип салмак кына тезеп китте,—син лыгырдыйсын да кереп югаласын, синен аркада минем мангайга сугалар,—дигән баш. Шул чак тел әйткән:

—Син, ахмак баш, уйламыйча мине күп сөйләтәсен дә, синен аркада мин оятлы булып калам,—дигән.

Менә шунын шикеллө, мосафир, синен дә башын теленә хужа түгел икән, безне бик кимсеттән бит әле. Сакал-мыегын хақына гына кичерәбез. Моннан сон авызынны йомыбрак йөри күр берүк, әллә нигә юлыгырсын.

Күзләр мосафирга текәлдө.

—Тауны-ташны жил бозар, адәм затны сүз бозар, ди, хаталанган булсам, зинһар кичерегез, жәмәгать,—дип мосафир кулларын күкрәгенә куйды, табындагыларга берәмтекләп башын иеп чыкты.

—Утсыз төтен чыкмый,—дип учакка коры кура сипте арадан ин яшрәгә,—ярминкә мөйданында урыс сөүдәгөрләрән аз-маз кытыклап алдылар, анысы хак.

—Кирәк тирәкне ега,—диде калын иренле агай,—артык узынганнар иде.

—Әйе, үзләрән чын хужа итеп тота башлаганнар иде, әнәтрәк,—диде кара тут йөзлө шадра абзый,—Мөхәммәдәмин хан халык теләген генә үтәдө. Ханыбызны без бик хөрмәт итәбез, мосафир, каһарманнарнын да каһарманы ул. Мәскәү яу чабып килгәч, бик азы гына котылып калды.

Абзыйның кырыс карашы бүлмәнә әйләнөп чыкты. Аның бөтен кыяфәтенә, минем белән ярышмагыз, ханга да сүз тигезәсө булмагыз, кирәген алырсыз, дигән мәгънә салынган иде.

—Ходай патшагызга озын гомер насыйп итсен, үзегез дә хәер-фатихада булыгыз, жәмәгать, мин дога кылыйм инде, әле туганнарымны да эзләп табасым бар,—дип, мосафир урыныннан кузгалды.

Юлаучылар Казан каласын урап узмыйлар. Бүген, әнә, базарда тагын бер дәрвиш пәйда булды. Хозыр карт диярсен, ап-ак озын сакалы күкрәгенә кадәр төшөп тора. Адымнары саллы, ышанычлы, күзләре үткән, әйтерсен дә, ауга чыккан бөркет. Күрәсен, дөнья мәшәкәтләрәннән ваз кичеп бетермәгән әле сакалбай дәрвишебез.

Ә базар гөрли. Ул, көндөгечә, болындагы чәчәкләр сыман чүп-чуар: кызыл, яшел, зәнгәр, фирүзә, шәмәхә—нинди генә төсләр юк, күзләр камашырлык. Әйбер дә чүтсыз-чамасыз, жанын ни тели, шуны табарга мөмкин. Кесән генә калын булсын. Тик базар алыш-биреш урыны гына түгел. Күрешү, хәл белешү, дөнья хәлләре турында мәгълүмат алу, бәхәс, кәмит урыны да ул. Капка янында, әнә, бер урыс аю биетә. Этешә-төртешә шуны тамаша кылалар. Түгәрәк мөйданны чичәннәр жулап алган. Кешене күп жыйганнар. Бу яктан аларны уздырмын димә.

Дәрвишне боларнын берсө дә кызыксындырмады. Туры киртә буендагы төркем тарафына юналде. Монда кеше аяк-кул бармаклары белән санарлык кына, әмма тавышлары һич тә чичәннәрнекеннән калышмый. Гайбәтләр ин элек шушы киртә буенда әваләнә. Әваләнә дә, телдән-телгә күчөп, кала буенча тарала.

Төркем дәрвишне кызыксыну белән каршы алды. Сәфәрән кай яктан, кайда юл тотасын, нинди яналыктар алып килдән, дип сораштырырга тотындылар.

—Килүем Касыйм якларыннан,—диде дәрвиш,—бездә халыкны бик кысалар, Шәехәүлияр хан ифрат та үчле, усал, комсыз, әрсез адәм булып чыкты. Үзе иләмсез саран, коеп куйган нәфес корты.

—Бер кешегә артык күп була бит әле бу,—дип көлде кылый күзле юан адәм.—Тискәре сыйфатлар диюем: үчле, комсыз, усал... Алайса ничек хакимлек итә соң ул?

—Нәрсә, безнен Мөхәммәдәмин ханны әүлия дип белденме әллә?—дип бүлде аны чәрелдек тавышлы адәм.—Ханнарның барысы да бер чыбыктан сөрелгән. Халык кан түгәр, хан дан алып, ди. Күпме асыл егетләребез башын салды урыс явы вакытында? Ә ханыбыз менә мин кем, дип күкрәген киереп йөри бирә.

—Тсс, Шәфи, кызма, ханның кулы озын анын,—дип бармак янады арадан берәү.

—Сез дә унмагансыз икән ханнан,—диде дәрвиш уйчан гына,—Себердә әнә, халык охшатса, хан яраткан атын да суйдыра, ди.

—Бездә адым саен сәальче,—диде колгадай озын буйлы адәм,—кая ул атын суйдыру, кышын кар да сорап ала алмыйсын син Мөхәммәдәмин ханнан. Сүзе татлы татлысын, гамәле катлы-катлы шул.

—Сүзләрен хак,—дип жөпләде аны Шәфи,—ир ике сөйләсә, үзенә, ә хан сүзенә хужа булмаса, бәласе иленә төшә. Менә бит хикмәт нәрсәдә...

Шул вакыт кемдер өче итеп кычкырып жибәрде.

—Каракны тотыгыз, тотыгыз! Каракны!..

Төркем яныннан бер яшь кенә кеше, карак шул иде булса кирәк, йөгереп узды. Берничә адәм мыш-мыш килеп, аны куа килә иде. Ләкин озын кулның тыны да озынрак иде, ахры, бер ыргылуда киртәне сикереп чыкты да, күздән югалды. Куучылар сүгенә-сүгенә кирегә борылдылар.

—Хәерчеләр дә, бурлары да житәрлек бездә, әнә, көпә-көндөз талыйлар,—диде Шәфи.

—Урысларны кырып себергәнсез икән,—дип дәрвиш сүзне икенчегә бoryп жибәрде.

—Сындырып атма, утка якма, көне килер—кирәк булыр, ди, татулыкка ни житә?

Озак кына шул хакта гәпләшеп алдылар.

—Моңы инде, дәрвиш, хан колагына туку,—диде кылый күзле адәм.

Әнгәмәне бу юлы ат тояклары тавышы бүлде. Казансу ягынан бер төркем углан туп-туры базар тарафына чаптырып килә иде. Артларыннан болыт шикелле тузан өермәсе кубып кала.

—Хан яугирләре,—диде Шәфи,—яхшы чакта таю хәерлерәк булыр.

—Базарны таларга киләләрме әллә?—дип сорады дәрвиш.

—Салым жыялар...

Киртә янында дәрвиш бер ялгызы басып калды. Халык кая барып бәрелергә урын тапмый, бүленеп калган көтү кебек бәргәләнә. Сәүдәгәрләр ашыга-ашыга акчаларын урын кесәләренә яшерәләр. Булдыра алганча һәммәсе малын саклау чарасын күрә.

Нигә шулай гасабиланалар инде болар, һәрвакыт түлөнгән салым лабаса, дип аптырап калды дәрвиш. Ул моның сәбәбен бик тиз аңлады. Ыжгырып базарга килеп кергән жайдаклар кешеләрне камчылары белән суккалый-суккалый базар уртасына кысырыклап керттеләр дә, камап алдылар. Керештеләр тентергә: кесәләрендәге бар нәрсәне бушаттылар. Сәүдә рәтләрендә дә шундый ук кычкыртып талау бара.

Менә ничек жыялар икән сәүдә салымын? Бу соң турыдан-туры халыкны ханга каршы кую. Түземлеге дә бетәргә мөмкин ич ул халыкның.

Яугирләр гамәлләрен төгәлләп, атларына атландылар. Базардан чыккан

унайга да, кeргeндөгe шикeллe, унгa-сунгa камчыларын уйнаттылар. Бeрөвe атын дәрвиш басып торган яккa бoрган идe дe, өлгeрө алмый калды. Шул ук мизгeлдe, жир астыннан гына күтөрeлгeндөй икe эзмөвeрдөй eгeт пәйдa булды. Алар дәрвишнe бaзaрдaн алып чыгып киттeлөр.

Мөхөммөдәмин әнә шулай мoсaфир һәм дәрвиш сыйфатында бeрничә көн дөвaмында халык фикерен өйрөндө. Шунуң нәтижәсe булaрaк, баш салымчы урынын югалтты. Дәүлөт хакимиятeндә исә мәгълүмат мәсьәләләрe бeлән шөгильләнүчe янa бүлөк барлыккa килдe. Аңа хан кылган гaмәлләр турында кeшeлөргә хак бeлeшмә житкeрү эшeн oештыру вaзифасы йөклөнгән идe.

—Гайбәтлөргә, төрлe имeш-мимeшлөргә чик куярга вaкыт,—диде Мөхөммөдәмин,—бeзнeн ни-нөрсә кылганыбызны халык бeлeп торсын, халык бeлән аралашу зарур.

Мөйданнарга шагыйрьләрнe, акыннарны eшрaк чыгару турында килeшeндe. Чичән бәйгeләрeн тoрмыш, көнкүрeш мәнфәгaтьләрeнә якынайту чаралары да oнытылмады.

—Казтуган, Дусмәмбөт, Чалгиз ишe даннары бөтөн төрки дөньяга таралган мөшһүр сүз oстасы—шагыйрьләрнe Казан-йорткa чакыртып китерү бик мөслихәт булып,—диде хан.

—Бик күп эшләр йөкләдөгeз, хан, үтәп чыга алырмынмы икән,—дип шиккә төштe янa бүлөкнeн яшь түрәсe.

—Хан көтөпханәсeн янa басмалар бeлән бaсту да синeң бурычын,—диде Мөхөммөдәмин.—Бeл, моңысы баш бәрәбәрe.

Баш карачы хәерчeлeк буeнчa жaвaп тoтты.

—Хәерчeләр элeк тә булган хан, киләчөктә дө тамырлары корымастыр, мөгаeн, тумыштан ялкау бeндөләр бит алар. Шуна күрә соранып көн күрәләр.

Хан түрәгә күзeнeн aгы бeлән карап куйды, тегесeнeн хәттa чөч төпләрe юeшлөндe.

—Бу баш карачы сүзe түгeл,—диде ул зәһәрлөнөп,—эш урыннары булдыру, һөнәрчeлeк, карт-корыга хәйрия ярдәмнәрe, мoхтажлар өчeн кунып чыгу йортлары ачу турында хөкүмәт чараларын эшлө. Сина өч көн вaкыт! Син әйткән ялкауларны исә кол шикeллe эшлөтөргә кирәк, өсләрeндә торып. Аңладынмы?

—Аңладым,—диде баш карачы,—барысы да син дигәнчә булып.

Мөхөммөдәминнeн үзeн Мәскәү—Казан мөнәсәбәтләрe борчый идe. Урысларның Казан янындагы жинeлүeннән соң, икe арада бөтөнләй янa халәт барлыккa килдe. Мөхөммөдәминнeн тәүгe ханлыгы чорында төзeлгән кабалалы Килeшү көчeн жуймаса да, нигeздә көгәздә гeнә калган идe индe. Чөнки Казан тураeп басты. Индe хан олуг кeнәз каршында лөббөйкә дип бил бөгөп тoрмый. Шунуң бeлән бeргә, Мәскәүнe ачуландырырга да ярамый. Әлгe жинeлү Вaсильинның тәжрибәсeзлeгe, жeбeгәнлeгe нәтижәсe гeнә. Иван өчeнчe вaкытында рус дәүләтe шактый ныгып, кинәeп, куөтлөнөп калды.

Ярлыклар алышу барыбeр туктап тoрмaды. Илчe Михаил Кляпикны, тoткын сөүдәгәрләрнe, әсирләрнe азат итeп, Мәскәүгә озаткaндa ул аларга үзeнeң ышанычлысы Бараш—Сәeд дигән бахшыны ияртeп жибөргән идe. Аңа Иван Вaсильeвич замaнaсында булган дуслык, тутанлык, барышлык хoсусларында сөйлөшүләр алып бару бурычы йөклөтeлдe. Вaсильий бик сөeндe. Бараш—Сәeдкә зур ихтирaм күрсәтeп, үз чиратында Иван Пoплaвин атлы бoярын жaвaп визиты бeлән Казангa озатты. Мөхөммөдәмин илчeгә

антлы ярлык язып бирде. Ана өстөп, теләктөш урыс әсирләренә илләренә кайтырга рөхсәт итте.

Нурсолтан ханбикәнен Казан белән Мәскәү сәяхәте чорында әлеге омтылышлар тагын да жанланып китте. Ханбикә 1511 елның декабрь башында улы Габделләтыйф янында өч айдан артык кунак булганнан соң, Кырымга юл тотты. Шушы ук кышны Мөхәммәдәмин хан исемеңнән Мәскәүгә Шаһ-Хөсәен исемле илче килде. Аның вазифасы сөйләшүләргә дәвам итүдән гыйбарәт иде. Ләкин киселгән икмәкне ничек кенә ябыштырсан да барыбер жөе кала бит анын. Алма белән алма кебек яшәү инде мөмкин түгел иде. Арадагы боз эресә дә, ышаныч житми иде. Шунун белән бергә, ике зур күрше мәмләкәт эт белән мәче кебек тә яши алмый. Бу янә кылычларны чәкештерү дигән сүз булып иде.

Шаһ-Хөсәеннең сөйләшүләреннән соң янә антлы ярлык фикере килеп чыкты. Янәсе, Василий фәкәт антлы ярлыкка гына ышана. Шул максат белән ул Казанга тагын илчеләрен жиберде. Мөхәммәдәмин карышмады, илчеләр алдында дуслык турында ант эчте, ярлыкка мөһерен сукты. Бу хәл-тамаша ике тапкыр кабатланды. Ниһаять, 1512 елның февраль аенда Казан белән Мәскәү дөүләтләре арасында гомерлек дип исәпләнгән солык килешүенә кул куелды.

Үрбәт якыннарын бүләкләр белән шатландырырга ярата иде. Изге Рамазан ае хөрмәтенә ул Мөхәммәдәмингә нинди дә булса көндәлек тормышта кирәкле берәр нәрсә бүләк итәргә ниятләде. Сугыш кирәк-яраклары, ат дирбиясе ише әйберләргә үз иткәнән, бик теләп кабул иткәнән яхшы белә. Кiem-салымга да әвәслеге бар иренен. Ә анын бүләге үзгә булырга тиеш: гади дә, зарури да, зиннәтле дә.

Бик озак баш ватканнан соң, ханәкә, ниһаять, комганнан да отышлырак бүләк булмас, дигән фикергә килде. Кеше таһәрәт алган саен, комганга үрелә. Көнгә берничә мәртәбә. Әлеге бүләк Мөхәммәдәмингә һәрвакыт Үрбәтне исенә төшереп торачак. “Бу бит минем яраткан хәләл жефетемнен бүләге”, дип куаначак ул.

Ханәкә алтын-көмеш белән сату итүче сәүдәгәрләргә хәбәр салды. Шөкер, калада күп икән андыйлар. Димәк ки, халык хәллә, димәк ки, затлы әйберләргә ихтыяж бар. Бу үзе бер күнелле күренеш ләбаса.

Атна буге бер-бер артлы сәүдәгәрләргә кабул итте Үрбәт. Кытай, Гарәб мәмләкәтләрендә эшләнгән әйберләр бик матур иде. Харәземнекеләр нәфислекләре белән аерылып тора. Аккош муеныдай озын борынлы бер комганны охшаткан да кебек иде. Тик уеннан кире кайтты. Чөнки ул куллану өчен жайсыз иде.

— Ханәкә-солтан, без сиңа жаның теләгән рәвешлесен коеп бирабез, боегына, иртәгә үк Харәземгә кеше чыгарып жиберәм, — диде кылыч борынлы сәүдәгәр. — Сиңең теләгенне үтәү безнен өчен зур дәрәжә.

— Күпме вакыт кирәк соң мона? — дип сорады Үрбәт.

— Биш-алты ай бик тиз үтә ул, ханәкә-солтан...

Бикәнен шома мангаена сырлар кунды.

— Рамазан ае хөрмәтенә ул минем бүләгем, — диде.

Инде сәүдәгәрнең мангаена буразналар ятты.

— Ханәкә-солтан, бер-ике айда мондый эшне башкаручыны, ай-һай, таба алырсыңмы икән? Ышан, толпар менгә бер генә була. Ә ул толпар — Харәзем!

Сәүдәгәрнен кинаяле итеп әйткән толпар сүзе остага мөнәсәбәтле иде. Анынча, Казанда Харәзем осталары белән тинләшердәй зәркәнче юк. Тел

төбеннән шул анлашылды.

Мәгълүматлы сарай әһеленен фикере үзгә иде.

—Насыр останы кая куясын?—диде зур ризасызлык белән.—Арча, Әтнә, Саба төбәкләрендәгә һөнәрчеләрне ничек исәпкә алмыйсын, ди.

—Ә нигә соң алайса алар ясаган әйберләр сарайда юк?—дип соралды Үрбәт.—Кара халык ихтыяжыннан ары китә алмыйлар, күрәсен.

—Ялгышасын, ханәкә, Насыр оста ясаган шәраб кувшинының тәхет бүлмәсендә үз урыны бар, син ана игътибар гына итмәгәнсен.

—Чималы нинди?

—Жиз. Бизәкләре уеп ясалган. Камиллегенә исен китәрлек.

—Мине көмешчә кызыксындыра шул,—диде Үрбәт.

—Насыр останың көмешкә дә кулы ята иде. Кызганыч, картайды инде, күзләре начар күрә. Аның Зәкуан атлы шәкерте бар, бәлкем, ана мөрәжәгать итеп караргадыр?

—Мин риза,—диде Үрбәт.

Бик телчән, жор кеше иде Зәкуан оста. Хәер, кәтәнә адәмнәргә холай, бөтенләй үк кимсенмәсеннәр диптер, мөгаен, чабата чаклы тел, сүнмәс дәрт биргән. Буе балта сабыннан калкурак кына булса да, теле чыбыркы буе. Ике хатыны бар. Аларның санын бик рәхәтләнеп дүрткә дә житкерер иде анысы, асрарлык чамасы житенкерәми. Йөзә гел елмаюлы, шуна күрә төсә-битенен нинди икәнлеген дә абайламыйсын.

—Син, нәрсә, сарайга тилә адәм чакырттын?—дип бәйләнде беренче килгәнндә Үрбәт сарай әһеленә.

—Ханәкә-солтан, син аның остаханәсен күрсән, бу сүзләргә әйтмәс иден,—диде тегесе,—аннан соң, сәнгаткярләр ангы-мингерәк була инде алар, үпкәләмә.

—Әңгәмәбезне остаханәндә дәвам итәрбез,—диде Үрбәт остага,—нәрсәләреннә хәзерләп куй.

Зәкуан гөнаһсыз караш белән бикәгә багып торды да:

—Әттәкрары әхсән, вәләү көнә йөз сиксән,—дип сайрый башлаган иде дә, сакчы искәрмәстән генә касыгына төртеп алды. Ләкин бу да тел бистәсен туктата алмады.

—Безнен мәхәлләдә Муллый атлы бер сукбай яши,—дип тәтелдәвен дәвам итте,—муллага очраган бу, тегесе, нигә мәчеткә килмәден, дип битәрли икән. “Киләсе жомгага барам булгач барам”,—дип вәгъдә биргән. Гөнаһ шомлыгына, сүзендә тора алмаган. “Ник килмәден?”—дип бәйләнгән мулла абзый янә. “Ышанасынмы-юкмы, хәзрәт, бу юлы мәчетне узып ук киткәнмен бит, каһәр”,—дигән Муллый. Шунның кебек, бикә, кирәгеннән артыграк анладым, ахры, китим мин булмаса, рөхсәтеннә бир, сакчыларыңның йодрыгы да каты икән.

—Юлында бул, Зәкуан оста,—диде Үрбәт елмаебрак,—йодрыклары катыга күрә сакчылар инде алар.

Зәкуан Кабан күле буендагы һөнәрчеләр бистәсендә яши икән. Бистә ханәкәдә әйбәт тәэсир уятты. Урамнар таррак тоелса да, корылмалар төзек иде. Йортлар шынгырдап торган ылыс бүрәнәләрдән салынган. Коймаларны да вак бүрәнәдән өйгәннәр. Жил капкалар бик сирәк күренә. Нугай якларына охшап та карамаган, монда халык утрак тормышка күнгән шул, дип уйлап куйды ул.

Көз коры килү сәбәпле, аяк асты килешле иде. Хәер, урам болай да чирәмле, яңгыр аны отыры яшелләндереп кенә жибәрәдер.

Зәкуан ханбикәне капка төбәндә каршы алды.

—Хуш киләсен, ханәкә-солтан,—диде итагатыле генә башын иеп,—татар йоласы буенча бусагадан беренче тапкыр атлап керүче кунакка бал-майдан

авыз итү фарыз. Рәхим ит.

Унике-унөч яшыләрендәге үсмер малай ханбикәгә бер тулы агач кашык бал сузды. Ләкин кашыкны сакчы алып өлгерде. Кабып карады. Шуннан соң гына кашык Үрбәткә күчте. Чыраен да сытмады, жирәнмәде дә, йотты да жибәрде.

—Бу йортка ходай иминлек, муллык, тынычлык китерсен,—дип амин тотты.

Остаханәгә уздылар. Монда бөтенләй икенче дөнья, матурлык, гүзәллек дөньясы. Стенага беркетелгән бихисап бәрхет мендәрчәкләрдә бихисап нәни кояшчыклар нур чәчә. Күзләр әле берсенә, әле икенчесенә, әле өченчесенә төшә. Әнә, ин түрдә ахак кашлы чулпылар жем-жем янып тора, тәнкәләрен йөзем тәлгәшләре диярсен. Шунда ук ярымай рәвешендәге асыл ташлы алкалар игътибарны жәлеп итә.

Балдаклар, беләзекләр, йөзекләр, төрледән-төрле төймәләр, каптырмалар, асылмалар... Кара, ханәкә, без нинди гүзәл, дип күзгә кереп торалар.

—Әйберләрен үтәмә сон, әллә остаханәнне генә бизәп торалармы?—дип кызыксынды Үрбәт.

Бу житди сорауга оста да житди жавабын бирде:

—Зәркәнче һөнәре ата-балаларымнан килә, остазым Насыр мелладан да күп нәрсә алдым. Канкайларым гомер-гомергә үз көннәрен үзләре күрәп, кулларыннан килгәнчә халыкка булышып яшәгәннәр. Иншаллаһ, киләчәктә дә шулай булыр. Татар зәркәнчесенә абреу зур. Тауарларым да үтә, аллага шөкер.

—Ихтимал, шулайдыр да, килешәм,—диде Үрбәт,—тик татар зәркәнә чит мәмләктәрдә беләләрме сон? Хәтта үзәбезнең сарайда да юк диярлек бит әйберләрегез. Моңа ни әйтәсен?

Зәкуан әңгәмәнәң эшлекле юнәлеш алуына сөенде генә. Чөнки үзен генә түгел, барлык зәркәнчеләреннән дә эчен тырнап торган мәсьәләләргә ханбикәнәң үзенә ишеттерү әлегәчә хыялга да кереп карамаган бәхет ләбаса.

—Безнең югарыдагы дәрәжәлә әһелләребез нигәдер күрәше тавыгын күркәгә чутлылар, ханәкә-солтан, ал тәгәрмәч кайдан йөрсә, арт тәгәрмәч тә шуннан йөри бит ул, башкалар аларга иярә,—диде Зәкуан,—Казан сәүдәгәрләре үги бала хәлендә. Югыйсә, бездә дә дөнья базарын тотардай нәрсәләр аз түгел.

Артгырыбрак жибәрмәдәнме икән, дип Зәкуан әүвәл баш йомышчыга, аннан соң ханбикәгә багып алды. Сакчының кара янган йөзен исәпкә алмаганда, куркыныч янамый шикелле иде. Шуна күрә сүзен кыюлык белән дәвам итте.

—Сарай жыелмасына килгәндә, пәйгамбәрәбез дә доганы акчага кылган, диләр бит. Шунның сыман, мәмләкәтебезнең лалә чәчәге Үрбәт ханәкә-солтан бүген ошбу әйберләр арасынан үзенә охшаган бер-икесен сайлап алса, боз кузгалыр иде, шәт. Башкалар иртәгә үк карга көтүе кебек ябырылалар иде.

—Ә комган?—диде баш йомышчы.

—Әйе, әйе, без комган эзләп килдек ич,—дип як-ягына каранды Үрбәт,—тик мин монда бернинди комган да күрмим.

Зәкуан монысына да әзер иде. Шундук ярдәмчәсе ханбикә алдына берничә комган китереп куйды. “Бураш сәед шушы комганнарны хуп күрә, хан мәчетенә дә алдырмакчы”,—дип мактанмакчы иде, ханбикә алданрак житеште.

—Миңа да шушы игезәк нәрсәләреннә тәкъдим итмәкче буласыңмы әллә?—дип, күзләреннән ут чәчте. Сакчылар да тураебрак басты. Әмер генә булсын, остаханәнәң астын өскә китереп ташларга да күп сорамаслар.

Зәкуан хатасын төзәтергә ашыкты.

—Таз таранганчы туй таралыр, ди, минем шулай сүз боткасы инде, ханәкә-солтан, берүк кичерә күр, чыннан да, эшкә тотынырга вакыт, тәкъдименне көтәм, син ни теләсән, шул булып,—диде.

Үрбәт тә кайтып төште.

—Кәгазь, каләм!

Баш йомышчы ул сораган әйберләргә йөгертөп өстәлгә китереп куйды. Үрбәт күнелендә йөрткән комган образын сурәткә төшерде. Ханбикәнен каләм уйнатуын Зәкуан авызын ачып карап торды. Каләм тоткан кыз-хатынны анын беренче күрүе иде. Һай, булдыклы да икән ханбикәбез!

—Кулыңнан гөлләр тама икән, ханәкә-солтан,—диде ул соклану белән.

—Урыс тоткынлыгында бер монахның жинел кулыңнан өйрәнгән һөнәрем,—диде Үрбәт.

—Борынын төптән аз гына кинәйтеп, түбәнрәк төшерсән, суы мулырак килмәс микән?—дип, сак кына бер тәкъдим кертте Зәкуан,—тәһарәт өчен унайлырак булып иде дим.

—Гөберле бака авызына охшап калачак ул,—диде Үрбәт,—нәфислегә кими.

—Әйттем исә кайттым, ханәкә-солтан.

—Сүз көмеш комган турында бара,—дип кисәтте Үрбәт.

—Бу әле комганның рәвеше генә, ханбикә, аның асылы—бизәктер, мөгаен.

—Хан комганы бизәксез булмас, анысы турында аерым сүз,—диде Үрбәт.—Анда әле ханның шигъри юллары да язылачак.

Алар берәмтекләп-жентекләп комганның бөтен нечкәлекләре турында гәп кордылар.

—Иртәгәдән эшкә тотынабыз,—диде зәркәнче,—тик менә көмешне үзем генә сайларга базмыйм, итекченең безе китек була аның.

—Көмешен дә үзем сайлармын,—диде Үрбәт.

Ханбикә китәргә жыена башлады.

—Мондый дәрәжәле вә төшемле бирем өчен, ханәкә-солтан, сиңа бүләк тиеш, күзенә төшкән нәрсәнне сайлап ал,—диде зәркәнче.

Үрбәт останың тәкъдимен охшатты булса кирәк, килешле иреннәрәңә елмаю кунды.

—Рәхмәт, Зәкуан оста, мин бизәнү әйберләрен берән-сәрәнләп жыймыйм,—диде,—әнә теге уртадагы алсу мендәргә беркетелгән муенсага өстәп, тартмага бер пар шундый ук алка, балдак, беләзек салып, йомышчыга тоттыр. Акчасын да ул түләр.

Урамда ханбикәне кешеләр көтеп тора иде инде. Яшертен генә килергә тырышса да, сизеп алганнар. Аны күрүгә, барысы да жиргә ауды.

—Сөбханалла, ханәкә-солтан, сине күрер көннәребез дә булган икән, ходай озын гомер, исәнлек-саулык бирсен,—диде араларыңнан өлкәнрәге.

—Амин!

—Мөхәммәдәмин ханга безнең ин саф, ин пакъ эчкерсез теләкләребезне житкер, һәрвакыт ышанычлы терәгебез булсын.

—Амин!

—Акча сип боларга!—дип пышылдады Үрбәт йомышчысының колагына,—кызганма, мул итеп сип.

Бала-чага акчага ябырылды.

—Киттек,—диде ханбикә,—болай да бик озак юандык.

Тик кузгалып, атлар биш-алты адым да атламады, юлда бер кара мәче

пәйда булды. Зур, көр, шома мәче. Ашыкмый-кабалаңмый гына, дәрәжәсен белеп кенә теркелди. Урам уртасында бөтенләй туктап калды бу. Матур, каһәр. Монда мин хужа дигәндәй, вәкарьле карашы белән тирә-якны күзәтә. Ханбикәң бармы да, юкмы?

Мәчегә тияргә дә, куркытырга да ярамый, юлны ул үзе сайлый. Шуна күрә күзләр ана төбәлгән: кайсы тарафка юнәләр бу язмыш хәбәрчесе? Урамны аркылы гына чыкмаса ярар иде, дип тели һәммәсе. Ашыкмый. Житмәсә, битен юарга тотынды. Аннан соң сыртын дугаландырып, киерелеп торды. Күрәләтә мыскыл итә, мөртәт.

Кешеләрнең йөзен шом вә курку басты. Вәйт, сансыз, юлны аркылы чыгарга ниятли түгелме соң бу? Тукта инде, тукта!

Мәрхәмәте килде бит мәчебезнең. Жә, нәрсә күзләрегезне акайттыгыз, дигәндәй мыраулап алды да, килгән ягына элдерттә. Күләгәсе генә күренеп калды.

—Кузга-а-а-л!—дип әмер бирде баш сакчы.

Зәкуан ханбикәнең биремен вакытында өлгертте. Ул берьюлы ике комган ясады. Берсе нәкъ Үрбәт сурәтендәгечә, икенчесен, әлегә дә баягы, борыны “гөберле бака авызына” охшаганын үз сызымы буенча өлгертте, берсе ярамаса, берсе ярар, дип гоманлады.

Үрбәт “гөберле бака”га күз дә төшөрмәде. Үз биреме буенча башкарылганын жиз иләктән үткәрдә мөгәр. Әйләндерде, тулгандырды, һәр бизәген, һәр жөөн кулы белән капшап карады. Өстәл өстенә куеп, ерактарактан да күз тегеп бакты, якынгарак килеп тә күзләде. Шуннан соң гына авызыннан сузынкырак жөмлә очты:

—Хан ошатыр микән?

Үрбәт бу сорауны остаздан бигрәк үз-үзенә юллады. Бер караганда, комган ул күз алдына китергәннән дә күркәмрәк килеп чыккан кебек. Икенче караганда, бизәкләре тоныграк сыман тоела. Чәчәк тажлары эченә беркетелгән фирузә ташлары ничектер гомуми өслеккә ятышып бетми шикелле. Нәфислеккә бик нәфис, әмма купшылык житенкерәми. Шундый фикергә килде ханбикә.

—Фирузәне зөбәржәт ташларына алыштырырга туры килер,—диде ул,—хан зәңгәрсү төсне үз итә. Бизәк болын чәчәкләрен хәтерләтсен.

—Син бит, ханәкә-солтан, ташларны сайлаганда үзен фирузә ташларга тукталган иден,—дип, Зәкуан ханбикәгә каршы төшәргә омтылып карады.

—Сүз көрәштермә, ханнарның ачуы яман, башынның жиргә тәгәрәгәнән сизми дә калырсың, әйткәнне тыңла,—дип кисәтте Үрбәт астаны.

Зәркәнченең башын югалтасы килми иде, билгеле, шундук күндәм ишәккә әйләнде.

—Тагын нинди дөгъваләрсен бар?—дип билән бөкте.

—Тагынмы? Бар, тагын да бар...

Ханбикә янә комганны кулына алды, дикъкәтә белән (менә ничәнче тапкыр инде!) күзеннән кичерде.

—Минемчә, шигыр уелган өлге урынында түгел,—диде,—ул комганның уң канатында булырга тиеш, кул унаенда.

—Монысын да үзгәртәрмен,—дип ризалашырга ашыкты Зәкуан.

—Сина бер атна вакыт!

—Өч көн дә житәр, ханәкә-солтан.

Мөхәммәдәмингә бүләк бирәсе каршы төнне Үрбәт керфек тә какмыйча үткәрде. Үкенде дә, куанды да. Көлдә дә, елап та алды. Комган да булдымы бүләк, дип йөзен чытса, егыл да үл бит инде. Ә анын ирен бик тә шатландырасы килә, үзенә генә каратып тотасы килә. Чөнки гыйшкынын иге-чиге юк. Карт гыйшык келәт ватар, ди бит. Югыйсә, яшътәшләре инде күптәннән остабикә булып йөриләр, аштан-ашка сәдака жыялар, бакый дөнья мәнфәгәтләрен күрәләр. Ул исә һаман ярату, мөхәббәт турында хыяллана, әйтерсен лә, яш-жилкенчәк кыз бала.

Гадәттәгечә, Үрбәтнен табыны мул иде. Жиз таска су агызып, Мөхәммәдәминне үзе ююндырды, тастымалны да үзе бирде, хадимә туташларны якин да китермәде.

—Ho-ho-ho, яраткан ашымны пешергәннәр икән, исә борынны кытыклы башлады, жә, тизрәк салып бир, дип, Мөхәммәдәмин учын-учка ышкып алды.

—Башта бичәнне куандырып иден, аш качмас,—дип, иренә сарылды Үрбәт.—Мин бер күрергә ут йотып, тыным белән суырып китерердәй булып өзгәләнем, аның исендә дә юк...

—Ho-ho-ho, күрми дә торам, бичәм яна күлмәктән икән ич, монысы барысыннан да матуррак, аппагым, шундый килешә...

—Әллә кайчан шулай диләр аны...

Мөхәммәдәмин хатынын кочагына суырып кертте. Алар бер-берсенә сыенышып, озак кына яратышып тордылар.

—Мин сине бүген беркая да жибәрмим,—дип, иренен колагына кайнар тынын өрде Үрбәт.

—Мин яраткан хатынымның кочагында эергә дә әзер,—диде Мөхәммәдәмин.

—Алайса, әйдә, табынга уз, көч жый, борчагын суына күрмәсен,—диде Үрбәт көлемсерәп.

Мөхәммәдәмин борчаклы аш ярата. Дөресе, бу кара халык ризыгына Үрбәт өйрәтте аны. Тоткында вакытта бер пешекче маржа аны еш кына борчаклы аш белән сыйлый иде. Кичтән мул итеп сызык, бәрәнге, борчак, төрледән-төрле үләннәр салынган чуен чүлмәкне кызу мичкә тыга. Өсте ныклап капланган килеш чүлмәк мичтә төн куна. Шунда барысы бергә изрәп, йомшарып пешә. Иртән утта кабаргып ала да, шулпасына шакмаклап киселгән токмач сала. Теленә йотарлык була инде. Томау-фәлән төшсә дә файдалы. Чир тир белән чыгып бета.

Үз ашчысына да ачты Үрбәт тоткын ризыгының серләрен. Ә бервакыт Мөхәммәдәмингә тәкдир итте. Охшатты. Барча Казан жириенән бөек ханы гап-гади борчаклы ашны ялт итереп куйды. Тора-бара борчаклы аш Мөхәммәдәминнен яраткан ризыгына әверелде. Аны фәкать Үрбәт ашчысы гына пешерә.

Бүген дә Мөхәммәдәмин борчак ашын мактый-мактый чөмерде. Үрбәт исә үз-үзенә урын таба алмый, әтәче кычкырырга гына тора. Һаман баш вата: бүләкне кайчан бирергә, ашау-эчүдән соңмы, әллә иртәнме? Балки, госел алдыннан унайлырак булыр? Тик иртәгәгә кадәр көтәргә түземлеге житәрме? Йөрәге әнә ничек калтырана.

—Син бүген кырык итәкле кыз кебек, аппагым,—диде Мөхәммәдәмин,—кил әле, утыр әле яныма, тынычландырыйм әле...

—Минем сина бүләгем бар, Мөхәммәдәмин...

Бу сүз Үрбәтнең авызыннан һич көтмәгәндә чыпчык шикелле атылып чыкты. Шуна күрә югалып калды: жә, ни була инде хәзер?

Ире аның борчылуын сизмәде. Киресенчә, әлегә хәбәрне, зурга жибәрәп, күтәрәп алды.

—Ho-ho-ho, әйтәм, үзенә-үзен урын таба алмыйсын. Жәле, жә, карыйк, нинди бүләк әзерләде икән кәләше кияү егеткә?

—Башта сүз бир,—диде Үрбәт,—әгәр охшамаса, турысын әйт, яшермә, мин аны шундук күз алдыннан югалтырмын. Килештекме?

—Ханга болай басым ясарга ярамый бит, ханәкә-солтан,—дип, Мөхәммәдәмин бармак янады.

—Беләм,—диде Үрбәт,—ир дә хәләленен үтенечен читкә кага алмый...

—Сине уздырып буламы сон? Жә, ярар, килештек.

Үрбәт чуклы ашъяулыкка төрелгән төргәкне ашыкмыйча гына чиште дә, комганны алып, ире каршысына китереп куйды.

Кояшның шәфәкь нурларына төренгән чагы иде. Жиханны алсу төскә манып, бишегенә кереп барышы. Киң һәм якты тәрәзәләр аша сарай эченә үтеп кергән әлегә нурлар, үзләренә бер ямь вә нәзакәтлелек белән, кайтаваз шикелле зиннәтле савыт-сабалар, алтын-көмеш жиһазлар өстендә балкып-балкып китәләр. Комган йөзәндә дә бишәп алдылар әнә.

—Ho-ho-ho-o,—дип, ымлык белән генә белгертә алды Мөхәммәдәмин үзенә тәүге тәсирләрен, теленә бу гүзәллеккә бәрәбәр сүзләр килми торды. Аннан соң, айнып китеп, яшь бала сыман комганны күкрәгенә кысты. Өстәлгә куеп, Үрбәт шикелле үк, читкә китеп багып торды. Янә кулына алды, янә күкрәгенә кысты...

—Изге рамазан ае хөрмәтенә,—диде Үрбәт. Юламасын үзем укып күрсәтәм:

“Әссолтанел әгъзам⁵ гыйззед⁶-дөнъя вәд-дин⁷ Мөхәммәдәмин баһадир хан хәлләдулла мәликәһ⁸ вә әййәдәсолтанәтиһи”. Тарих тугыз йөз унсигездә мөбарәк рамазан асның уникаленчә көне.

—Рәхмәт, аппагым,—дип, ниһаять, телгә килде Мөхәммәдәмин,—бик күркәм бүләк. Дөнъя тора ун тәнкә, гыйлем тора мең тәнкә, ди, бу синен башыңа гына килергә мөмкин. Кара, нинди матур! Күзләр камаша. Бизәкләре коеп куйган кебек. Зөбәржәт ташлары шундый ятышып тора, үзеннә болындагы чәчәкләр арасында йөргәндәй хис итәсең. Бик мәгънәле бүләк. Комган диндарларның ният-гамәлләрен, эчкерсез саф вә пакь хисләрен Аллаһы тәгалә белән үзара тоташтыручы илаһи күпер бит ул.

Мөхәммәдәмин комганны әйләндергәли-әйләндергәли тагын бер тапкыр жентеклә күзеннән үткәрдә.

—Абайламый да торам, язучылар да бар икән. Әллә шигырь инде? Хак, шигырь:

Күп голәмә вә мәшаихләр шәһид
Булдылар дине ислам нурилә.

—“Гыйкаб”нын, үзен әйтмешли, бик мәгънәле бер өзеге,—диде Үрбәт.

Ул чиксез дәрәжәдә шат иде. Мөхәммәдәмин бүләкне жире-күге белән шатланып кабул итте. Кулына тәти уенчык төшкән сабий кебек куанганын гына күр.

—Шигъри комган. Кызык. Ёич көтелмәгәнчә,—дип сөйләнде Мөхәммәдәмин.—Комганың да, аппагым, шигырь сыман серле, тылсымлы. Ә шигърият дөнъясы искиткеч мавыктыргыч дөнъя ул. Чөнки шигъри сүз шул ук дога. Шагыйрь исә ходалынын, пәйгамбәрләр кебек үк, жирдәге илчесе. Коръән-кәримне дә Аллаһы тәгалә Мөхәммәд галәйһиссәләмгә шигырьгә төреп индерә.

⁵ Әгъзам — бөек.

⁶ Гыйззед — хөрмәтле.

⁷ Вәд — ярату.

⁸ Хәлләдулла мәликәһ — мәңге итсен патшалык.

Их, барча мәшәкәтләрне читкә куеп, чыгып китәсе иде урман-болыннарға, елга буйларына, хозурланасы иде Табиғат-ананын кабатланмас хәзинәләре белән. Тынлыйсы иде шатлык белән сугарылган вәгазylәрeн, ачы мон-зарларын, үпкәле дөгъваләрeн. Шуларны түкми-чәчми житкерәсе иде халык күнеленә.

Мөсафир сыйфатында илләр, мәмләкәтләр гизәсе иде. Яшисе иде инсан тормышы белән. Куанычларын, кайгы-хәсрәтләрeн уртаклашасы иде. Ул тәэсир-тойгыларны шигъри мон ярдәмендә инсанның үзенә кайтарасы иде.

—Син, Мөхәммәдәмин, болай да чын шагыйрь инде,—диде Үрбәт,—үзенне юкка битәрлисен.

—Юк шул, аппагым,—дип ана каршы төште Мөхәммәдәмин,—мин—хан! Шагыйрь башка, хан башка. Бу ике баш бер казанга сыймый. Шагыйрь—гаделлек жырчысы. Ә хан гадел була алмый. Хан—дәүләти мәнфәгатьләр колы. Менә мин, мисал өчен, Мәскәү белән солых килешүе төзедем. Гомерлеккә дип аһ ордык. Олуг кенәз Василий Иванович аның бер тиенгә дә тормаганын бик яхшы аңлый. Ләкин хәзерге вазгыяттә безнең башка юлыбыз юк—дәүләтебезгә түл жыю өчен иминлек зарур. Анам Нурсолтан ханбикәгә Василий нинди зур кадер-хөрмәт күрсәттә. Ә тиздән улы Габделләтыйф ханны янә тоткын итте. Минем алтын-көмеш, зиннәтле ташлар белән бизәлгән кыйммәтле чатыр бүлгем дә, бәһасез аргамагым да аны туктата алмады. Чөнки үзенен койрыгына бастылар. Бу—жиһандагы барлык хакимнәрнен дә язмышы.

Ә шагыйрь тау бөркетә шикелле иреккә вә бәйсез шәхес.

Мөхәммәдәмин, хисләренә бирелеп, берара тын ғына утырды. Аннан соң, өстәлдән комганны алды да Үрбәткә сузды.

—Жә, аппагым, бу гүзәл шигъри комганнан битне чылатып та карыйк инде,—диде.

Үрбәт тиз генә комганга жылы су агызып, ирен юындырды.

—Янадан туган шикелле булдым,—диде Мөхәммәдәмин,—зур рәхмәт сина.

—Рәхмәтен өчен үзенә рәхмәт,—диде Үрбәт,—мин, мөгаен, жиһанда ин бөхетле хатындыр.

—Бүләкнен иясен сорамыйлар-соравын, әмма мин төпченми булдыра алмыйм: кайда ясадылар бу комганны, гарәпләр кулымы, кытайларныкымы?—дип белеште Мөхәммәдәмин.

—Үз куышындагы хәлләрне читтән белеш, диләр мангытлар. Барча Казан жиренең бөөк ханы да шулар мисалында түгелме сон?—дип хәйләкәр генә елмаеп куйды Үрбәт.

—Нәрсә, әллә бездә дә бармы андый осталар? Ник мин белмим аларны?

—Нигә белмисендер, анысын әйтә алмыйм,—диде Үрбәт житди генә,—хажәте чыккач, менә мин эзләп таптым. Насыйр останың шәкерте Зәкуан зәркәнче. Төлкенең төлкесе. Теле дә сөяксез. Әмма акыллы. Дәүләткә булган дөгъваләрeн мин үзем дә урынлы саныйм.

—Мәсәлән?

—Мәсәлән, Казан зәркәнчеләре үз казаннарында ғына кайный, ди. Читләрне кочак жәеп каршы алабыз, ә безнең осталарга чит базарлар ябык, ди. Бу эшнә жайга саласы иде, ди. Без күнчеләрдән, мехчылардан, чүлмәкчеләрдән, бүрекчеләрдән һич тә калышмыйбыз, ди.

—Тагын?

—Тагын. Хан бәкләрнеке, морзаларныкы, руханиларныкы ғына түгел, ул барыбызныкы да, ди. Без дә аны яратабыз, ихтирам итәбез, ди.

Үз мәнфәгатьләребезне үзбез кайгыртсак, отышлырак булыр иде, ди. Корылтайда да, диванда да, хөкүмәттә дә шул ук бәкләр, шул ук морзалар, ди. Життеме?

Мөхәммәдәмин маңаена бәрәп чыккан тир бөртекләрен тастымалы белән сөртеп алды. Үрбәт аны юатырга ашыкты:

—Мин сине алдан ук кисәтеп куйдым бит, Мөхәммәдәмин, тилерәк, дидем, теленә ни килсә, шуны лыгырдый, дидем. Үзем дә жүләр инде, кара халык ни сөйләмәс?

—Хикмәти хода, болар соң мин баш ватып йөргән нәрсәләр бит, ханбикә, анлайсыңмы? Хәзер дәүләтнең идарә өскормасын камилләштерү өчен иң кулай чор. Әнә, зәркәнче булып зәркәнче ни сөйли?

Үрбәт иренен тустаганына ширбәт ағызды да әйтте:

—Мөхәммәдәмин, жанашым, бүген минем янда шагырь булып кына кал әле, зинһар,—диде.

—Комганың гаепле,—диде Мөхәммәдәмин көлемсерәп,—әнә, нинди уйларны кузгатып жибәрде. Бик үтенәсен икән, шигырьгә күчәргә дә ризамын. Әйдә, алайса, бүгенге кичебезне Әбелкасыым Фирдәүсигә багышлыйк:

Мондый сүз бар: имеш, яшылек чагында,
Ростәм көчле булган икән тагын да.
Басса, ташка аягы бата икән,
Йөргәндә жир тетрәнеп ята икән...

—Бу син инде, Мөхәммәдәмин...

Күзгә төртсән дә күрәнмәслек көзгә карангы төн иде. Әнә очы кадәр генә вак янгыр сибәли. Аяк асты пычрак. Урамда бер жан иясе дә күрәнми. Хәтта этләр дә өрми. Шыксыз төн аларны да ояларына куып керткән иде, ахры.

Юк, урам бөтенләй үк буш түгел икән ич. Әнә, бирик койма белән әйләндереп алынган ике генә тәрәзәле зур каравыл өенен капка төбенә бер атлы килеп туктады.

Төгүсенә бастырып диарлек, янә бер жайдак сәлам житкерде. Керфек кагып, күз ачып йомганчы яртылаш кына ачылган капкадан бу атлы да эчкә узды.

Бүлмәдә бер генә чыра яна, яктысы үзеннән ары китми. Шуңа күрә жайдакларнын йөзә томан эченнән күрәнгәндәй генә шәйләнә иде.

—Жә, дога кылайк,—диде озын буйлы, чаң тавышлы жайдак. Ул арада иң дәрәжәлесе иде булса кирәк.

Доганы авыз эченнән генә укыдылар, иреннәре генә селкенеп торды.

—Инде ант эчик!

Жайдаклар хәнжәр очы белән кулларыннан кан чыгарып, алларындагы сулы чынаякка тамыздылар. Алсу төскә кергән суны янгыравыклы тавыш иясе тигез итеп өч савытка бүлдә дә:

—Вәгдә—иман!—диде.

—Вәгдә—иман!

—Вәгдә—иман!

Вак йотымнар белән генә савытларын бушаттылар.

—Вәгдәне кем генә бозса да, кем генә серне чишсә дә, ул өчөбезгә берьюлы үлем алып киләчәк,—дип кисәтте дәрәжәле бәндә,—ханның жәзасы котылгысыз.

—Беләбез.

—Бәк, инде сине тынлыйк.

Бәк дигәнә тамагын кыргалап алды да, йотыла-йотыла сөйләп китте. Анын яшьлеге, дуамаллыгы, әтәчлеге тавышыннан ук сизеләп тора иде. Тыныч кына утырып та тора алмый, ахры, урындыгы әледән-әле шыгырдап куя.

—Мин һәр икегез белән дә үз нияtlәрәмне килештердем,—диде ул тавышына серле төсмер өстәп,—фикерләребезне бергә жыеп укмаштырганнан сон, түбәндәге нәтижәгә килергә мөмкин.

—Ягъни-мәсәлән...

—Корылтайны, сөннәтебезгә каршы килеп, кара халык, килмешәкләр, денсезләр исәбенә кинәйтү ходай асыл зат итеп яраткан бәкләрне, морзаларны, сәедләрне мыскыл итү һәм дә бу зиннәтле кавемне алар белән тинләштерү булыр иде. Хан бүген кануни хокукларыбызны кысса, иртәгә милкебездән, мал-мөлкәtlәрәбездән мәхрүм итәргә дә бик мөмкин. Мондый нәмәхрәм гамәлләргә жорьәт иткән адәм, кем булуына да карамастан, тиешле жәзасын алырга тиеш. Хак мөселманнар буларак, без бу хәлләргә түзеп тора алмыйбыз, Мөхәммәдәмин ханга жиһад игълан итәбез. Жиһад түбәндәге гамәлләрне күз унында тота. Беренчесе—хәләл жефете аша ханны нияtlәрәннән ваз кичтерү. Икенчесе—Мәскәүгә барып, олуг кенәз Василийдан Мөхәммәдәмин ханны тәхетәннән төшертүне сорау. Өченчесе—үлемгә хокем итү. Соңгысы ахыр чиктә, аннан алдагылары унай нәтижә бирмәгән очракта тормышка ашырыла.

Тавыш өзәлеп калды. Бүлмәдәгеләр берара качкыннар шикелле үзләрәнән барлыгын да сиздәртмәскә тырышып, тып-тын гына утыралар. Чыра гына чытыр-чытыр януында булды. Бу карангы тыллыкта ул күнелләргә хәвефле убыр уты сыман шом вә курку сала иде. Тәгәри-тәгәри килеп житәр дә, пыран-заран китереп ташлар кебек.

—Мин разый,—диде мона кадәр янгырамаган чәрелдек тавыш иясе.

—Мин дә килешәм.

Моны янгыравыклы тавыш иясе әйтте.

—Алайса тасдыйк⁹ кылабыз,—диде бәк.

—Аллага тапшырдык.

Жайдаклар бер-бер артлы килгән тәртиптә капкадан чыгып киттеләр. Көзге карангы төн аларны үзенә йотты.

Мөхәммәдәмин бу вакытта тәмле төшләр күрә-күрә хатынының кайнар кочагында рәхәtlәнәп йокы бүсә иде. Әгәр уятып, сиңа жиһад игълан иткәннәр, фетнәчеләр үзеннән якыннарын: киявен, баш карачы Булат бәк, диван рәисе Хөрмәтулла морза, яшь сәясәтче Әхмәт бәк һәм дә бертуган сеңлен Гәүһәршад та аларга теләктәш дисәләр, “яла ягу”чыны зинданга яптырыр иде. Чөнки хан әлегә эшлеклеләргә үзенә ышанган кебек ышана иде. Һәрхәлдә, алардан этлек көтми иде.

Гәүһәршад жингәсе Үрбәтне утырмага чакырып килгән иде. Алар шулай ирләрә өйдә юкта аулакка йөрешәләр. Хатын-кызларга гына хас тәм вә ләззәт белән сарай хәлләре турында ару суны куертып, гайбәт саталар.

—Кабал сугуынны сагындым, чибәр жингәм, жышлашып утырырбыз,—диде Гәүһәршад,—рәхәtlәнәп бер күнел ачийк әле.

Үрбәт сәерсенәбрәк кенә каенсенәсенә карап куйды. Чөнки Гәүһәршад жыр-моңга һәвәс түгел иде, үзе дә: “Минем колагыма аю баскан”,—дип шаяртырга ярата.

* Тасдыйк — раслау, тану.

—Син бүген урынынны ут алган кебегрәк күренәсен әле, бикә, сабырсызланма алай,—диде Үрбәт шелтәлерәк тавыш белән.—Аннан сон, хан бичәләрен бер-берсеннән аерып калдырмыйлар, без икәү бит.

—Фатыйма ханбикә сырхауланып торам, ди, әүвәле ана сугылган идем...

Гәүһәршад гаебен йоларга теләгән иркә бала кебек жингәсенә елышты.

—Жә, ялындырма инде, чибәр жингәчәм, бик сагындым сине...

—Шундый тәмле телле каенсенленне ничек кире борасын?—дип кайтып төште Үрбәт,—күр, ничек нәүмизләнеп карап тора.

Гәүһәршад кунагының бер алдына, биш артына төште, бик яарга тырышты. Сые да мулдан иде. Үрбәтнең камыр ашларына бик иссе китми, ана жиләк-жимеш булсын. Буй-сынының әле дә тал чыбыгы шикелле зифа саклануы, могаен, ашау-эчүгә талымлылыгы аркасындадыр. Дөрөс, мөселман ир-аты тулы тәнле хатыннарыны хуп күрә. Хатынының арт саны бер кагылудан көне бие дерелдәп торырлык булсын ана. Мөхәммәдәмин киресенчә, урыс арасында яшәү галәмәтедер, ахры, андый бикәләргә күз дә атмый. Үрбәт белән бу яктан да пар килгәннәр иде алар.

Хужабикә жырчылар, биочеләр дә чакырган иде. Жырлашып утырырбыз, дигәне шул иде, ахры. Нич көтмәгәндә, хисләр ташкын булып агылды. Ник дисән, жырчылар арасында аһәңле бер туташ бар иде. Борынгы монлы көйләрне искиткеч осталык белән башкарды. Тавышы йөрәкне чөметеп-чөметеп ала.

Бүген хисләр өермәсе Үрбәтне фәлсәфи уйларга этәрде. Күрәсен, күнеленә тулышкан чагы иде. Чыннан да, тормышның мәгънәсе, гаме нәрсәдә сон? Ник килә кеше жиһанга? Гамәл-хәрәкәтләрне Ходай фарыз кылган мәсләк белән ничек яраштырырга? Хөсетлеген, гафиллеген, мин-минлеген, дорфалыгын басып китмиме ул илаһи мәсләкне? Фани дөнъяның бер көнлек мәнфәгатләрәнә бирелеп, сират күперләрен чыгасынны онытып жибәрмисенме? Аллаһы тәгалә һәр колын тигез итеп ярата. Начарлыкны бәндә үзе таба, үзе жый.

—Чибәр жингәчәй, син безнен арадагы бер бикәгә дә охшамаган,—диде Гәүһәршад,—күнелен гел күкләрдә гизә сыман. Әйтәрсен лә, бу дөнъяда бер мәнфәгатен дә юк. Ничек итеп кыланышы кырга сыймаган тәкәббер агаемны бөтереп ала алдың, нич анлый алмыйм. Алдын артына, артын алдына бордың да куйдың.

Үрбәт каенсенлесенен бу сүзләрен ошатмады.

—Мөхәммәдәминнен абруен түгәсе булма, бикә,—диде ачу белән.—Нишләп тәкәббергә чыгарасын әле син аны. Ул жиһанда бер генә!

—Ачуланма инде, чибәр жингәчәй, дөрөсә шулай ич. Син аннан чын инсан ясадың. Ничек булдыра алдың, шуны беләсем килә. Мин дә ир хатыны лабаса!

Гәүһәршад жингәсе янына килеп утырды. Үрбәт бермәл каенсенлесенә текәлеп карап торды.

Жете төстөгә вак-вак таж яфраклары эчендә жемелдәп утыручы гөл чәчөгә кебек нәфис иде бикә. Бу чәчәкне өзеп алырга берәү дә жөрят итмәс иде. Ана карап, фәкать сокланырга гына мөмкин. Ул бәхетле хатын. Аның көндәше юк, Булат бәкне беркем белән дә бүлешми. Хәер, бик булган бичә Гәүһәршад. Бәхетсезлектән дә бәхет ясый белә торганнардан.

—Мин Мөхәммәдәмин алдында әрсезләнмим, чөнки беләм, тавыкны йомырка өйрәтми,—диде Үрбәт,—шуның белән бергә, йонны да гел унай якка гына сыпырып тормыйм, турысын әйтәм. Ул дөреслекне белеп торырга тиеш, дип саныйм.

— Чибәр жингәчәй, мине йөрәк хәлләре күбрәк кызыксындыра...

— Йөрәк хәлләре дә шушыларга бәйлә инде, бикә. Мөхәммәдәмин минем көмөнәм бит ул. Ходай бала багу бәхетен насыйп итмәде. Анын урынына Мөхәммәдәминне бирде. Мөхәммәдәмин минем кальбемдә. Мин анын йөрәк тибешләрән, сулыш алуларын, хис-тойгыларын—барысын-барысын да сизеп торам. Аларның һәммәсен бәгърем аша уздырам. Шуна күрә бик тә якын ул миңа.

— Әгәр агаема бер-бер хәл булса?—дип Гәүһәршад әңгәмәне иплә генә үз ягына борды.

— Безнен әжәлебез уртак булчак.

— Тәүбә диген, чибәр жингәчәй, сез әле бик озак яшәячәксез. Ләкин...

Гәүһәршад ханбикәнән жавабын көтеп, төртелеп калгандай итенде.

— Тагын боргалана башладың, кыланмыйча гына сөйләш минем белән бикә,—диде Үрбәт житди генә,—үз сүзенә хужа бул.

— Ни сөйләгәнәмне белеп сөйлим мин, чибәр жингәчәй,—диде бикә,—сүзләремә дә хужа була беләм. Хәзер, әнә, каланың бөтен зыялылары ханның корылтайга үзгәрешләр кертү нияте турында гәп кора. Анлашылмый, диләр. Ничек итеп кара халыкны идарәгә тартырга мөмкин? Ходай кара халыкны эш өчен яраткан, дәрәжә өчен түгел. Карга нихәтле югары күтәрелмәсен, барыбер үлөксәгә кунар, ди. Зур гөнаһ булыр бу.

— Ханның үзенә әйт соң, мин анын эшләрәнә тыкшынмыйм,—диде Үрбәт.

— Үзен әйтмешли, боргаланмый гына анлашыйк әле, чибәр жингәчәй,—диде Гәүһәршад ханбикәнән күзләрәнә туп-туры карап,—ханның синен кинәшләрәнә тотканы барыбызга да мәгълүм ләбаса. Әлегә хатадан да аны фәкать син генә йолып ала аласын. Ана синен сүзен генә үтә. Зур ырулы бәкләр, морзалар, сәедләр нич тә разый түгел. Агаема зур зыян китерүләре ихтимал. Анын турында без дә кайгыртмасак, кем кайгыртыр?

— Кайгыртырга кирәк анысы, бикә, дорес әйтәсен,—диде Үрбәт—Тик ханга бәндәләренән һәр барчасы да якын. Әнә, кул бармакларынын кайсын киссән дә авырта ич. Шуның кебек. Ул аларны булгали алмый. Һәм мин моның белән килешәм.

Әхмәт бәк Мәскәүдән буш кул белән кайтты. Ә ана өмет зур иде. Дистә еллар буге ханлыкны үч төбәндә тоткан элекке баш карачы Калимәтнән бертуган энесе ләбаса. Эшнә 1505 елның 24 июнь корбаны, ике елдан артык Казан зинданында газап чиккән илче Михаил Кляпик аша йөртергә булдылар. Кенәз жәзачысын тәхәттән бәрәп төшерү өчен көчен кызганмас, дип гоманладылар. Кляпикны сарайдан читләштергәннәр булып чыкты. Шуна күрә Казан фетнәчесенән хаклыкны торгызу, дошманнан үч алу турындагы озын һәм буталчык вәсвәсәсе анда кызыксыну уятмады. Билгеле, Кляпик Мөхәммәдәмингә бик ачулы иде. Тик Мәскәү белән Казан арасында солык килешүе төзелгәч, аның бу ачуы шәхси ачу булып кына калды, жәмгыяти әһәмиятен югалтты. Олуг кенәз Василий белән болай да борчаклары пешми, ә бу бәкнән тәкъдимәнә колак салу белә торып ана каршы бару булыр иде.

— Кырыгына бер иман, утызына бер комган, дигән бик мәгънәле татар мәкале бар, бәк,—диде кенәз, үсәләнмыйча гына,—ул синен ише кыйбласыз жәнжалчылар хақында. Йөрмә корыны бушка әйләндереп, монда яклау тапмассын.

Әхмәт бәк Кляпикның аяк астына ауды.

— Кенәз, берүк минем нинди эш белән йөрүемне Казанга ишеттерә

күрмә, үтенеп сорыйм, буш итмәм... Барча фәрманнарынны да үтәргә әзермен...

—Фәрман бирергә мин хан түгел,—диде Кляпик ачу белән,—шулай ук әләк тә миннән ерак йөри. Сүзем бетте, бигайбә, бәк.

Жиһадчылар әлеге унышсызлыктардан соң үзләрен кая куярга белми йөрделәр. Хәтта күнелләренә үкенү хисе дә керә башлаган иде инде. Тик узган болытны тотып булмаган кебек, юллары киселгән, үкенү түгел, башынны ташка орсан да, сизенә калса, хан җәзасыннан котыла алмыйсын.

Бәхетләренә, Кляпик сүзендә торды. Әхмәт бәкнен Мәскәүдән йөрөп кайтуына айдан артык вакыт үтеп китте инде, хан исә аларның һәрберсә белән дустанә мөнәсәбәттә тора.

Мөхәммәдәмин Булат бәкне бүген шәхси эш бүлмәсендә кабул итте. Кәефе шәп иде. Табын янына чакырды, хәтта кымызны да касәләргә үзә агызды.

—Беренче кар төшүне көтеп алам мин,—диде Мөхәммәдәмин үзенә бер жылылык белән,—жиһан пакыләнеп, сафланып китә. Күнелләр йомшарып кала, кешеләргә гел яхшылык кына эшлесе килә башлый.

Нигә соң алайса бәкләрне, морзаларны кыерсыту юлына бастын, дип сорыйсы килде баш карачының. Ә авызыннан бөтенләй башка сүз ычкынды.

—Беренче кар куян авы өчен менә дигән инде ул, хан,—диде.

Ау—Мөхәммәдәминнең иң яраткан шөгыйльләренен берсә. Иртәнге якта беренче әнгәмә корган кешесә дә баш аучы иде. Ләкин беренче кар, гадәттә, озақ ятмый, шуна күрә бераз көтәргә кирәк дигән фикергә килделәр. Ул ау хакында исенә төшерүенә княвенә барыбер рәхмәтле иде.

—Алда бер бик мөһим сәяхәт тора,—дип, Мөхәммәдәмин кинаялә генә итеп баш карачыга күз төшереп алды,—ауга шуннан кайткач чыгарбыз. Үзен дә хәзерләп, диван рәисә Хөрмәтулла бәк белән Әхмәт бәкне дә кисәтеп куй. Шаһ-Хосәен сәедкә, баш укланга үзем житкерермен.

Булатның йөрәге чымырдап китте. Әллә сизеп алганмы, сәяхәт сылтавыннан юлда кулга богау салырга ниятлимә, дип уйлап алды. Мөхәммәдәминнең шәфкатье тулы мәрхәмәтле йөзен күрөп алгач кына, төненең калтыравы басылды. Сер чуан кебек барыбер кайчандыр сытылып, әлбөттә, тик ана кадәр жиһадны гамәлгә ашырырга өлгерергә кирәк. Аннан соң туфан калыкса да куркыныч түгел.

—Сәфәр кай якка булачак?—дип сорады бәк уйларыннан арынып.

—Мари бәге Турайның чакыруы буенча чыгабыз ошбу сәфәргә,—диде Мөхәммәдәмин.—Бер очтан корылтайга теркәрбез. Бик лаек әгъза. Танышып, күрөп-карап кайтырбыз.

Булат бәк кара янып чыкты. Бу халәтен ханнан яшерү өчен, жәһәт кенә кымыз касәсенә үрелде. Озаклап эчте. Ул үз-үзеннән соң дәрәжәдә канәгатьсез иде. Болай тәэссоратлы булырга ярамый бит инде, юктан гына тотылуын да бар, дип офтанды.

Турай бәкнең биләмәләре Арчадан ярты көнлек юл иде. Аяк асты тайгак булу сәбәпле, атларны кумадылар, үз көйләренә генә жибәрделәр. Шулай да сонламадылар.

Бәк ханны алып очында каршы алды. Кешеләре дә бик күп иде. Ханны күрүгә, барысы да жиргә ауды.

—Мин, Барча Казан жиренен бөөк ханы Мөхәммәдәмин, сезне ихлас күңелемнән сәламли, һәм дә бөтен хак вә гадел гамәлләрегезгә хәр-фатихамны бирәм,—диде ул ат өстендә калган хәлдә.—Аллаһы тәгалә

күрсәткән хак юлны сайладыгыз. Мөселман динен үз итүегез мине бик куандыра.

Өсте эрегән тун жиргә тезләнешкән мари мөселманнары ханга ияреп, догага оедылар.

—Мәчетебезгә рәхим ит, и, бөек хан!—диде Турай бәк.

Ул төскә-биткә үзгәрмәгән дә диярлек. Шул ук жирән сакал-мыйек, төкәрлек күкәдәй очлы мангай, үтә күрәнмәле озынча арык буй-сын. Вақыт шактый үтте үзе.

Хужаш бәкнен бакыйга күчүенә дә дүрт-биш ел бар инде, ашнәләр, кодалар иде. Ханлык хакына, хан хакына, әнә, нинди күркәм эшләр майтарып ята. Ничек инде шул кеше корылтай әгъзасы булмаска тиеш, ди?

—Кузгалдык!—диде Мөхәммәдәмин.

Мәчетне авыл уртасындагы калкулыкта күтәргәннәр иде. Ерактан ук тирә-якка нур чәчеп, балкып утыра. Зур. Бүрәнәләре гел бериш. Нарат бүрәнәләр. Сагыз исе борыннарны ярып керә.

Сәед Шаһ-Хөсәен анда иде инде. Якын-тирәдәге авыллардан да имамнар килгән. Ул ханны һәм аның якыннарын тәһарәт алдырып, мәчет эченә чакырды.

—Иншаллаһ, бу Аллаһ йортыннан кеше өзелмәс,—диде дулкынланган бер хәлдә.—Барча Казан жиренә бөек ханы Мөхәммәдәмин хәзрәтләренә эчкерсез фатихасы монда да жылы шытым бирер. Аллаһының рәхмәте яусын ана...

Хөтбәдән соң намазга бастылар. Мәчеткә сыймаганнар намазлыкларын как жиргә жәеп, ишек алдында укыды.

Сәед яна мәчеттә тагын уннан артык мари кешесен иманга китерде. Шунун белән Бәрәскә тулысынча мөселман авылына әверелде.

Кин итәкле, билле сары тун кигән мәжүси марилар төркеме бу тантананы зур кызыксыну белән күзәттә. Болар башка авыл марилары.

Мәчеттән чыкканда ханны Турай бәкнен каһарман егетләре көтеп тора иде. Тигез рәт булып урамга аркылы тезелгәннәр. Бер ата балалары диярсен, буй-сыннары да, киёмнәре дә охшаш. Өсләрендә тез капкачына кадәр генә төшеп торган кара чикмән. Ак тула оек өстеннән очлы башлы чабата киеп жибөргәннәр. Киндерләре чигү жебе шикелле уралган. Бер кулда озын сапылы тимер балта, икенчесендә—тезген. Атлары да көр күренә.

—Ошбу бәләкәс кенә төмәнем, бөек хан, сина бүләгем,—диде Турай бәк,—кирәк чакта чакыртып ал, алар һәрвакыт әсер.

Мөхәммәдәминнен тамагына төер утырды. Чепек күзле бу мари бәгенә дустанә ихлас мөнәсәбәте аның күнелен кузгатып жибөргән иде. Күбрәк булсын иде шундый шәфкать иясә бәндәләр.

—Бу егет кәмәшләре хәрби осталыкларын күрсәтәчәк әле,—диде бәк ханның күзенә тәгәрәп керердәй булып,—синен хакка тамаша тәгаенләдек.

—Баш углан, бабаң бәкнен төмәнән кабул итеп ал!—диде хан Уйгын ягына борылып. Тегесе бөке шикелле атылып, Мөхәммәдәмин каршысына килеп басты.

—Тыңдыйм, бөек хан!

—Бес, марилар—урман сарыклары, урманыбысга рәхим ит, бөек хан,—дип, бәк олуг кунакны сый мәжлесенә чакырды.

Кунаклар мариларга аяз көн алып киделәр. Озак та тормый, төньяктан искән салкынча жил менә сытылам, менә сытылам, дип торган бүсенке болытларны урман артына куып алып китте. Күк йөзә чистарынып калды. Аяк асты инде лычтырдаган тавыш чыгармый, керт-керт итеп кенә тора.

Тиздән кызлар муенындагы энже-мәржәннәрдәй жемелдәшеп, йолдызлар кабына башлады.

Кунактарны исә биниһая зур балкыш каршы алды. Бәк түгәрәк аланны тутыртып, учак яктырган икән, жылысы ике-өч йөз адымнан биткә бәрә. Шунда ук хан чатыры. Аннан арырак башкаларныкы тезелешеп киткән. Үзе бер авыл. Казанлыларның төне шунда узачак.

Иң әүвәл балчык касәләргә мөлдәрәмә тутырып, көмешкә өләшеп чыктылар.

—Көмешкәбес бик гайрәтле, бөөк хан, бес аны колмак салып кайнатабыс,—дип тәкъдим итте эчемлеген хужа.—Ходай сина исәнлек, осын гомер насып итсен. Ханлыгыбысның дан-шөһрәте еракларга таралсын. Казан-йорт мариларның да таянычы булсын!

Бу күркәм теләкләрне кире кагып та, бәкне тынламыйча да булмый иде. Мөхәммәдәмин чәркәсен бушатып куйды. Ана башкалар иярде. Шунда ук кешеләрнең йөзенә алсу төс кунды, тәннәренә кайнар дулкын таралды.

Көмешкәдән соң үтереп ашыйсылары килә башлады. Шулай булмыйча, көне буге авызларына бер төгәм ризык капмадылар ич. Рәхәтләнеп тамакны ныгытабыз гына дип торганда, бәк тагын каядыр ашықтырды.

—Бес, марилар, татарлар шикелле ауга сөнге-жәя тотып йөрмibes,—диде мактангандай,—бес жөнлекне хәйлә ярдәмендә эләктерәбес. Менә монда якынрак кил әле, хан.

Мөхәммәдәмин берничә адым атлауга, тукталып калды. Нәкъ анын каршында, тирән чокыр төбендә бер зур болан ята иде. Тыпырчынмый да, боргаланмый да. Фөкәт күзләрендә генә аптырау катыш курку чалымнары катып калган.

—Бес аны кумадык, ул чокырга үсә төште,—диде бәк ниндидер самими беркатлылык белән.

—Чокыр бит алдавычлы чокыр,—дип көлемсерәде Мөхәммәдәмин.

Турай саргылт тешләрен күрсәтеп ихластан елмаеп жибәрде.

—Мари хәйләкәр ул, хан, хәйләсес дөнья файдасыс, үсен беләсен... Ә хәзер боланны күс алдында чалабыс. Ит күп була, бик күп.

Шул арада нык бәдәнле унлап ир-егет пәйда булды. Эшнә жәт тоттылар. Ут урынына чабышып, киртәләр ярдәмендә боланны чокырдан өстерәп чыгардылар да, аякларына тышау салып, чалып та ташладылар.

—Бисмилләһир-рахманир-рахим...

Шундый ук житезлек һәм осталык белән түшкәнә алдан хәзерләнеп куйган элмәккә элеп куйдылар. Сугымчы анын күкрәген ачты. Икенчесе боланның йөрәген суырып алып, көмеш тәлинкәгә салды. Йөрәкнең жаны чыгарга өлгермәгән иде әле. Турай бәк анын бер очын кисеп алды да пычак очына чәнчеп, Мөхәммәдәмингә сузды.

—И, Барча Казан жиренәң бөөк ханы! Шушы боландай көчле, гайрәтле, кыю, матур, сәламәт булырсың, жанлы чакта тизрәк йотып жибәр,—диде.

Бәкләргә, морзаларга, угланнарга да өлеш чыкты.

—Бу мари карты безнең урыныбызны алып куймагае,—дип пышылдады Булат бәк Хөрмәтулланың колагына. Аны Әхмәт бәк тә ишетеп торды.

—Иң беренче менә кемнән котылырга кирәк,—диде ул.—Ханга бик вакытлы кисәтү булыр ул.

—Тсс, ишетә күрмәсеннәр.

Көне буге сарулары кайнап йөрде фетнәчеләрнең. Чөнки ханның ышанычлы, булдыклы иярчен-мөритләре арткан саен, анын белән көрәшү дә шул кадәр катлауланачак бит.

Учак яны мәжлесе төн уртасына кадәр дәвам итте. Казанлыларга бик ошады

мәжлес. Кыргызлыгы, ихласлыгы, муллыгы, гадәти булмавы белән ошады.

Ханнын сырхавы турындагы хәбәр төрлө кешедә төрлө тәэсир уятты. Чын-чынлап кайгыручылар да, мыск астыннан гына елмаеп йөрүчеләр дә, учны-учка уучылар да булды.

Баш карачы Булат бәк йортына бу хәбәр борчу сыйфатында керде.

—Төвәккәлләп ният иткәнсез икән, аны ярты юлда калдырмаска иде,—дип иренә кадалды Гәүһәршад.

—Тәүбә диген, бикә, нахак бәла такма,—диде чын-чынлап куркуга төшкән бәк,—Аллам сакласын.

—Сез ханга жиһад игълан иттегез ич, гамәлегезне ахырына житкерә белмәгәч, алынмаска иде,—дип үзенекен тукуды бикә.

—Бәйрәмдә ханга бирер алдыннан һәр ризыкны баш ашчы үзе татып карый,—диде Булат Ширин аклангандай.

—Жир жимертеп йөргән кеше шулай капылт кына урын өстенә ава ди мени?

—Моңысы мина карангы,—диде Булат бәк,—баш углан бөтен ашчыларны кулга алдырткан. Тоташ тикшерү бара. Аксөякләр дә читтә калмаска охшый. Жиһадчылардан берәрсенә телен ачтыруларыннан куркам. Хәлләр бик хөрти, бикә...

Мөхәммәдәминнен үз хәле дә хәл иде. Сырхавы өстенә, йокысызлыктан интегә. Керфек тә какмыйча уздырган төннәре бар анын. Оеп киткән арада исә әллә нинди куркыныч төшләр кереп йөдәтә. Ул төшләрнен барысы да фажига белән төгәлләнә: әле кыялы тау башыннан упкынга төгәри, әле иксез-чиксез дәръя эчендә көймәсә әйләнеп каплана, әле гәүдәсенә бастырыктай юан елан урала...

Бүгөн дә төн уртасында үзен-үзе белешмичә торып утырды да:

—Мин үләм, Үрбәт бикә... үләм,—диде.

Үрбәт иренә мангаен, йөзен ак сөлге белән корытып алды да, ятлап куйгандай, моннан алдагы көннәрдә әйткән сүзләрен кабатлады:

—Син бөек хан, Мөхәммәдәмин. Барча Казан жиренә олуг хужасы. Халкынны ятим итү бик зур гөнаһ булыр иде. Сине яраталар, хөрмәт итәләр. Башлаган игелекле эшләрен дә бихисап. Әүвәл шулар турында кайгырту зарур. Үлем качмас,—диде.

Үрбәт ире белән сау-сәламәт кеше белән сөйләшкәндәй сөйләшә, сырхавы хақында ләм-мим. Мөхәммәдәмин шунын өчен дә рәхмәтле хатынына. Якыннарыннан вә туганнарыннан фәкать Үрбәтне генә үзе янында төнгә калдыра. Тик барыбер үлемнән бик курка Мөхәммәдәмин. Әнә шул кыска гына вакытка оеп киткәндә йөрәге тибүдән туктар шикелле. Шуна күрә азаплана-азаплана күзләрен йоммаска тырыша, гүя шул рәвешле әжәлне куып жибәрәп була. Ә күзләр бермәлдә барыбер йомыла. Ул янә куркыныч төшләр дөңясына килеп эләгә.

Сарай табибы иң беренче нәүбәттә мунчадан хәле бетеп чыккан ханга агу кайтаргыч—тирйәк эчерде. Агуламадылар микән дип шикләнгән иде ул. Шиге акланмады. Тирйәк агуны костырып чыгара. Хан исә укшып та карамады. Димәк, сырхавы гадәти сырхау. Табиб мона сөенде генә, канын агызгач, үгәр әле, дип өметләнә.

Ханның каны паяла шикелле чиста иде, холкы тыныч күренә. Тамырдан ургылмыйча, салмак кына саркыды. Бу—саулык билгесе. Ләкин кан агызу да көткән нәтижәне бирмәде. Шунлыктан, тиз арада Харәзем тарафына илчеләр чыгып китте. Алар әмиргә ханның юламасын, бүдәкләрен тапшырырга тиеш иделәр.

Үрбәт тә кул кушырып утырмады. Ятып калганчы, атып кал дигәндәй, сарай даирәсенә белгертмиңә астыртын гына им-томчылар эзләтте. Нугайларның горесф-гадәтләре буенча Хажитархан ягына амәнәт сәяхәтә дә оештырды. Амәнәтче итеп Шаһ-Хөсәеннең туганы, ил агасы Харис сәедне сайлады. Ул Мангытта Мөхәммәдәминнең көмеш кылычын бикәнәң ата-анасы каберлегә өстенә куеп, бу мөхтәрәм затларның рухына дога кылырга, ханның тизрәк терелүен теләргә бурычлы иде. Күктә очып йөрүче изге жаннар белән шул рәвешле элементгә керү нугайларда изге гамәл санала.

Имче янына Үрбәт үзе барды. Имче ир-ат затыннан иде. Кәжә сакаллы зәгыйфь кенә бер карт. Ә тавышы искиткеч көр.

Бикә, әлбәттә, үзенә кем икәнәң белгертмәде, кемгә фал ачтыруын да әйтмәде. Хәер, имче дә төпченеп тормады.

—Мин кешегә фәкать ходай ошбу китап аша мина житкәргәнне генә ирештерәм,—дип, алдан ук кисәтеп куйды карт,—ярага тырышмыйм, ялган сөйләйм.

Үрбәт тәфсилләп иренәң сырхавы турында сөйләп бирде. Багучы аны булдерми генә бик дикъкәтә белән тыңлады. Аннан соң, тезләрен чәнчеп утырган хәлдә, авыз эченнән ниндидер тылсымлы сүзләрен пышылдый-пышылдый фалнамәсен ачты да ашыкмый гына имән бармагын кәгазь бите өстеннән йөртте. Янә алды, янә куйды. Ханбикә түземсезлек белән аның сүзләрен көтте. Багучы гына ашыкмады. Берәздән китабын култык астына кыстырып, чаршау артына ук кереп китте. Анда шактый озак торды. Чыкканда тиргә баткан иде.

—Әхмәд (Үрбәт ирен шушы исем белән атаган иде) кардәшәбезгә башта гел кәффарәт¹⁰ чыкты, ягъни хастәсе кылган гөнаһлары өчен йолым түләү, дип шәрехләделәр,—диде ул авыр сулыш алып,—кат-кат ачтым. Шөкер, догаларымны ишеттеләр. Шуннан соң “Бозыклык” дигән хәбәр килде. Мари бозуы. Бик зәһәр, кара эчлө кыз-хатынның кулы уйнаганга охшый. Үчләнеп эшләгәннәр. Дошманнары бихисап икән жәмәгатеннән.

—Бозыкны куып буладыр ич?—дип, Үрбәт багучыга ялварулы караш ташлады.

—Ходай мина дөвалау сәләте дә биргән,—диде карт,—вәләкин олыгаю сәбәплә, сихәт гамәлләреннән читләштем инде мин. Чөнки бозык үземә бик начар йогынты ясый, атналар бие игә килә алмыйча йөрәм.

—Бәхилләтер идем,—диде Үрбәт,—мудан...

Багучы башын чайкады, ризалашырга ашыкмады.

—Үтенеп сорыйм, ятимнәр хақына...

—Ятимнәр хақына дисән инде,—диде карт тешләрен кысып кына.

—Үкенмәссән,—диде Үрбәт,—файдасы гына тисен.

—Барысы да ходайдан,—диде багучы жаваплылыкны үз өстеннән төшереп.—Бозык ризык белән кәргән. Шуна күрә аннан бары тик ризык ярдәмендә генә арынырга була. Мина хәзер үк Изгеләр чишмәсеннән өсте ябулы савыт белән су, бер янчык тоз, бер арыш икмәгә алып кил. Мин аларны өшкөргән. Ничек ашатырга, ничек эчертергә икәнәң шуннан соң өйрәтермен. Каймалы тәлинкәгә зәгъфран суты белән дога да язып бирермен. Ойп эчәрсез.

Үрбәт боларның барысын да багучы кушканча башкарып чыкты. Шушы ризыкларны тәгамләү белән Мөхәммәдәмин элекке шаулы-гөрлө хәленә кайтачак, дип ышанып башкарды.

Шундый күтәрәңкә хисләр кочагында ул сарай капкасы янына килеп туктады. Арбаны сакчылар уратып алды. Шундук тентергә дә тотындылар.

¹⁰ Кәффарәт — гөнаһтан арыну.

—Ханбикә арбасы бу, хәзер үк капканы ачыгыз!—дип сөрән салды ат тотучы сакчы.—Камчы белән сыдырырга да күп сорамам.

—Гафу ит, ханбикә, мин үз вазифамны гына үтим. Безгә сарай капкасыннан үтүче һәр йөкне тикшерергә әмер бирелде,—диде баш капкачы Үрбәт алдында билән бөгеп.

Тентү вакытында багучы өшкереп биргән барча ризыкларны да алып калдылар. Карышудан файда юк иде.

Ханның иминлеген тәмин итүне баш ушлан Уйгын бәк үз кулына алды. Сарайда Мөхәммәдәминнән кала бар кешеләр дә, шул исәптән ханбикәләр, туганнар, якин кардәшләр дә шик астына алынды. Әлеге өшкерелгән ризыклар хакында да дәрәсән әйтергә туры килде. Билгеле, алар ханга бирелмәде.

Мөхәммәдәмин дәүләт эшләрен алып баруны вакытлыча сәед Шаһ-Хосәенгә тапшырды. Хөкүмәтнең көндәлек эшләре белән баш карачы Булат бәк шөгылләнә. Ул жиһад төркемен таратып торды. Чөнки ханның авыруы аркасында, сәяси үзгәрешләр дә тукталып калган иде. Барысы да ханның саламәтлегенә бәйле. Көтәләр. Сабыр итәргә сабырлыклар гына житсен. Монысы бигрәк тә Үрбәткә кагыла. Ул хәзер күз суын түтеп, Харәзем табибларын көтә. Өметә дә, ышанычы да шуларда. Бик гыйлем адәмнәр, ди. Иншаллаһ, Мөхәммәдәминнән чиренә дә бер-бер дәва табарлар.

Көннәрдән-бер көнне, ниһаять, Казанга киләчәк кәрван турында хәбәр килеп иреште. Имеш, дөяләре дә, үзләре дә бик татчыкканнар, ди. Шуна күрә Идел буенда атна-ун көн хәл алмакчылар, ди.

Уйгын бәк табибларны каршы алырга Бозак бахшыны жиберде.

—Дөяләре көч жыйсын, кузгатма, ә үзләрен зурлап, хөрмәтләп монда алып кайт,—диде.

Табиб Мөхәммәдәмин белән икәүдән-икәү генә калып, анын хәлен бик тәфсилләп сораптырды. Йөрәк тибешен, күзләрен тикшерде, эчен баскалап карады, табигый хажәтләре хакында белеште. Аны шулай ук авырунын ирлек дәрте, түшәк нечкәлекләре дә кызыксындырды. Жаваплардан канәгать калды, ахры, кишер шикелле зур кызыл борынынын төбеннән үк башланган куге кара кашлары астындагы күзләре жанланып китте.

—Тикшеренүләргә әле мин дәвам итәчәкмен, хан,—диде ул,—ләкин хәзер үк инде бер нәрсәне төгәен генә билгеләргә мөмкин: сезнең әгъзаларыгыз төзек, чир жаныгызга кереп оялаган. Бу озакка сузыла торган хаста. Шуна әзер булырга кирәк.

—Озакка дигәнне ничек аңларга?—дип сорады Мөхәммәдәмин.

Табиб ханның кәефе кырылыр дип тормады, турысын әйтте:

—Айлар, еллар, хан.

—Айлар, еллар түгел, бүгенгесе күбрәк кызыксындыра мине, табиб,—диде Мөхәммәдәмин ризасызлыгын белдереп,—нинди дә булса дәва тәкъдим итә аласыңмы?

Табиб каушап калды. Чөнки белә, ханны дөвалау арыслан авызына башынны тыгу белән бер. Анын үз гомерендә бик күп көтелмәгән хәлләргә дучар булганы бар. Шуна күрә сак булу зарур.

—Мондый очракта мәгъжүн әйбәт нәтижә бирә,—диде ул.

Мәгъжүн төнәтмәсен иң әүвәл Мөхәммәдәмин яшләрәндәгә бер бөлгән авыру морзага эчәрәп сынап карадылар. Син күр дә, мин күр, атна азагына морзабызның йөзә алсуланып китмәсенме. Тамагына да үтә башлады. Бирегез, дип кенә тора, ди. Хәтта хак булса, хәллә генә бер таныш тол хатынга яучы жиберү турында да уйлана, имеш.

Төнәтмә ханга да килеште. Дүртенче төнәндә чалкан төшеп, саташмыйча туйганчы йоклады. Дәрәс, хаста бөтенләй чигенмәде, тик хәле элекке белән

чагыштырганда күпкә яхшырды. Иң мөһиме, гамь кайтты.

—Күпме түшмә тактасы санап ятырга була, житте, ханбикә, фатиханны бир,—диде ул Үрбәткә бердәнбер көнне иртә таннан.

Тормыш, ниһаять, үз эзенә төште. Куаныч өстенә куаныч дигәндәй, Үзбәк ханы Шәйбанидан да шатлыклы хәбәр килеп иреште. Мөхәммәдәмин дустанының хатын кат-кат укыды. Анда түбәндәге юллар бар иде:

“Барча Казан жиренен боек ханы Мөхәммәдәмин хәзрәтләре! Синен сырхавын турында ишетеп, бик тә кайгырдык, бик тә нәүмизләндек. Саулыгың хақына Аллаһыны зурлап догалар кылдык. Ишетер, ярдәме тияр, терелерсен. Ходайның рәхмәте кин. Дәхи дә, күнелен күтәрелсен өченгә Хәбәш оста житәкчелегендә Казанга бер төркем тамаша уенчылары, рәссамнар, бизәүчеләр, төзүчеләр жибәрәм. Кирәгенчә файдалан”.

Ара өзек булса да, хәрәндәшлек якын була, ди. Шәйбани хан белән дә шулай. Аларның йөзгә-йөз очрашканнары да юк. Әмма тәүге хатларыннан ук араларында эчкерсез рухи якынлык, самими эчке бәйләнеш урнашты. Аның асылында хөрмәт дигән олы хис ята. Чыннан да, бу дуслык кына түгел, бу—хәрәндәшлек. Олы хәрәндәшлек. Кеше авыр вакытта бары кардәшлек жепләре белән уралган туганнарына гына таяна ала. Шәйбани исә хәрәндәшлек вазифасын үз иреге, үз теләге белән кабул итте. Әнә, беренче булып ярдәм кулын ул сузды.

—Кәеф-сафа корып алуны китап та мактый, килүләре бик вакытлы,—дип, Үрбәт иренә якланмакчы итте.

—Юк, ханәкә-солтан,—диде Мөхәммәдәмин дәүләти житдилек белән (әйтерсәң лә, аны көчләп кәеф-сафа кордырырга исәплиләр иде),—уенкөлкедән бигрәк ул сәнгатькярләрдән, Шәйбани хан үзе әйтмешли, мөмкин кадәр тулырак файдаланып калу турында баш вату дәрәсрәк булып. Тәхет залын яңабаштан бизәтергә дип тора идем, бирәм дигән колына, чыгарып куяр юлына, ди, бик вакытлы булды әле аларның килүе. Аннан соң Хан мәчетенә тотынырлар. Анда да кул житми тора иде. Яна көтепханә кирәк дисен үзен... Эш муеннан. Үзәбезнең осталар да алар янында әйләнер, өйрәнерләр. Шәрык сәнгате—безнең өчен өлге ул.

Бу бер атна аның өчен төмуглы йөз еллык гомергә бәрабәр булды. Беренче төндә үк чәчләренә, сакал-мыскларына чал төште. Үзе әле бу хакта белми, көзгегә караганы юк. Табиб әйтергә жөрйәт итми. Гадәттә, фалиж¹¹ сырхауның теленә дә төшә. Шөкер, ханның акылына, сүз куәтенә зыян килмәде. Дөрәс, Мөхәммәдәмин бик күп уйлана. Шул уйлардан башы әле таштай ката, әле ут капкандай яна башлый. Вакыты-вакыты белән миә түнә. Үз-үзенә кул салу фикеренен жүләрлек икәнән ул шундук аңлады. Хан андый дуамал адымга бара алмый. Үз мәнфәгатьләре белән генә яши алмый хан. Тиеш түгел! Беренче нәүбәттә халкы, дәүләте хақында кайгыртырга бурычлы ул.

Жаваплылык белән сугарылган шушы уйлары аны әлегә мөрәүвәти¹² карарга китерде дә инде. Авыр, бик авыр туды бу карар. Тулгагы ифрат газаплы булды. Әмма тәвәккәлләде. Шаһ-Хөсәенне ул шул жәһәттән чакыртып алды.

—Бөтен халык тирән борчуда, хан, һәркем тизрәк савыгуынны тели, догаларыбыз сиңа гына багышлана,—диде сәед тирән борчылу белән.

—Мин шул борчуларга чик куярга булдым,—диде Мөхәммәдәмин ниндидер үжәт ныклык белән,—ханлык хансыз яши алмый. Шуңа күрә үз

¹¹ Фалиж — паралич.

¹² Мөрәүвәти — егетлек.

теләгем, үз иркем белән Казан тәхетенән ваз кичәм. Ләкин бер шартым бар, тәхеткә туганым Габделләтыйф утырганда ғына әлеге карарым көченә керәчәк. Боларны син язмача рәсмиләштерерсен.

Бүлмәдә кабер тынлыгы урнашты. Сәед үзен жир белән күк арасында асылынып торгандай хис итте. Зур тетрәнү ләбаса бу. Моннан да зуррак тетрәнүнен булуы да мөмкин түгел. Яраббиде, түземлекләр бир.

Һәркемгә мәгълүм, Мөхәммәдәминнән дистә елга сузылган икенче ханлыгы чорында Казан-йортның абруен, дәрәжәсен үстерү, иминлеген тәмин итү, халыкка яшәү өчен шартлар тудыру, рухи бөтенлеккә ирешү юнәлешендә тарихка кереп калырдай күркәм гамәлләр башкарылды. Халык ханын ярата, ихтирам итә. Алга таба да бик күп матур эшләр эшләргә ният итеп тора иде. Каян килеп чыкты соң бу чир? И, ходаем, бәндәңә әлеге сынауларны хаклык белән eryl чыгарга көч бир.

—Мәскәүдән Габделләтыйф ханны тәхеткә утыртуга ризалык бирүен сорагыз,—диде Мөхәммәдәмин,—корылтай жыегыз. Корылтай карары аның өчен зур терәк булыр.

Шаһ-Хосәен әле булса һушына килә алмый иде. Мөхәммәдәминнән тәхеттән ваз кичүен акылы белән аңласа да, жаны кабул итәргә теләми иде бу гаделсез хаклыкны.

—Мин өлкән кеше, хан,—диде ул азмы-күпме тынычлана төшкәч,—күпне күрдәм, доньялар гизәргә дә насыип итте ходай, вәләкин әле син житкәргән хәбәрдән дә үзәк өзгечрәк хәбәр ишеткәнем булмады. Барча Казан жире өчен генә түгел, бөтен мөселман доньясы өчен дә зур кайгы бу. Әллә ашыкмыйсыңмы соң, хан, чир чир белән, синен исем-атын ук ышаныч, тотрыклылык, иминлек дигән сүз ич. Дәүләтнен яшәү-яшәмәве дә шуларга бәйле. Дистә елдан артык инде Казан жирендә кан коелганы юк. Мәскәү дә безне тынычлыкта калдырды хәтта, башка мәмләкәтләр турында әйтмим дә инде. Бу синен казанышын, мөхтәрәм хан.

Мөхәммәдәминнән ихластан әйтелгән бу сүzlәрдән күнеле тулса да, үзен калыпта тотарга тырышты.

—Рәхмәт яхшы сүзен өчен, сәед,—диде шул ук кимәлдә,—ләкин хан урын өстеннән торып кына житәкчелек итә алмый. Үзен дә бик яхшы беләсен, фалиж гомерлек сырхау. Шуна күрә карарым ныкты. Хәзер шул карарны гамәлгә ашыру буенча кичекмәс чаралар күрү хакында уйлашсак, максатка ярашлырак булыр.

—Габделләтыйф хан Мәскәү зинданында бит әле, олуг кенәз Василий ризалашыр микән?—дип шиген белдерде Шаһ-Хосәен.

—Аны ризалату синен жилкәгә төшәчәк инде, сәед. Озын-озакка сузмыйча ғына Мәскәүгә жыен, ярдәмгә туганын Шаһ-Йосыф бәк белән Бозак бахшыны ал. Минем ярлыкны, корылтай юлламасын Василийга житкерерсен. Калганы сөйләшүләр вакытында хал ителер. Хәер, сине өйрәтеп торасы юк.

—Алайса корылтай жыю чарасына керешергә кирәк.

—Баш карачы Булат бәк тә сарайга чакырулы, бу эшләрне аңа йөкләрмен,—диде Мөхәммәдәмин.—Бар, эшендә бул.

Мөхәммәдәмин ялгызы ғына калды. Ай ялгыз, көн ялгыз, ходай ялгыз, мин ялгыз, дип монсу ғына көлемсерәгәндәй итте. Хан булу охшый иде ана. Хан була да белә иде. Күрәсен, ханлык канында булган. Хәер, бабан, атан, бөтен егерме буынлык нәсел-ыруың тәхет тотсын да, ничек ханлык канына сенмәсен, ди. Тормышның, бөтен яшәешнең төп мәгънәсен төшкит иткән шушы исерткеч вә татлы вазифадан ул бүген үз теләге белән ваз кичте.

Ходай кушып, тәвәккәлләдем бит тәки, дип, кайта-кайта үз-үзенә шаккатты Мөхәммәдәмин, ахыры ғына ул теләгәнчә барып чыксын.

Барып чыкмаган очракта, билгеле, сүзен кире алачак. Шуна күрә артык борчылмый. Хәтта жинеләеп, күкрәк читлекләре кинәеп киткәндәй булды, әйтерсен лә, сырхавыннан арынды.

Ният иткән эшләре калды-калуын. Корылтайга зур үзгәрешләр кертергә хыянган иде. Хөкүмәт тә авыр кыймылдый. Алары Габделләтыйфка кала инде. Ярый ла, жегәре калган булса? Башы һаман тоткынлыкта үтте бит. Кырым теш күрсәтсә дә, Казан сырт йонын кабартса да таякнын авыр башы ана төште, бер гаепсез көе үчнә аннан кайтардылар. Чөнки гел Мәскәүнән кул астында булды. Нишлисен, үч үчнә тудыра. Габделләтыйф үзе дә баш бирмәде.

Мөхәммәдәмин киләчәк тормышы хакында да уйланды, билгеле. Яна хан төхәткә утыруга, ул сарайдан китәргә тиеш. Өлкән жәмәгәте Фатыймага йорт алып, хезмәтчеләре, мал-мөлкәте белән шунда асрып чыгару отышлырак булырдыр, мөгаен. Ә үзе Үрбәт бикә белән калачак. Яшәү өчен кала читендәге кышкы утарны сайлармын дип күнеленә беркетеп куйды. Урыны матур: урман, Идел. Сырхау кешегә шау-шудан ерактарак тору хәерле.

—Үрбәт ханәкә-солтан керсен, әйтегез,—диде ул сакчыга.

Үрбәт елдырым ташыдай атылып килеп керде дә, ухылдап, иренен ятагы тупсасына ауды. Яшенә буылып катты, сүзен дә әйтә алмый.

Мөхәммәдәмин яткан жиреннән хәлсез куллары белән хатынының жилкәсен сыпыргалады.

—Төнәң мамыктай йомшак синен, аппагым, бик сагындырдың...

Бикә әле һаман үкси иде.

—Карәле, син шулай балавыз да сыга беләсенмени?—дип шаярткандай итте Мөхәммәдәмин,—дөресен әйткәнгә үпкәләмә, елау сина килешми. Беребезгә дә килешми. Безгә хәзер кайчанга караганда да ныграк булырга кирәк. Имән агачы кебек, таш кебек. Мең биш йөз дә бишенче елның егерме дүртенче июнь көннәрен хәтеренә төшерә. Татар ханы Мәскәү авызына гына карап тора алмый, татар ханы үз сүзле, мөстәкыйль вә горур булырга тиеш, син бит Олуг Мөхәммәд ыруының каһарманы, мәшһүр Ибраһим хан улы, дип кем мине үсәндөргән иде? Ул кеше син иден Үрбәт бикә. Хәзер мин: “Жебеп төшмә”,—дип әйтергә мәжбүрмен. Югыйсә, юатуга мохтаж кеше монда мин үзем.

Үрбәт иренен кулларын үбәргә тотынды.

—Чү, ханәкә, ипләп, саграк кылан, мин элекке Мөхәммәдәмин түгел...

—Борчылма, жанашым, мин сине аякка бастырачакмын,—дип, ниһаять, Үрбәт, телгә килде. Иреннән дә бигрәк ана иң элек үзен ышандырырга кирәк иде.—Харис бәкне теге чакта ук Хажитархан якларына амәнәт сәяхәтенә жибәргән идем, шөкер, әйләнеп кайтты. Синен көмеш кылычынны атам-анам каберлегенә алып барып, дога укыды. Алар сине бик яраталар иде. Ходай кушып, рухлары саулыгынны кайтарып, иншаллаһ.

Бүлмәгә тылсымлы кылычны алып керделәр дә, Үрбәт өйрәтүе буенча ханның баш очына элөп куйдылар.

—Мин бүген бик мөһим дәүләти карар кабул иттем бит әле, ханәкә-солтан,—диде Мөхәммәдәмин уены-чыны белән,—ышанасыңмы, Габделләтыйф хан файдасына төхәттән ваз кичтем.

Үрбәт мондый хәбәрне көтмәгән иде, билгеле. Йөрәге туктап калгандай булды, әйтерсен лә, упкынга төгәрәде. Ләкин икенче мизгелдә Мөхәммәдәминнән: “Жебеп төшмә”, дигән сүзләре хәтеренә килеп, үзен гадәти халәтенә кайтырга мәжбүр итә алды. Һәм ин дөрес җавап тапты.

—Миңа хан түгел, Мөхәммәдәмин кирәк,—диде.

—Гарип ирнең кемгә кирәге булсын соң...

—Үз өстенә әйтмә,—дип Үрбәт анын авызын каплады.—Жанымны ярып бирергә әзер мин сина, Мөхәммәдәмин. Минем мәхәббәтем сукуыр мәхәббәт. Ул үлемнән дә көчлерәк.

Шушы сүзләргә әйтте дә Үрбәт уйланып калды. Чөнки кылт итеп үсмер чагында Бәнижә тәтәсе сөйләгән бер кыйсса хәтеренә төште. Ул гомумән ир-ат—хатын-кыз мөнәсәбәтләренә кагылышлы хикәятләргә күп белә иде. Монын асыл сәбәбенә соныннанрак төшенде Үрбәт: шул рәвешле аны гаилә тормышына хәзерләгәннәр ләбаса!

Әлеге кыйсса аеруча тетрәндергән иде яшь бичәнә.

...Мангыт жирләренен аргы башында, чин, монгол, дигән халыклар янәшәсәндә, бер күркәм ыруг яшәгән, имеш. Мал-туарларынын исәбе-хисабы юк ди. Шуна күрә тормышлары да мул вә житешле икән, авызлары итгән өзелми. Ыруг башы бик гадел булган. Халык та анын өчен үлеп торган.

Көннәрдән бер көнне бу бәхетле ил кара кайгыга төшә—көтмәгәндә ырубашнын йөрәге тибүдән туктый. Даланы хәсрәт сөрәме каплап ала. Бигрәк тә бинен яшь каләше Айбиби өзгәләнә. Бик чибәр булган үзе, исеме нәкъ жисеме: йөзе тулган ай кебек түп-түгәрәк, күзләре нәфис, тар, тегәржеп шикелле генә сызылып киткән, борыны кечкенә, гүя жимеш төше...

Ирен чын ярату белән яраткан Айбиби. Нишләргә белми икән бичара, башы-аягы белән сагыш дингезенә чумган. Мәрхүмне күргә индергән вакытта жәмәгать алдына тезләнгән дә әйткән:

—Мине би белән янәшә жирләгез, хатын иренен язмышын кабул итәргә бурычлы,—дигән.

Бик озак бәхәсләшкән дин әһелләре. Ахыры, Айбибинен сүзе өскә чыккан. Шул мөтәмнән башлап, аксөякләр өчен, хатынны ире янына күргә индерү ыругның күркәм йоласына әверелгән.

—Ниндидер гыйшык-мыйшык өчен гомеремне корбан итәмме сон?—дигән иде Үрбәт тәтәсенә.—Күр, дөнья ничек матур, рәхәтләнәп яшәргә дә яшәргә...

Баксаң, гыйшык адәм затын бөтенләй алыштырып куя икән ләбаса! Үз башына төшкәч кенә аңлыйсың икән аны. Һәм гыйшык меннән берәүгә генә тәти торган бик сирәк бәхет икән. Ходай Мөхәммәдәмин сурәтендә Үрбәткә дә фарыз кылды шушы ләззәтле бәхетне.

Шулай да, Айбиби кылган гамәлне кабатлый алыр идеме икән?

Тәүбә-тәүбә, әстәгъфирулла, исән-сау кеше өстенә шундый сүз әйтәләр ди мени? Кеше сырхауламый тормый, үтәр әле, шәт.

Ахыры киләсе санда

Гаилә елы уңаеннан

ЕЛЛАР. ГАИЛӘЛӘР. ЯЗМЫШЛАР...

*Кәрим Тинчурин хатыны Заһидә ханым
белән. 1919 ел.*

Гомәр Толымбай әтисе Жәләлөтдин белән. 1929 ел.

*Сибгат Хаким булачак
хатыны Мөршидә белән.
1938 ел.*

*Ғади Такташ улы Рафаил белән Кара
диңгездә. Рафаил Такташ (1926-2007)
сәнгать фәннәре докторы. Гомер юлын
Ўзбәкстанда уздырган шөһес.*

*Хасән Түфан абыйсының кызы Мәнжия белән.
Мәнжия ханым олак еллар шагыйрь йортында
яшәде, шагыйрьне тәрбия кылды. 1980 елгы фото.*

Харрас
Әюп

ЯҢА ШИГЫРЬЛӘР

Тукта, каләм!..

Тезелешеп оча кыр казлары,
Көз китәләр... Кайта яз алар.
Укып кына бирә алмый торам—
Һаваларга нидер язалар,

Язып бетералмый интегәләр...
Язымышлар бер—кошмы, бәндәме:
Күкләр җитмәс кебек язар өчен
Башкайлардан кичкән хәлләрне!

Әле ярый язлар—көзләр биргән,
Казлар биргән, биргән һавалар,
Каңгылдашып язып узганнары
Хикмәт булып җиргә явалар.

Җан пакъләнә,
Гомер иркәнә.
Мондый мизгел көн дә эләкмәс.
Тукта, каләм!
Инде казлардан соң
Язып торуларың кирәкмәс...

2008

Язалмадык

...Җәлил яткан төрмәләрне күрсәм,
Батырлыклар турында язар идем...

Разил Вәлиев

Илләр дә юк икән, чикләр дә юк,
Җаннан—жанга—һаман шул ара.
Бардык, күрдөк...
Башлар киселгән җир...
Инде, ягез, кемнәр язала?!

Харрас ӘЮП (1946)—шагыйрь; “Җәяүле буран”, “Көй эзләү”, “Йөз яктысы” һ.б. китаплар авторы. Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе. Казанда яши.

Жаннан—жанга—һаман шул ук ара...
Берәр төрле хикмәт бардырмы?—
Башлар исән дә бит...
Булмый язып,
Әллә нигә телсез калдырды!

Алар жанындагы яктылыкны
Яза алган кеше юк һаман.
Ничек язмак кирәк?!—
Биредә бит
Беткән яшәү, дөнья туктаган...

Тышка чыктык.
Жирдә—яшел үлән.
Иңрисеңмени капланып!
Язалмадык...
Алар белән бергә
Өр-яңадан яши башладык!..

2007

Жәлилләрне жазалаган урын...
Уйлагандыр жәллад: “Баш кисәм”.
Алай жиңел генә бирелми ул,
Халык исән чакта—баш исән!..

2006

Ишетелә жыру

Бик тирәннән ишетелә миңа
Әллә нинди жыру.
Анда кемнәр?!—Кыен булып китә
Жиргә басып тору.

Бары да шунда адәм балалары...
Тезләним кайсына?
Күпме жырлар жырланмаган көе
Кергән жир астына!

Сабыр да жир... Әмма беркөн бәрәп
Барыбер чыга икән,
Сиңа күчә, ала гомереңне,—
Түз син, чыда икән!

Дога итеп укы. Гөнаһларың
Юылмасмы берәз?—
Жыру булып өскә калкасың бар
Әле чорлар узгач.

Туфрак тулы. Үлән башларыңнан
Ишетелә жыру.
Яшәү дисезме әле?—Юк, ис китеп,
Жыру тыңлап йөрү...

2007

Матбугат йорты белән хушлашу

Авыр чакта елый алмый ирләр.
Күпме яшьләр эчкә йотылган!
Бисмилласыз гына чыгып киткән
Идемме әллә туган йортымнан?!

Язмышыма—шуның каргышымы?—
Туган өйнең игез сыңары...
Төшләргә дә кереп карамады
Аның болай юкка чыгары.

Авыл белән хушлашмадык шул без,
Хушлашмадык туган өй белән.
Кинәт беркөн йөрәк тамырыңа
Сугачагын аның кем белгән?!

Инде менә... Игез сыңары да...
Ишеткәндер күпме исемне?—
Күпме исемнәрне жир йөзеннән
Алып китү жиңел дисеңме?!

Авыр чакта дога кирәк, диләр...
Жимерелде еллар, ишелде.
Дога багышларга куркып торам,—
Яшен булып чыгар шикелле...

2007

И Галимжан абый!..

Казанда китап басуны жайга салуга күп көч куйган әдип Галимжан Ибраһимов Архангел зиратына җирләнгән. Кабере билгесез. Хәзер китап нәширияты урнашкан бина шушы зират белән янәшә тора.

Инде менә без дә килеп җиттек...
Тик бер адым бары аера.
Син күтәрәп йөрткән китап бит ул!..
Тик бер адым—
Кемнәр кайгыра?

Син гомерләр биргән китап бит ул...
Язмышларны кемнәр юраган?
Җирдән эзсез—нисез жуяр өчен
Таман гына икән бу заман!

Тәрәзәдән кул сузалар сыман—
Җанкайларың кайсы каенда?
И Галимжан абый!
Хәлләреңне
Ярлысы да белмәс, бае да.

Китап кебек актарыла бәгырь.
Укый алмый торам, кыйналам:
Күпме шулай газиз әткәләрен
Үз уллары тотып кыйнаган!

Жилли-жилли барысын сөйлисендер
Игелексез чорның азына.
Килеп життек.
Синең азысылар
Ил йөзәнә шулай азыла...

2008

Наис Гамбәргә

Казаннан да инде киталмыйсың,
Мөслимнәрдә бары ак ташың.
Ак ташыңны төрөп ак жаныңа,
Ак теләкләр теләп ятасың.

Ак ташыңа куям ак башымны,
Жанга терәктер ул ак теләк.
Баш очыңда ташлар якты да бит,
Гомеркәен барыбер яктырак!..

2008

Ак торна

Бер каралгач, агарулар жирдә
Кыен икән—яктыр-яктырма...
Торган саен ешрак искә төшә,
Төшә искә һаман ак торна.

Йа хикмәти Хода!
Имештер ул
Ике генә бала чыгара.
Кайсы исән калыр?—
Исе китми
Карап тора үзе шуларга.

Берсе икенчесен үтерергә
Тиеш, юкса—үзе бетәчәк!
Ахыргача чукий үз туганын
Көчләрәге, Ана көтәчәк...

Шул килеш тә ап-ак булып кала,
Тапланмыйча кала.—Хактыр ла!
Әйтерсең лә жирдә адәмнәргә
Гыйбрәт өчен яши ак торна.

Ак һәм кара шулай буталдымы?—
Әйталмассың нәрсә диеп тә.
Йа хикмәти Хода!
Ак торналар
Нәселеннән түгел идек лә...

Кара булсам булайым,
Бу яраны
Йөрәгемдә генә яткырма—
Үзе белән бергә ераккарак
Алып китсен аны ак торна,
Алып китсен!..

2008

Исә Вакыт...

Төшәсең су буйларына,
Уйланырга жай кала...
Хәтер тулган.
Өсләрендә
Акчарлаклар чайпала.

Хак Тәгалә дөнъяларны
Нигә болай яратты?—
Югыйсә бит мәңгелектә
Балыклар да канатлы!

Жир йөзәндә халыклар да
Канатсыз булмагандыр,
Булмагандыр!—
Хәтер тулган,
Бәхетләр тулмагандыр.

Канатларны канатканны
Кем ишетми, кем күрми?!
Исә Вакыт.
Мәңгелектә
Акчарлаклар жылферди...

2008

Үземнеке!

Бөтенесен чынлап без күрдекме?—
Бер гомердә күпме үзгәрешләр!
Сискәндерең куя бүгенгесе,
Истән чыкмый йөри узган эшләр.

Күз күрмәгән, колак ишетмәгән
Күренешләр күз алдыннан кичә.
Язмыш чоңгылына сикереп төштем,
Төш түгелме диеп, әллә ничә...

Иртәгәдән тагын нинди хәбәр?—
Түбә калаена жил сугыла.
Күрәчәкне бергә күрәсе бит,—
Батып бара кояш моңсу гына.

Күптән белгән замандашлар китә,
Яшрәкләр килә, яңалары,
Күңел генә офтаныптар куя:
Жир белән күк икән аралары!

Әллә көлә, әллә ыңгыраша—
Дөнъяныкын аңлап булмый кайчак.
Сулар бар да,
Инде замананы
Ул суларда булмый икән чайкап.

Күпме генә үзгәрмәсен дөнъя—
Бөтенесе бер гомергә сыйган.
Әкрәләп бары да алышына,
Алышынмый бары, булса, иман:

Башларыңны чорга бәрә-бәрә
Сабырлыкны сыный, түземлекне.
Ниләр күрсәтсә дә күрсәтер ул,
Үз гомерем—барыбер үземнеке.
Үземнеке!..

2008

Ильяс
Салихжан

НУРЛЫҢӨДӨНӨҢ ЯКТЫ КӨННӨРӨ

ХИКЭЯ

...Кая, Хәкимулла абый янына кереп чыгыйм әле, дип уйлап куйды Нурлыһөдә, эше бетеп залга күз йөртеп алгач.

Кафе бушап тынып калган. Чиста итеп юылган өстәл өсләре чөлтәрле пәрделәр аша төшкән яктылыктан тонык кына ялтырап тора. Тамак ялгап алырга керүчеләр калмаган—ыгы-зыгылы төшке аш вакыты узып киткән генә чак.

Хәкимулла абый биредә бухгалтер булып эшли. Кайчан кермә, анын өстәлендә төрле кәгазыләр өелгән булып. Бер кулын кәгазь өстендә йөртеп, икенчесе белән чут салган хәлдә күрерсен үзен.

—Ә-ә... синмени әле?...—дип каршылый ул Нурлыһөдәне.

Анын шулай үз итеп эндәшүе—Нурлыһөдә өчен керергә рөхсәт тә, сүз башы да. Жыештыручы хатын шунда ук ишек янындагы урындыкка сыена.

Бу юлы ул Хәкимулла абыйсы белән кинәшләшәп алырга ниятләгән иде: бәрәңгене хәзер үк күпләп алып идән астында тотса, кышын бозылмыйча сакланыр микән?

—Бәрәңге каян аласын?

Алдан Хәкимулла абый үзенекең белешә әле. Кызыксына, чөнки анын да гаиләсе бар. Гаиләле кешегә кышка бәрәңге әзерләп кую бик зур эш ул.

—Әнкәйләр каршындагы “Овощной» кибертән!—дип төгәл аңлатып бирә Нурлыһөдә.

Алар күршеләр. Фатирларына бер баскычтан керәсе: Хәкимулла абый гаиләсе белән өченче катта, Нурлыһөдә малае белән—беренчедә яши, бәрәңге базы да бар. Күршеләр булгач, шулай кинәшкә керсән ярый бит. Сүзне тыңлый, белгәннен өйрәтә абый. Бик яхшы күнелле кеше ул. Бирегә эшкә дә аны шушы күршесе урнаштырды. Жинелрәккә туры килер дип. Рәхмәт төшкере, заводка йөрү түгел инде! Бигрәк жайлы, хатын-кыз өчен кулай булып чыкты бу эш.

Кафе үзе кечкенә, ун өстәле бар нибары. Кеше дә әллә ни бимазаламый. Төшке аш вакытын исәпләмәгәндә, бүтән чакта үзенне иркен хис итәсен. Төшке сәгәтгә халык күп жыела, билгеле. Гөрләп тора кафе.

Мондый чакта эшне тиз тотарга кирәк. Нурлыһөдә өлгерә—тоткарлык чыгармый. Кеше артыннан бушаган урынны жыештыра, өстәлне сөртә, савыт-сабаларны юарга илтә. Жилкенеп кире залга чыга һәм тагын яна урынга омытала... Хәер, мондый киеренкелек озак давам итми: ике сәгәтләп кызып эшләгәннән соң тын алырга да була. Әмма Нурлыһөдә

өстәлләрне жыештыргач та тукталмый әле. Берочтан идәнне дә юып чыгара. Аннары, савыт-саба юучы апаларга булышып ала. Анда да очлап куйгач, мәшәкатләрә калмаса, ял итүне уйлый.

Ул тәрәзә янында утырып торырга ярата. Иягенә таянып утырганда, уйлары бер яшъ тулып килгән улына күчә. Аның ни теләвен, ни яратуын исенә китерә. Ул ана көн саен сөт кайнатып эчерә, йомшак ипи белән ботканы марля аша суурта. Сонгы көннәрдә йомшак казылыкны да тоткалый башлады әнә... Чү! Алай-болай ашыгып, онытмаганмы соң ул газизенә дигән ризыкларнын берәрсен? Нурлыһөдә жәһәт кенә күтәрелеп, кухня ягына чыга һәм өйгә дигән әйберләрен барлап ала. Шөкер, ул аларны эшкә килүгә хәстәрләп куйган икән: бөтенесе төрелгән, бөтенесе урынында. Борчылыр жире юк.

Тагын нишләрә? Ул кабат зал ягына чыга. Анда тынлык, керүчеләр дә юк. Берәрсә белән сөйләшәсе килеп китә анын. Һәм, нигәдер, нәкъ менә Хәкимулла абыйсы белән. Бүтәннәр белән дә гапләшүе кызык, әлбәттә. Шул ук юудагы апалары күп нәрсәгә өйрәттеләр аны. Тик ни өчендер күрше абыйсына тартыла Нурлыһөдә.

Менә бүген дә ул анын янына кереп сөйләшәп утырды. Идән асты базлары турында белешкәч; сүзе, билгеле инде, малаена күчте... Хәкимулла абый да кече кызын искә алды. Анысы бүген иптәшләрен жыеп кайта икән. Ул аларга зур торт алып куйган. Кызын бик ярата ул. Моны Нурлыһөдә төгәен белә. Күршеләр бит, күреп-ишетеп тора, әлбәттә.

Шулай сүз артыннан сүз чыгып тигез сөйләшәп утыра торгач, бухгалтер абыйсынын эш көне тәмамлана. Ул урыныннан торып жыена башлый һәм Нурлыһөдә бүлмәдән чыгып китә.

Хәкимулла абый кайтып киткәч, кафе ябылырга төгәл ике сәгать вакыт калды дигән сүз. Шул сәгатьне көтеп алып, Нурлыһөдә дә биштәрен күтәрәп чыгып йөгәрә. Малае янына ашыга ул. И, сагынгандыр инде сөөкле улы, кояшы—Заһидулла! Каенанасы әйтә: “Син кайтыр алдыннан гел ишек ягына гына карый”,—ди. Сизенә торгандыр нарасый әнисе кайтып керәсен. Көне буе күрмәгән бит ул аны.

Үсә, күп нәрсәгә өйрәнә килә улы. Менә төпи йөрәп тә китмәкче була сонгы көннәрдә. Бер-ике адым атлауга лып итеп утырса да, көйсезләнми үзе тагын: тырыша-тырмаша күтәрелмәкче була малай. Болай булгач, өмет бар. Әнә, әбисе дә ышана мона. “Озакламас, йөгереп йөри башлар, йөгереп! Күп көттермәс, Алла боерса!.. Атасы гына исән-имин хезмәттән кайтсын инде!”—ди ул. Әйе, Заһидулланың әтисе армиядә хезмәт итә шул әле, анын тууын күрмәде дә .

Нурлыһөдә Минзифа түтиләргә килен булып үзе дә уйламаганда, алдан йөрешми-килешми генә төште. Төште дип, башка гаиләләр кебек зурдан кубып түгел.

Вил белән бер көнне эштән бергә кайттылар да, атна да узмады, ана—хатын, Минзифа түтигә килен булды да куйды, һич көтмәгән иде әле ул тормышы болай үзгәрер дип.

Ул чагында Нурлыһөдә авылдан килеп заводта эшли башлаган гына иде. Әйе, ул кала кызы түгел. Казанга авылдашлары алып килде аны. Атасы үтенеңче буенча.

Их, бу шәһәргә китүләр!.. Күпләр мона төпләп әзерләнә, әлбәттә. Язмышнын кискен борылышы бит бу. Һәрхәлдә, эшен, яшәү урынын алдан сөйләшәп куялардыр, мөгаен.

Нурлыһөдәнен очраклы килеп чыкты. Күршеләре Сабира түтинен олы

малае Зиннур абый гаиләсе белән кунакка кайткан иде. Машиналары булгач, еш күренәләр алар авылда. Бу юлы да күршеләрнен капка төбен кызыл “Запорожец” атиага якын бизәп торды.

Берсендә НурлыҖөдә аларнын китәргә әзерләнен йөргән чакларына туры килде. Зиннур абыйнын хатыны Разия апа:

—НурлыҖөдә, әйдә безнен белән Казанга киттек!—диде һәрвакыттагыча матур елмаеп.

Ул һаман шулай якты-матур көлеп сөйләшә. Шуна күрә аны авылда Сабира түтинен чибәр килене дип тә йөртәләр.

Үтеп барышлы сәламләгән шикелле әйтәлгән менә шул сүз дә житә калды. Өенә кайткач моны атасына сөйләгән иде, анысы: “Бар, бар. Эшкә урнашырсын, колхоздагы кебек фермада тирес изү булмас! Акча да төшәр!”—диде. Ничектер, көтелгән сүз башланган кебек, ул кабынып китеп күршеләренә үк кереп китте. Нәрсә сөйләшкәннәрдер олылар—НурлыҖөдә белмәде. Канәгать чырай белән кайтып кергән атасы ана, иртәгә китәсен дип, жыенырга кушты... Тиз хәл итәләр авылда читкә китүне дә. Кешегә ышану көчле шул анда.

Утырды да китте НурлыҖөдә икенче көнне иртән Зиннур абыйсынын кызыл төсле машинасына. Зурлар сүзен үтәргә күнеккәнгәме, авылдан жинел аерылды. Аннары, ул беренче дә, соңгы кеше дә түгел бит. Күпләр шәһәргә күчәнә. Гомер иткән ояларын калдырып, гаиләләләр дә кузгала әнә. Тәрәзәләренә такта каккан өйләр шактый инде авылда.

...Үткән юлы хәтеренә тирән сенеп калган. Кызык, туган ягыннан аерылуына исе китмәде анын. Авыл кырыендагы басуны урап узып олы юлга чыккач та борылып карамады туган өенә. Бөтенләй китүе дә мөмкин бит, югыйсә. Кем белә...

Дөресен әйткәндә, сагышка урын юк иде машинада. НурлыҖөдә утыруга күнелле шау-шу эченә эләкте. Машинадагылар кузгалуны жанланып көтә иде. Чын күнелдән сөенү—йогышлы икән. Ул да бик тиз юлдашларына ияреп юктан да көлә башлады.

Ерак икән Казан. Көне бусе, тукталып ял итә-итә бардылар. Шулай да талчыктырмады ара.

Утыра торгач, үзен авыраюын тойды, һәм безардан Разия апасынын: “НурлыҖөдә дә йоклап китте!” дип әйтүен күзләрен йомган хәлдә ишетте...

—НурлыҖөдә, уян. Казанга керәбез!—дип Разия апасы эндәшүенә күзләрен ачса, юл читендә таш йортлар күрде. Шунда ул үзен, башын тәрәзәгә салган хәлдә, йоклап алуын төшенде.

НурлыҖөдә кабат тәрәзәгә борылды. Әмма ни дә булса андый алмады: тыштагы күренеш бер дә ияләнгән-таныш нәрсә түгел иде. Урамда кеше күпләгән әйт, машина ешлыгын... Ә инде төрле зурлыктагы таш йортлар күз күремениннән дә арырак тезелеп киткәннәр. Кайда аларнын ахыры, ә башы?..

Кызын зигене чуалып киткәндәй булды. Хәер, мондый аптырашлы хәлдә әллә ни озақ утырырга туры килмәде ана. Машина кинәт борылып, тар урамга керде. Тизлегә дә кимеде. Кырые кыркылган куаклык белән чикләгән бу тар урамнан бара башлагач, ниндидер үзгәреш сизелде. Безардан аңлашылды: теге кин урамдагы шау-шулы галәмәт, ниһаять, артта калган иде. Юлдашлары да шуна сөенә кебек. Куанышып жанланулары бермә-бер артты аларнын. Әллә соң Ходаем, өйләренә килеп житәләрме?..

НурлыҖөдә эзенә баскан икән: Зиннур абыйсы машинаны ике йорт

арасына борды да, эчкә керүгә туктатты. Нәкъ каршыда кара капкалы сарай тора иде. Унга таба борылгач, андый сарайларның рәт ясап тезелеп киткәнлегә күренде. Боларның жинел машина сыярлык кына итеп махсус ясалган гаражлар булуын ул соныннанрак белде.

Нурлыһөдәнән мондый жирне беренче күрүе иде әле. Бер-берсенә сыенышкан кара сарайлар да, үтәли жил уйнаган ишегалды да, дымсу салкынлык биреп торган таш йорт та, сөйләшмичә генә үтеп-сүтеп йөрүче кешеләр дә, хәтта, шунда үскән агач-куаклар да—бар да таныш түгел, бар да чит-ят иде ана. Менә ичмасам, авылда гел үзгә! Бөтен жиһаны кардәшләр кебек якин анда: ул—жыйнак агач өйләре, ул—чирәмле ишек аллары, ул—мөлаем кешеләре... Берәрсен еракта күреп эндәшсән дә, ул туктап, сине көтеп сөйләшеп бара. Хәтта, гел таныш булмаган кешене дә үз итеп сәламиләр анда.

—Менә шушында яшибез инде, Нурлыһөдә, белеп ал!—диде Разия апасы һәрвакыттагыча күнелле итеп.—Өйдә, без әйберләргә өйгә алып керә торыйк. Зиннур абың машинаны карар әле ул.

Нурлыһөдәнән, матур елмаеп торган Разия апасын күрүгә, әле генә буып алган ямансулавы күнеленән билгесез түренә чигенде. Гүя суга батып юк булды. Шундый ягымлы, апасыныкыдай якин булып ишетелде аның тавышы. Ул ялгыз түгел икән бит! Гаять зур, шаулап торган бу ят калада якташлары—Разия апасы белән Зиннур абыйсы—якин кешеләре бар икән ләбаса.

Аның күнеле төмам жылынды. Күп кирәкмени яшь кешегә!

Яраклы һөнәрән булмагач, заводка-фәләнгә керүе үтә кыен икән биредә. Авылдагы хезмәтне генә белгән Нурлыһөдә ялгызы гына нишләр иде менә? Әле каладагы тормыш жаен өйрәнгән күрше абыйсы үзе йөрсә дә байтак көтеп өйдә утырырга туры килде ана. Их, авыр да соң эшсез утырулары! Нурлыһөдә күнәкмәгән ана. Ниһаять, атна-ун көн чамасы узгач, Зиннур абыйсы сөөнечләне яналык алып кайтты. Шунда иртәгә эшкә чыгачагы турында ишеткәч, башы күкләргә тиярдәй булды кызыбызның. Хәтта Разия апасын юнлөп тыңламады да ул кичне. Шулай да аның, барысы артыннан да Зиннур абың йөрдә инде, дип кабат-кабат әйтүе хәтеренә нык сөенеп калды.

Менә рәхмәтләр төшсән инде Зиннур абыйсына! Менә бит нинди зур заводка урнаштырды ул аны. Бихисап халык жыела анда. Ул да, ниһаять, кеше рәтендә иртән иртүк эшкә чыкты. Әйе, заводка йөргән көннәрән мөнгә онытмас Нурлыһөдә!

...Механический дип аталган цехка жыештыручы итеп алдылар аны. Тора-бара башка эшнә өйрәнәрсен, дип юаттылар өйдәгеләр.

Эшен эшләде лә ул. Авылда кечкенәдән хезмәтне үз итеп үскән Нурлыһөдәне өйрәтәсе дә юк иде. Станоклардан коелып торган тимер чүпне жыеп түгәсе дә, машина мае һәм тузан укмашып каткан таш идәнне чистартып жыештырасы иде ана. Цехтагы тагын берничә бүлмә идәнән атнага бер тапкыр юуны бөтенләй жинел эшкә тигләде. Кыскасы, заводтагы вазифаларын да таныш эш дип әйтергә ярый иде.

Тик менә бу түшәмсез бинада торган ыгы-зыгылы шау-шуга күнәгә алмыйча инткте. Жиң сызганып эшкә керешмәкче генә була, нәрсәдер, котны алып, сызгырып куя, йә, менә тиям, менә тиям дип, куркытып, яннан гына выжылдап кечкенә машина уза... Ничек онытылып эшләргә өйрәнергә соң? Моңа аның үзенә дә ачуы чыкты. Әнә, бүтәннәр эшли ала бит! Кыңгырау шалтырата-шалтырата өстә йөргән кран да куркытмый

аларны, аралыкта тимер-томыр төяп узган электрокарадан да качмыйлар алар—үз эшләрен тыныч кына башкаралар.

Сүз дә юк, хезмәтенен жаен тиз өйрәнде. Иртән иртүк заводка килә ул. Кеше рәтендә эшкә барулары ни тора бит әле анын! Нинди рәхәт шул чакта. Бу ят калада үз урынын табуына кем генә сөенмәс икән?

Авылдан килгәч эшсез утырган күнелсез көннәрен онытты шул. Нурлыҗөдөнән күнеле көр хәзер. Ул халык арасында—заводта. Жыештыручы булса да, анын цехта үз вазифалары, үз урыны бар. Цехка килгәч кара халатын кия дә, соскы-чиләген алып аралыкка чыга. Берәр станок янында тимер чүбе өелүгә, шуны түрдәге тартмаларга ташып та куя. Анын аркасында тоткарлык булмасын!

Көнә менә шулай уза башлады. Тора-бара цехтагыларны танып аерырга да өйрәнеп китте. Кемнен кайсы станокта эшләвен яисә кайсы бүлмәдә утыруын белергә күп вакыт кирәкмәде ана. Көндөз эше аллә ни тыгыз түгел бит. Яна жирдә яна кешеләрне карап торуы да кызыклы иде инде.

Гәжәп, монда да, авылдагы кебек, аралашырга яраталар икән. Эшче халкы тәмәке тартып алганда да гәп корырга өлгерә. Кайвакыт бергә жыелышып бәхәсләшәләр дә, көлешәләр дә... Шулчак алар арасында буласы килә. Әле бит анда гади яулык бәйләгән кыз-хатын да күренгәли. Их, сөйләшсә иде шунда алар белән!

Күнеле бик тартылса да, якынаерга батырчылык итмәде Нурлыҗөдә. Кыенсынды. Үзен каланыкыларга тинләшерлек түгел дип санады. Телен дә биредәгеләр шикелле жете сөйләшә алырдай белми бит.

Бер вакыйгадан соң гына цехтагы хәл үзгәрдә. Әйе, кисәк көнә алышынды цехтагыларнын карашы. Шул көннән соң аны күрми узмыйлар иде инде.

Ул көнне дә Нурлыҗөдә смена тәмамлануын түземсезлек белән көтеп алды да, чиләк-соскыларын тотып станок араларына кереп китте. Рәшәткә басмаларны торгызып куйды башта. Тимер чүпне себереп чыгарды. Тынып калган бинада кинәнен эшләде жыештыручы кыз. Менә тиздән идәнне дә ялтыратып алды ул.

Шуның белән эшен очлап куя иде гадәттә. Бүген исә завхоз апасы әйткәнне дә үтисе бар иде әле. Ял бүлмәсен дә жыештырып, идәннен юып ал, дигән иде житәкчесе.

Ансына да чират житте. Цехтан завод ишегалдына чыга торган аралыкта урнашкан иде ул. Нурлыҗөдә караңгыланып торган шул аралыкка керде. Бүлмәне ачарга дип ишеккә үрелгән иде—эчтә кеше сөйләшүен ишетеп туктап калды. Моны көтмәгән иде ул. Бу вакытта цехта беркем дә калмаска тиеш ич.

Бүлмәдә, байтак халык жыелган кебек, шаулашып сөйләшәләр иде. Ишекне ачарга кыймыйча аптырап калды Нурлыҗөдә. Әмма эшнә башкарырга кирәк бит ана. Һәм ул кыяр-кыймас кына ишекне үзенә тартты. Шундук борынына тәмәке исе килеп бәрелде.

Эчтә бер төркем ир-ат өстәл тирәсенә жыелганнар да, шаулашып домино сугалар иде. Әллә тәмәке төтенә күзен томалады, әллә ияләшмәгән чиста киёмнәре каушатты—алар ана монарчы күрмәгән ят кешеләр кебек тоелды.

Нурлыҗөдә башын тыккан килеш, ни керергә ни чыгарга белми икеләнеп тора иде, яны белән утырганы аны күреп:

—Әйдә, әйдә, кер!—диде.

Бүтәннәре дә бу таба борылгалап, анын сүзен куәтләде. Сүзләреннән бигрәк көлешеп эндәшүләре тәэсирле будды бугай.

Күңелле утыралар иде шул алар.

Күптәңге танышын чакырган шикелле гади итеп әйткәч, ул, уңайсызлануын онытып эчкә узды. Чиләген куеп калын чүпрәген ярым сыгып алды да, өстәл тирәсендә жыелганнарға игътибар итмиңә буш урынны юарға кереште. Кешегә карама, үз эшенне башкар, дип өйрәтә иде завхоз апасы.

Тиз генә сөртеп алым дип ашыкты. Бер селтәнүдә ярты бүлмәнен идәннен чылатты да, кире килеп чүпрәген чайкап сыкты. Кабат борылып шул урынны корытып чыккач, чиләген күчерде. Бу юлы өстәл тирәсен юарға иде исәбе. Чүпрәген алырга чиләгенә иелгән иде дә, шулчак баш өстендә берсенен:

—Ташлап тор эшенне, качмас әле!—дип кәефле эндәшүен ишетте.

Чиләгеннән аерылып башын күтәрсә, бер ир-атнын ана таба елмаеп карап торуын күрде. Башкаларынын да бердәм борылып тынып калуларына гажәпсенеп игътибар итте Нурлыһөдә.

—Ял ит әзрәк!—диде тегесе теләктәшлек күрсәткәндәй, һәм өстәлдән бер стаканны алды да:

—Мә, эчеп куй!—дип ана сузды.

Пыяла төбәндә чай кебек нәрсә бар иде.

Көтмәгәндә үзенә сүз катуларыныннан төмам аптырашка төшкән Нурлыһөдә тартынып кына:

—Минамы бу?—дип сорый алды әле.

—Әлбәттә сина!—диде тегесе ирләрчә өздереп.

Өстәлгә борылганда—теләге шулай да стаканны кулы белән этеп кую иде әле анын.

Әмма чакыручы бигрәк тә үз итеп, күптән белгән танышы кебек эндәште шул. Бүтәннәре дә жанланып китеп кыстарға кереште:—Әйдә, әйдә эч! Без сине сыйлыйбыз—оялма!

Цехта таныша белмиңә жәфаланган Нурлыһөдәгә шул житә калды. Кызый стаканны алды да, чайме соң бу, дип сорарға кирәген дә онытып, берьюлы эчеп тә жиберде. Әллә нәрсә йотты—утлы күмермени! Эчкән нәрсәсе тамагын яндырып узгач, эчәндә янғын кабызгандай итте. Белмиңә кайнар шулла йотканын аңлатырга теләгәндәй, стакан тоткан кулы белән ниндидер ишарәләр ясап алды. Бүлмәдәгеләрнең шаркылдап көлеп жиберүләре ишетелде.

Аз дип берьюлы кабып куюы харап итте, ахры. Ачылган авызын ябарға онытып, ул беравык тын да ала алмады. Күп торыр идеме шулай үрә катып—белерлек түгел. Бүлмәдә купкан шау-шу ана жан кертте. Нурлыһөдә, ниһаять, башын аска иеп тирән сулыш алды, игътибарын жыеп өстәлгә карыйсы итте.

Тәмәке төпчеге тулган консерва савыты, берниңә шешә һәм стаканнар күзенә чалынды башта. Өстәлдә тагын домино уенчыклары, ипи һәм казылык кисәкләре ята иде.

Нурлыһөдә үзе эчеп жибергән сыеклыкның әнә шул шешәләреннән берсеннән салынган булуын сизенсә дә, анын нәрсә икәнлеген тәгаен генә аңламады. Телне әчеттерерлек әче дә, әллә нинди кандала даруы исләре килеп бик тәмсез дә үзе—исе дә, тәме дә таныш түгел, әллә нәрсә генә... Менә кайнар дулкын күтәреп төнен дә жылытты... Тукта әле! Атасы эчә торган аракыны хәтерләтә түгелме соң моның тәмсезлеге? (Олылар артыннан өстәлне жыештырганда, кызыксынып, стакан төбәндә калган сыеклыкны йотып караганы бар иде). Әллә аракы бирделәрме?!

Ул карашын өстәл тирәсендә утырган ирләргә күчерде. Алары исә көлешә-шаулаша домино сугалар иде инде.

Шулхәтле күнелле жанлануларынын сәбәбен төшенә алмады. Дөресрәге, кушыла алмады аларга. Ят нәрсә эчргәннәре өчен күнелен ачулану катыш үпкәләү хисе биләгән иде анын. Бигрәк якын итеп кыстадылар үзләре!.. Әмма авыл кешесе тыйнаклығы белән, эчендә жыелган ачуын да, үпкәсен дә, чит кешеләргә күрсәтергә кыймады.

Нурлыһөдә шулай каранып боргаланганда, үзенә әле һаман стакан тоткан килеш торуын абайлап алды. Аны куйды да, идәндә яткан чүпрәгенә үрелде...

Өстәл тирәсен юарга керешкәч, ирләр торып ишек янына өелделәр. Шулчак ана сүз катучы да булды. Мондый “чәй”не эчкәнән юк идемени, дип кызыксындылар алдан. Телемне генә тидереп караганым бар иде, дигәч алар тагын көлеп жибәрделәр... Анын тормышы, цехка ничек килеп эләгүе турында да сораштылар. Кайсы яктан булуын да, авылын да...

Биредәгеләрне аерып белмәсә дә, карышмады Нурлыһөдә. Хәйлә-мазар кыстырмыйча үзенә тормышын сөйләде дә бирде. Эшеннән туктала-туктала сорауларына да жавап тотты. Әллә ничек кенә чишелде дә китте инде теле.

Яна танышлары моның белән генә тукталмады әле: кияүдәмә-түгелмә, дип тә, ничә яшь тулды дип тә төпченделәр. Безнең дә егетез бар—әйдә өйләндереп туй ясыйбыз, дип тә шаярттылар.

Әллә аларнын шаян сүзләре, әллә шулай ачылып сөйләшүе тәэсир итте: күнелен рәхәт жинеллек биләде. Бастырып торган теге хисләре бик тиз онытылды, эше беткәнче елмаясы гына килеп торды анын.

Бүлмәне жыештырып бетереп чиләкләрен илтеп куйганда да, халатын салып кулларын юганда да сүрелмәде йөзе. Тагын гапләшсә, нидер кыласы килә иде.

Кайтырга чыккач та цехнын шул башыннан узасы итте. Аралык янына житкән генә иде теге бүлмә ишеге ачылып юлны яктыртты. Эчтән ишетелгән шау-шу арасыннан:

—Молодой, бар!—дип кемнәндер боерган шикелле каты итеп әйтүе Нурлыһөдә колагына да житте.

Ишек ачылса да, нишләптер анда кеше күрәнми торды. Инде китеп бармакчы иде—бер егет шуннан ашыккандай атылып килеп чыкты.

Егет Нурлыһөдәне күргәч, тартыныбрак елмайды да, читкә карады. Нурлыһөдә дә карашын жиргә төбәде. Тегесе бу таба якынайды. Кем кемгә ияргәндер—янәшә атладылар.

Безнен яшь егетез бар дип бая мактаганнар иде инде. Монарчы әллә күргән, әллә күрмәгән... Хәзер менә карашы белән ана ымсынды. Яныннда барган егетнең алсулык уйнап торган битенә, калын иреннәренә, сумала төсле кара чәчләренә яшертән генә күз салгалады ул. Күршесенән дә үзенә төбәлеп-төбәлеп алуын сизде. Шулчак карашлары очрашса, читкә борылып елмайды. Тегесе дә нәкъ шуны кабатлады...

Нурлыһөдәнең әле егетләр белән танышканы юк иде. Ис китмәле икән бу: кызык та, серле дә шикелле, әллә нидән елмаясы гына килеп тора...

Алар шулай елмаеша-елмаеша бара торгач, завод ишегалдына життеләр. Егет кискәк ана борылып:

—Әйдә турыдан!—диде дә читкә кереп тә китте.

Нурлыһөдә елмаерга гына өлгерде... Әллә нинди карангы аралыклардан узып, тимер-томыр өемнәре аша сикергәләп атладылар. Гажәп, әйдәкләүче бер дә тукталмады. Ничек юл таба ул бу карангыда? Артыннан тырышлык белән генә өлгерә алган кызнын күнелен соклану хисе дәртләнелде.

Янда гына тырпаеп торган куаклык койма тишеген каплаган булган икән: егет, жайлы гына бөгелеп, шунда кереп китте. Нурлыһөдә дә интекмиңә узды әлеге тишекне. Тураеп өс-башын каккалады. Хәзер кая, дип белешергә теләгәндәй юлдашына карагач, анысы:

—Мина Вил дип дәш!—диде.

Тавышында ятсыну юк иде.

—Ә без кайда?

Жавап урынына тегесе:

—Әйдә!—дип чакырды да, юлнын теге ягына юнәлде.

Икәүләп каршыда үскән ағачлар арасына кереп киттеләр. Ниндидер сарайларны узып ишегалдына килеп чыктылар. Аны да узып, трамвай юлы салынган урамнан атладылар. Берәз баргач, Вил:

—Әнә безнең йорт!—дип, алда күренгән калку торака күрсәтте.

Бу тирәдәге башка өйләрдән утлары белән балкып аерылып күренә иде ул.

Нурлыһөдәдә кызыксыну хисе уялды: фатирларын, ничек яшәүләрен беләсе килде, һәм ул егет артыннан калышмаска тырышып ашыкты. Инде өй янында, килү кызулыгы белән әйтелгән: “Әйдә безгә!”—дигәнне ишеткәч, кыстатып та тормады. Каланы биш бармагы кебек яхшы белгән кеше үз өенә чакыргач, ничек кермәскә инде! Аларнын фатир эчен күрүе үзе ни тора! Нурлыһөдәнен күнеле отыры күтәрелде, кызыксыну хисе аерата дәртләнәрде.

Тик менә өй эчләре белән танышып чыккач ничек кайтып китмәде ул, нишләп озак утырды, ник каласы итте?.. Боларын Нурлыһөдә хәзер үзе дә әйтә алмый инде. Хәер, ул чакта мондый уйлар башына да килмәде анын: күнелле иде Вил белән. Ул ни генә әйтсә дә—көлке иде, ана карауга елмаясы гына килде... Үзләре генә утырып бик сонаргач, Вилнен әнисе кайтмаячагын да белгәч, куна калды ул.

...Вилнен анасы икенче көнне иртүк кайтып керде. Ишектән ашыгып керүченән әнисе булуын, ничектер, үзен күргәнче үк сизенде. Ул аны куркынып көтеп утыра иде—шунадыр, могаен.

Әйе, күптән торган иде инде. Уянып киткәч, үзенә кайда төн уздыруын аңлый алмый ятты башта. Кичәге хәлләрне исенә төшергәч, аһ итте. Нишләптер ашыга-ашыга киенергә кереште. Киенгәч, ишеккә килде.

Гел таныш булмаган ишек янына житкәч, туктап калды. Кире борылып икенче бүлмәгә чыкты. Тәрәзәдән ишегалдына карап торды. Моннан ничек кайтырга соң? Разия апалары югалтканнардыр инде!.. Аптырап беткәннәрдер.

Әле бит шәһәрдә бүтән таныш-белеше юк—кемдә кундың дисәләр, ни әйтер? Оялмыйча ничек аңлатыр?

Бар да ничектер үзеннән-үзе килеп чыкты бит. Вил бергә ятыйк дигәч—курыкмады да хәтта. Кызыксыну хисе ымсындырды гына. Үги анасы сөйли торган иде: алар ягында кыз эзләп килгән егет йоклап чыга дип. Бирердәй кызлары булган йортка кереп сөйләшәләр дә, танышыр өчен егет кыз янында куна кала икән.. Билгеле, кыз үзенә якын жибәрми, бөтен гаиләсе шул өйдә бит.

Нурлыһөдә монысын да истә тотты. Вил каты куллары белән кымтырыкый башлаган иде югыйсә. Көчкә котылды. Урынның иң кырыена күчеп бетте. Сүзен тыңламас иде, могаен. Ярый үзе тиз түнде.

Менә хәзер ана жавап тотарга туры килә инде. Хужа хатын: “Кеше өендә ни кирәк сиңа, кызый?”—дип тавыш чыгарса, нишләргә кала аңа? Әмма

тегесе сүз башларга ашыкмады әле. Ишекне ачкан хәлдә байтак тик торды. Карашы башка кешегә авыз ачтыртмый торган уйчан-житди иде.

—Син кем сон, кызым?—дип сорады, ниһаять.

—Мин авылдан, Кушкаен авылыннан, апа,—диде НурлыҖөдә ни әйткәнән үзә дә белештермичә.

Аптыравы шулай көчлә булдымы, хужа хатын сүзен дәвам итмәдә. Ике арада тагын авыр тынлык урнашты. Ни белән бетәр иде бу киеренкелек—бер Алла гына белә. Гел онытылган Вил кертте өйгә жанны. Ул көтмәгәндә уянып китеп урыныннан торды да, чалбарын кигәч:

—Әни, бу—минем кәләш!—диде һәм юыну бүлмәсенә узды.

Ни әйтергә, ни эшләргә белмичә утырган НурлыҖөдәнен башына житте: Әһә, ул кәләш икән! Кәләш булгач, нишләргә икәнән белә ул. Аны авылда үги анасы: “Килен булып керүгә эшкә тотын!” дип өйрәтә иде. Ул жәһәт кенә торып ятакны жыярга кереште. Хужа хатын кухня ягына узды. Берәздән НурлыҖөдә дә керде анда. Шунда инде таныша башладылар булачак килән белән каенана.

Әйе, тиз тоттылар кавыштыруны да. Олылар йөрдә инде. Олылар дигәнә: НурлыҖөдә ягыннан—Разия апасы, Вил ягыннан—анасы. Алар берничә тапкыр очрашып сөйләштеләр дә, яшыләргә никах укыттылар.

Менә шулай һич көтмәгәндә янарыш керде НурлыҖөдә тормышына. Цехтагы хәл дә үзгәрдә. Аны инде танымый узмыйлар иде. “Нихәл, кәләш?”—дип шаяртып дөшә башладылар бергә эшләүчә иптәшләре. Үртәлмәдә мона. Хәер, ялгызлыктан котылу шатлыгы күнелен бик тә жинеләйткән иде шул.

Башка яналыклар да бер-бер артлы килә торды. Фатир белән жайлы килеп чыкты. Каенанасынын апасы балалары янына яшәргә читкә китте—фатирын яшыләргә биреп калдырды. Озак куана гына алмадылар: Вилне армиягә алып куйдылар. Аннары малае туды менә. Аны күтәрәп йөргәндә күрше абзый очрап ана кафеда эш тәкьдим итте дә инде. Хәзерге эшенә менә шулай күчтә НурлыҖөдә.

...НурлыҖөдә күрше итеп кәргәли иде инде аларга. Күбрәк өйдә утырган атнасында, кафедагы хәлләрне белешергә дип. Бер атна эшләп, бер атна ял итә иде ул. Бу юлы исә нәрсәдәндер кызыксынып күтәрелде.

Ишекне тиз ачтылар. Өлгерлек күрсәтүчә Хәкимулла абый булып чыкты.

—Ә-ә, синмени әле? Кызыбыз кайткан дип торам!—диде ул һәм эчкә борылып хәбәр салды:—Күрше кәргән монда!

Үзә тагын жәһәт кенә үзгәрәп:

—Әйдә әле, эчкәрәк уз!—диде кулы белән фатирын инләгән хәрәкәт ясап. Аның шулай жинелчә боерып чакыруы—кыенсынуын оныттырды да. НурлыҖөдә бүлмәгә кереп купшы итеп жыелган креслога утырды.

—Ни эш бетереп йөреш?—дип сорады хужа кеше.

—Алай ашыгыч эшем юк ла!—диде НурлыҖөдә һәм юкны бар итеп менгән йомышын житкерде:—Менә белешмәкче идем: чит ил конфетлары кайтмас микән кафеда? Разия апа сораган иде. Чын сервилат казылыгын да... Зиннур абыйнын туган көнен уздырмакчылар—юбилее бит!

—Булыр ул! Шеф сөйләп торган иде, шушы көннәрдә заявка әзерләргә кирәк дип. Юк-барны алмый ул! Әйбәт, чын ашамлыкларны таптырта. Үзенекенә ирешә торган ханым!

—Әйе шул. Аныкылар кибетнекенән аерылып тора. Бер үк төрлә казылык югысә.

—Иске-москы белән дә, тегеннән-моннан табылганнар белән дә алдаттырмый безнең шеф!

Әнгәмәләре нәкъ кафедлагыча бара башлады. Нурлыһөдәнен гозере дә эшендә сөйли торган иде, билгеле. Берәү булса, нигә моның өчен хәзер борчырга, дип ишектән ары уздыртмас та иде, бәлки. Әмма Хәкимулла абый аптырамады моңа, сүзен дә өзәргә ашыкмады.

—Юбилей уздырмакчылар алайса...—дип тагын да кызыксынды әле.

—Әйе. Зурдан кубып, кунаклар жыеп. Авылдан да килергә тиешләр ди!

Күршесенә бар белгәнән бәйнә-бәйнә сөйләмәкче иде инде—шулчак бүлмәгә Кәшифә апа килеп керде. Нурлыһөдә сүзеннән өзәлеп:

—Исәнмесез!—диде һәм ана карап бакты.

Ул аның белән, нишләптер, яқынаймады. Кәшифә апа—Хәкимулла абыйның хатыны—заводта ниндидер җаваплы урында эшли диләр. Үзе генә очраса да, Нурлыһөдә ана сүз катып тормый, “Исәнмесез!” дип сәламләп үтеп китәргә ашыга. Нәкъ менә мәктәптә укыган чагында каршысына туры килгән житди карашлы мөгаллимгә тайпылып юл биргән шикелле...

Кәшифә апа кызыл чәчәклә зур халат кигән, ә башына биек итеп ак сөлге ураган иде. Юынып чыккан, күрәсен.

—Кем белән сөйләшә микән дип торам—күрше икән әле!—диде ул бүлмә түрәндәгә көзгә каршында туктап.

—Менә гапләшеп алырга кергән!—диде Хәкимулла абый, бөтен барлыгы белән хатыны ягына борылып.

Кәшифә апа сүзен дәвам итмәде—игътибар белән көзгегә карап, битенә ниндидер май сөртәргә кереште.

Бүлмәдә тынлык урнашты. Калганнар да көзгә ягына карап сүзсез калдылар.

Анысы, ниһаять, май савытын шапылдатып япты. Акрын гына бу таба борылгач, Нурлыһөдәгә карап:

—Ялгызы гына бала үстереп ятучы тырыш Нурлыһөдә шушы мыни инде ул?—дип сорады.

Билгеле, ул Хәкимулла абыйга мөрәжәгат иткән иде. Әмма сүзен үзә үк дәвам итте.

—Берүзен генә бала үстерүе авыр инде. Акча аз инде. Кафеда уборщица күпме ала?

—Синекенен дүрттән берен!—дип әйтеп бирде Хәкимулла абый житез генә.

—Да...—дип сузды Кәшифә апа креслога жайлап урнашып.—Ул акчага артык җәелеп китеп булмый. Безнең идәндәгә бер палас кына да аның айлык хезмәт хақына тинләшә икән алай булгач. Ә алар өч бүлмәдә дә җәелгән... Фатиры аның бер бөләкәй бүлмә дә, кысан кухня инде! Диван-карават, кресло-сервантлар юк инде. Әллә бармы? Нурлыһөдә, бүлмәдә ничә келәм эленеп тора?—дип сорады ул, кинәт ана борылып.

Көтелмәгәндә текәлүе үк Нурлыһөдәне, уйламаганда каршына машина килеп чыккан кебек, сискәндереп жибәрде. Ничек җавап бирер иде билгесез. Зиһене үк таралып китте бит. Әмма ана ихтыярына көч куярга туры килмәде—тагын Хәкимулла абый өлгерлек күрсәтте.

—Кая аның келәмнәре эленеп торсын! Ана ди... Ашарына житәме, маласна алмаш ползунка ала аламы, дип сора син! Сервант-креслолар—ана тагын!.. Әнә беркөнне покрывало алган—шуны миңа бик зур мал итеп сөйләп торды.

—Шулаймыни?...—дип сузды Кәшифә апа, канәгать гажәпләнеп.

Нәрсә ишетте Нурлыһөдә? Аны мыскыл итеп, түбәнсетәргә теләп бәрде

түгелме күрше абый? ! Их!.. Эштә бер төрле, өендә бөтенләй икенче кеше икән бит бу Хәкимулла абый! Мина карата гел ясалма ягымлылык, ясалма ярдәм, ясалма дуслык кебек килеп чыга түгелме?!

Нәкъ менә арттан күсәк белән органдай, өнсез калды Нурлыһөдә. Бүтән сүз ишетмәс булды. Хәкимулла абыйның шундый гажәп тырышуы житә калды.

Башка кеше әйтсә, андый көчкә ия булмас иде сүзләре. Ә моны Хәкимулла абый—әле генә санлашып, тигез сөйләшеп утырган кешесе әйтте. Ник кимсетте ул аны?

Хәкимулла абыйга ул авылда өйрәнгәнчә олы кеше итеп карый иде. Тормышы бөтен—яши белә дип, кала кешесенен үрнәгенә тинли иде хәтта. Ана үз хәлләрен сөйли, кинәсләшә иде... Шулхәтле хөрмәт иткән кешесеннән мыскыл ителде дә куйды менә. Нурлыһөдә өчен бу әллә нәрсә, күтәрә алмастай хыянәт иде. Яшь хатынның күнелендә тирән рәнжү кузгалды. Сүз дәшү түгел, башын күтәрәп карардай көч тапмады ул.

Хәер, хужалар ана игътибар да итмиләр иде бугай. Хәкимулла абый тәмам иптәше ягына борылып беткән. Кәшифә апа исә, кәргән чагындагы кебек, кеше фикерен белештермичә үзенекен яра...

Ишетсә дә ишетте, ишетмәсә дә ишетте Нурлыһөдә аның сүзләрен, һаман үз тормышын өстен чыгаруы инде...

—...Безнең балаларга алган уенчыклар ғына да күпме иде? Бер шкаф тула иде бит!..

Бераздан тынлый алмас хәлгә килде. Аның күнелен курку шомлыгы биләп алды. Кәшифә апа кинәт дорфа сорау бирер дә, Хәкимулла абый аны тагын кимсетеп ташлар кебек тоелды.

Нурлыһөдәнен түземлеге бетте. Хужабикә хатынның сүзеннән өзәлүен көтте дә—урыныннан торды. Өйдә эшем бар иде, дип ипләп кенә кузгалса да ишекләренә атылып барып чыгып йөгәрде.

Фатирына ничек төшәп житкәндер—анысын хәтерләми дә калды. Күзе берни күрмәде. Күнелендә әрнү дә, рәнжү-кимсенүләр дә өеләп тамак төбенә төер булып тыгызланган иде.

Ул туры малае яткан караватка ташланды. Бердәнбер якыны иде ул хәзер. Гүя читтә йөргәндә кадерле туганын очратты—чиксез куанып газиз улын кочып алды. Таныш йөзен күргәч тыела алмады—үкәреп елап жибәрде.

...Караватка авып күпме елагандыр, моны хәтерләмәде ул. Заһидулласының кыймшануын абайлап исенә килде. Башын күтәрәп ана карап торды. Улын кочаклан тагын сөясә итте. Ниһаятә юеш йөзенә дә чират житте. Битен сөрткәләп урыныннан торды. Шулчак тезләре авыртуып алуын тойды.

Тамак төбендәгә төер юкка чыккан иде. Ул, ышанып житмәгәндәй, йоту хәрәкәтләре ясап карады... Юк, баягы авырту кабатланмалы. Нурлыһөдә үзенә жинел булып китүен сизде. Фатирына күз йөртеп алды. Вакыт соң иде инде. Һәм ул урынын жәеп йокларга ятты.

Карангы бүлмәдә йоклап китә алмый байтак азапланды Нурлыһөдә. Бар донья тынган иде. Стенадагы сәгатьнең тыкылдавы аерата каты ишетелде. Карангылык-тынлык та күзен йомдырмады һаман. Әүвәлгә рәнжүләре дә оныгылган кебек иде, югыйсә. Нәрсә житмәде күнеленә?

Әлбәттә, якин кеше кирәк иде ана. Авыр чакта таянырдай. И, Ходаем, ул биредә гел ялгызы бит! Бөтен шәһәрдә, асылда, берүзе генә икән.

Аның шундук туган авылы исенә килде, якиннары... Беренче булып, олы апалары. Тормышка чыгып читкә киткәнче алар ана әнисе урынында булдылар шул. Апаларын исенә төшергәч, күнеле тәмам мөддәрәмә тулды. Күзеннән яшь бәрәп чыгуын ул инде сизми дә калды.

Исән булсын иде Нурлыһөдәнен әнисе, бала чагындагы кебек юатсын

иде аны. Күптән мәрхүм шул инде ул. Нык чирләде, дип сөйләделәр апалары. Әнисенен сырхауланып интегүен ул үзе дә хәтерли: сыгылып төшөп ютәлләве әле дә күз алдында тора. Нишләптер, төнлә йоклый алмыйча жафалана иде кадерле кешесе. Нурлыһөдә уянып китеп анын мич янында лампа кабызып утыруын күрә. Тыныч кына утырмый шул: ютәл бөгә аны. Горык-горык!.. Горык-горык!.. Гел өзгәленеп бетә бәгырькәй.

Әнисе дөнья куйгач, апалары ышыгында булганга, күнеле әллә ни кыйналмады анын. Тик алар да бер-бер артлы читкә киттеләр. Тормыш бер үзенә генә калды Нурлыһөдөнән. Әтисе янадан өйләнеп йортка үги ана килгәч, мәшәкәтләре кимесә дә, әнисе кебек якын кешене бүтән күрмәде ул.

Булсын иде менә хәзер якыны монда, жылы сүз әйтсен иде. Авыр бит ана, ялгыз ул. Туган ягыннан да еракта... Нурлыһөдә баласын уятудан куркып, тавышсыз гына елады да елады. Шулай ята торгач, үзенен уйларыннан алжыпмы, ниһаять, йоклап китте.

Икенче көнне иртән сонарып уянды. Моны абайлап, ул тиз генә битен-күзен юды да, оланы янына килде.

Заһидулла иртә ни, кич ни—ул әле рәхәтләнеп йоклый. Нурлыһөдә сәгатенә күз ташлап алды: чыгып китәр вакыт житкән. Тагын да көтсә, эшкә сонаруы бик мөмкин! Һәм ул караватка иелде дә:

—Улым, тор инде...—диде нишләптер әкрән генә.

Заһидулла керфекен дә селкетми йоклавын давам итте..

Ул янә сәгатенә карады.. Вакыт тагын да кимегән. Нишләргә? Кабат нарасыена күз салса, анысы елмаеп ук жибәргән...

Нурлыһөдә аптырап бүлмәгә күз йөртеп чыкты. Үзе яткан караватны күргәч, бер уй туды. Ул тиз генә караватындагы юрганны суырып чыгарды да, малаен шул килеш кенә ана төрдә. Курткасын киеп килде дә улын күтөреп тотты һәм узышлый кунычлы галошларын эләктереп, ашыгып чыгып китте.

Баскычтан чыгуга битенә салкын һава бөрелде. Шунда үзенен жылы оекбаш кияргә онытканлыгын абайлап сискәнеп куйды. Әмма кире борылмады. Улын жайлабрак тотып каенанасы яшәгән якка йөгәрде.

Урамнар, ишегаллары аша турыдан гына элдертте ул. Көзгә иртәннен кыш көне кебек суык булуына да, каршы очраган кешеләрнен жылы-жыйнак киенгән булуларына да, аларнын гажәпләнеп карауларына да игътибар итмәде. Бер—улына, бер юлына карый-карый йөгәрә бирде Нурлыһөдә. Ниһаять, каенанасы фатирына килеп житеп, Заһидулланы әбисенә тоттырды да:

—Сон торылды, әнкәй!—дип ятрәк чыгып йөгәрде.

....Иртән эшли башлаганда да, кич эшен тәмамланганда да анын уенда газиз улы булды. Ашханәдән савыт-сабалар ташыганда да, өстәлләрне сөрткәндә дә, идәнне юганда һәм мәшәкәтләре кимеп ял иткәләгәндә дә—һәрчак малаен исенә төшерде. Иртән матур итеп авызын ерып жибәрүе хәтереннән китмәде. Баласынын вак тешләрен ялтыратуы күз алдына килгүе, анын үзенен дә елмаясы килде. Тынгысыз көне дә шул елмаюлардан яктырып киткәндәй була иде.

Вилнен Армиядән кайтырына төгәл бер ел калган иде әле...

Сирень
Якупова

САФ ТАМЧЫЛАР

Күкрәү

Язгы күкрәү жирне уятыр да,
Жәйгеләре күкне уйнатыр;
Жир белән Күк яшен угы аша
Сөю офыгында очрашыр.

Бу мизгелнең шаһитлары—күзләр
Сукураймас өчен йомылыр.
Колактарны ярып дөнья индрәр—
Бәхет жыры әнә шул булыр.

Күкрәү арты күкрәү өмет итеп,
Тын да алмый көтәр бар жиһан.
Саф тамчылар сискәндерер тәнне,
Күккә ашар юлын барлар жан...

Күңел күзе житмәс ераклык юк,
Биекләк юк, хыял менмәгән.
Тирәнлекнең төпләрендә—сагыш,
Йөрәк юктыр—моны белмәгән.

Сабырлыклар—алтын, сүзләр—көмеш,
Күзләр, дәрәс, алмаз баясе.
Яши—яши аңдый икән кеше
Һәрнәрсәнең үлчәм—мәгънәсен.

Мәңгелеккә югалтуны, менә,
Бизмәннәргә салган бер мәлем.
Бушлыкның да жанны сытып сыгар
Авырлыгы барын белмәдем...

Сабантуйда һәрчак бүләк ала
Беренче һәм соңгы килгән ат.
Мин уртада, мин уртада һаман,
Иңнәремдә, юкса, жыр-канат.

Беренчегә көчем житеп бетми,
Соңгылардан үзем көчләрәк.
Бүләк өчен генә иң соң булып
Килмәс өчен дә бит көч кирәк.

Һәр сабантуй гомер елын саний,
Бәйгегә дә, берчак, кермәмдер...
Тик әлегә
Биеп тора жанда чабышкы—ат,
Соңгы булып, барыбер, килмәмдер!

И көтәбез бу бәхетне,
Һәм килә ул көткәнгә.
Килә яшһәп, килә күкрәп,
Дер селкетеп үткәнне.

Ишеп кайгы кыяларын,
Сагыш күлен корытып,
Килә бәхет, китәр өчен,
Ник килгәнән онытып.

Чиләкләп явар дигәндә,
Тамчылыи да югала.
Бәхет болытын куалап,
Алданган гомер ага...

Тагын бер кат сөю турында...

Бу дөньяга без килгәнбез, беләм,
Сайрар кошлар жырын тыңлар өчен.
Сөйгәннәрне өзелеп сагынганда,
Шул кошларга кушылып жырлар өчен.

Бу дөньяга без килгәнбез, беләм,
Болыннарда чәчәк өзәр өчен.
Чәчәкләрнең иң гүзәлен сайлап,
Сөйгән ярың түшен бизәр өчен.

Бу дөньяга без килгәнбез, беләм,
Дулкыннарда ятып йөзәр өчен.
Иомшак дулкын булып, назлап кына
Бердәнберне кочып үбәр өчен.

Бу дөньяга без килгәнбез, беләм,
Тик бер хистән янып-көяр өчен:
Гашыйк жанны күккә чөя-чөя,
Сөяр өчен, бары сөяр өчен!

Тау белән тау да очраша,
Жирләр тетрәсә әгәр.
Жаным тетри. Синең жанга
Киләме берәр хәбәр?

Йөрәгемдә вулкан ата,
Шаһиты—көлсу болыт.
Явамы сезнең якларда
Утлы хатирә булып?

Кайнар чишмә—ике күзем,
Эзеннән көя йөзем.
Тау белән тау да очраша,
Без—таулардан да түзем.

Көзге бишек жыры

Ак биләү—томанга төрөп,
Тирбәтә көзге иртә:
Әли-бәлли бәү итә,
Йокла, сеңел, тыныч күңел,
Кышларга әле иртә,
Кышларга әле иртә...

Чәчләремнән сөеп-сөеп,
Жилләре кубыз чиертә:
Әли-бәлли бәү итә,
Йокла, сеңел, тыныч күңел,
Кышларга әле иртә,
Кышларга әле иртә...

Болытларга тиеп-тиеп,
Торналар иңри күктә:
Әли-бәлли бәү итә,
Йокла, сеңел, тыныч күңел,
Кышларга әле иртә,
Кышларга әле иртә...

Кышларга әле иртә дә,
Нигә соң кошлар китә?
Нигә көзнең йөзе моңсу,
Нигә жил яшен сөртә?
Әли-бәлли бәү итә,
Төш кебек гомер үтә...

Сания
Әхмәтжанова

ӘБЕЛХӘЯТ ТАМЧЫСЫ...

Аңла, балам...

Илләр, телләр, диннәр алмашына—
Ниләр көтә адәм баласын?
...Аңла, балам, сине Үзең итеп
Туган телең саклап каласын.

Куштым сиңа сайлап матур исем—
Жисемеңә туры килсен ул.
Милләтеңнең бер мирасы итеп,
Әткәң-әнкәң биргән исем ул.

Вакыт белән бергә үзгәрә бел:
Телләр өйрән, балам, дөнья күр
Йөз чөермә ләкин үз телеңнән,
Бу—Ватанны сату белән бер.

Син тугач та, ана сөте белән
Иренеңә тамган туган тел:
Туган телең жуйсаң, әнкәеңне
Онытуың булыр, балам, бел!

Кыйблаң үзгәрт

Корым сарса бу жаныңа, юшкын ятса,
Мөлдәрәмә күңелеңне хәсрәт басса,
Күз яшьләрен хәерлегә бары юра,—
Елый-елый иманыңа куәт сора.

Яны белән борылып басса дус-ишләрең,
Гел кирегә китеп торса бар эшләрең,
Булыр-булмас бәндәләргә башың орма,—
Сәждә китеп, иманыңа куәт сора.

Ашыкмый тор. Жиде ятка бэйлэнгәнче,
Якын кешең чит кешегә әйлэнгәнче,
Өр-яңадан тормышыңны башлап кара,—
Кыйблаң үзгәрт... Иманыңа куәт сора.

Әбелхәят чишмәсенә бер тамчысы,
Әйтерсең, кан тамырларын кузгатты ла:
“Син—бәхетем, син—язмышым”,— диюләрең
Яшәвемнең бар мәгънәсен үзгәртте лә.

Гозерхаһлы догаларым кабул булсын,
Озын гомер насып булсын бу гыйшкыма.
Сабыйларча ихлас жаным мең-мең разый—
Яшим әле, яшим әле, дип ашкына.

Ут һәм су

Казансу буйлары ком гына,
Дулкын кага ярга тын гына...
Югалтудан куркам эзләрең—
Мин бит сине озак эздәдем.

Йөрәгең дәва иттеңме
Казансуның салкын суларын?
Колач салып ялгыз йөзгәндә,
Талмадымы, бәгърем, кулларың?

Мин дә керим әле яныңа,
Иш булмаммы моңлы жаныңа?
Аңлагандай минем уйларым,
Каршы алдың сузып кулларың.

Сыендым мин синең кочакка,
Утлар капты жанга ул чакта.
Дөнья тоташ ут һәм су гына,—
Яраттым мин сине—шул гына...

Ышандыр

Аның эзе калган сукмаклардан
Дөшмә мине сөю иленә.
Алып кермә аны коендырган,
Шашындырган бәхет күленә.

Чатнап ярылса да иреннәрем,
Ул татыган назны теләим...
Мин бит башка, сөям үземчәрәк—
Тик барыбер аннан көнләим!

Телисеңме, оныттырам аны,
Жырга төрәм моңлы жаныңны;
Бәхеткәйнең ал нурына манам
Көтеп алган һәрбер таңыңны.

Гафу ит тә аның хыянәтен,
Яши башла, әйдә, яңадан.
Яшәреп кит, сафланып кал әле
Яңа туган кебек анадан.

Дәш син мине бүтән бер дөньяга—
Дәш ихластан, чакыр алдаусыз,
Һәм ышандыр яшәп булганлыкка
Хыянәтсез, рия-ялгансыз...

Күпме сүз сөйләнде, вәгъдәләр эчелде...
Сәгатьнең телләре йөгәрде ашыгып.
Сулышың жиленнән, сискәнәп, шәм сүнде,
Яраттың син мине, шашынып-шашынып.

Күпме сүз әйтелде. Әйтелде—онытылды...
Нигә соң бу вакыт борылмый кирегә?
Үткәнгә—салават.Үпкәм юк бөртек тә,
Тик өмет өзәргә ашыкмыйм әлегә.

Ни бәхет: мин сөям. Мин татлы газапта...
Өр-яңа сагышлы җыр туды күңелдә.
Сәгатьнең герләре учыма баш салды:
Туктаттым вакытны...
Бәхетле көнемдә.

* * *

Тәрәзәгә карап уйга талам:
Урамнарда салкын кыш һаман.
Апрель керми карлар эрми, дисез,
Озакламас язлар, ышанам.

Бу табигать үзе бер могҗиза:
Быел көзләр җәйгә охшаган.
Жәй дә уза, гомерләр дә, дисез,
Минем йөрәк әле яшә һаман.

Пар сыерчык бала чыгарсын, дип,
Элгән ояларым бушаган...
Вакыт әрәм итмә, көтмә, дисез,
Килер сөю, килер, ышанам.

Рифат
Сәлах

ТУГАН ТУФРАК ЖЫЛЫСЫ

Ераклардан ничек итеп
Сәламнәрне юллайсы?
Сагындыра, үзенә тарта
Туган туфрак жылысы.

Күңел тулы моңнар гына...
Жырлайсы да, жырлайсы!
Читләргә киткәч тоела
Туган туфрак жылысы.

Кая алып китәр безне,
Бу язмыш юлы озын.
Жан өшегәч, кирәк бер уч
Туган туфрак жылысы.

Туган якның кочагында
Елыйсы ла, елыйсы...
Чит жирләрдән алып кайта
Туган туфрак жылысы.

Шам илендә

Чит-ят жирдә дисәм, алай түгел:
Таныш аваз килә уңнан-сулдан...
Шул ук пальма монда, шул ук кальга:
Мин бу жирдә бер яшәгән сыман.

Таңнары да нәкъ шул, таллары да,
Таулары да шул ук, шундый биек.
Шул ук өмет монда, шул ук кибет...
Мин бу илдә бер яшәгән кебек.

Упкыны да, дулкыны да шул ук—
Тарих җиле давылланып исте.
Урта диңгез кочагында йөзәм—
Бу дөньяда бер яшәгән төсле.

Хәтеремнең ерак почмагынан
Эзләп йөрим Сүрия—Шам илен.
Пышын гына хәтер дәшә миңа:
“Мин бит монда бер яшәгән идем!”

Дэмэшкъ капкалары

Өр-яңадан килгән чакта
(Тик синең хакка бары!)
Каршы алып безне горур
Дэмэшкъ капкалары.

Ишекларен ачып көтәр,
Сагыныр безне алар.

Карасаң күзләр чагыла—
Әйтерсең көзге алар.

Капкада кояш чагыла...
Кояшлар—безнең өчен.
...Мәхәббәттән ярысып янам —
Син генә, эссе, дисең.

Сәлахетдин кальгасы

Биек кальга түбәсендә
Сәламли мине җилләр.

Дәшә алар: "Уйларыңның
Бәйләрен чишеп җибәр!"

1

Тарих үзе иске нәрсә...
Булган агы—карасы.
Таш тарихтан төзелгәндер
Сәлахетдин кальгасы.

Ислам дәүләтенә Тәре
Походлары килгәндә...—

Ташларында меңләп гомер,
Меңләп еллар язылган.
Безнең көнгә килеп җиткән
Ерак Урта гасырдан.

Гарәп халкы арасыннан
Җитәкче табылмаган.
Көрд батыры Сәлахетдин
Коткарган барсын яудан.

Дин өчен сугышлар күптән
Бетте бугай дигәндә,

Соңра Шамга кайтып киткән...
Ничек күргәндер көнен?
...Дәмэшкының үзәгендә
Аның каберен күрдем!

2

Бәйнә—бәйнә сөйли җилләр
Ташка язган тарихны:
"Вақыт иңсәсенә кунып
Үткәннәргә барыйкмы?"

Артыннан гаскәре килә,
(Барсы да тимер кебек!)
Безнең Болгар бабайларның
Күн итекларен киеп.

Җавап биреп тә өлгермим,
Алып китә еракка.
...Таш юл буйлап Сәлахетдин
Атланып килә атка.

Урта гасыр атларына
Бер атланып карадым...
Кальганың иң очына ук
Атлап менеп барамын.

3

Җилләре дә ярсый анда,
Кальга тере, тау тере.
Сагына һаман таш кальга
Сәлахетдин батырны.

Сүрия Сәлахетдинсез
Табармы туры юлын?

Үләннәр пышылдашалар,
Кылганнар шаулый монда.
Югалмаган үткәннәрдән
Ирешкән шаукым, моң да...

Гарәпләр аңа сыенган:
Мөселман халкы бергә...
Чү, кем аваз сала анда:
"Яэжүж—мәэжүждәр килә!"

Җырлагандыр Сәлахетдин
Көрдләренең моңлы җырын.

Шул чакта өзелде тарих,
Тын калды тирә—ягым...
Сәлахетдин кальгасыннан
Таулы офыкка карыйм!

Рафаэль Мостафин

ХӘСӘН ТУФАН ҺӘМ ГАЯЗ ИСХАКЫЙ

БЕР КЫЗЫКЛЫ ГӨМАН ТУРЫНДА

Хәсән Туфанның сонгы егерме биш ел гомере Аккош күлендәге язучылар дачасында үтте. Без яшәгән йортлар кара-каршы гына иде. Туфан монда ел әйләнәсе яши иде, аеруча йә язның беренче көннәрендә, йә көзнен сонгы чорында—дача бушап, тынычланып калган чакларда берүзе генә торырга ярата иде. Көндөз урманда йөри, кошлар сайравын тынлый, матур яфраклар, ниндидер боргаланып—сыргаланып үскән ботаклар, тамырлар жыя. Төnnәр буге язып утыра. Төнге икеләрдә уянасын—Туфанның уты яна. Дүртләр—бишләр тирәсәндә торсан, каршыга күз ташлыйсын—һаман яна. Таң алдыннан гына уты сүнөп, шагыйрь йокларга ята иде.

Кичләрен без көн саен диярлек бергәләшеп чәй эчә—эчә, гәпләшеп утыра идек. Хәсән абый чәйне үзенчә, бик куе һәм тәмле итеп пешерә. Чәйнектә түгел—юка пыялалы стаканда. Аны башта ут өстендә жылыта, бер балкашык яхшы чәй, әз генә шикәр комы сала (аеруча Цейлон чәен ярата иде), кайнап торган су коя да, өстен каплап, берничә минут көтеп тора. Шуннан инде без ашыкмыйча гына, хуш исле чәйне йоткалап, дөнья хәлләре турында сөйләшеп утыра идек. Хәсән абый миңа башыннан кичкәннәрен, төрмә һәм сөргендә күргәннәрен, балачак хатирәләрен—бәйнә—бәйнә сөйли иде.

Кыскасы, мин Туфанның үзен дә, анын тормыш һәм ижат юлын да яхшы беләм дип уйлый идем. Минем анын турында егермеләп мәкаләм һәм рецензиям төрле басмаларда дөнья күрдә, анын ижаты турында килчәктә берәр китап язарга жыенып, берничә папка материал тупладым. Ә шулай да мин үзем дә, гомумән, без барыбыз да Туфанны бөтенләй диярлек белмибез икән. Моңы мин Мәсгут Гайнетдиннен яна эзләнүләре белән танышкан, сонгы елларда гына аңлый башладым. Дөрөс, кайбер шикләнүләрем элегрәк тә туа башлаган иде.

Үткән гасырның житмешенче еллар башында Хәсән ага миңа үзенен автобиографик язмаларын русчага төржемә итәргә бирде. Бу—1969 елда язылган шактый озын һәм тулы (машинкада кырык битләр чамасы) “Бәлки, шагыйрь булмас та идем...” дип аталган язма иде. Төржемә өстендә эшләгәндә бер нәрсәгә игътибар иттем: кайбер вакыйгалар турында шагыйрь бик төфсилләп, энәсеннән жебенә кадәр яза. Эмма революция һәм Гражданнар сугышы чорын ничектер

Рафаэль МОСТАФИН (1931)—прозаик, публицист, әдәби тәнкыйтьче; “Өзәлгән жүр эзенән”, “Кабан күле серләре”, “Алга барышлай” һ. б. барлыгы утыздан артык китап авторы. Татарстанның Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты. ТР атказанган мәдәният хезмәткәре. Казанда яши.

сикертеп кенә уза. Очы—очка ялганып бетмәгән урыннары да бар иде. Мәсәлән, Туфан 1914 елны Уфадагы “Галия” мәдрәсәсенә укырга керә. Ике ел укыгач, 1916 елның жәңдә, мәдрәсәне ташлап, Лысьвада заводка слесарь өйрәнчеге булып урнаша. “Анда күпме эшләдегез?” дип сорагач, ул мина: “Ярты ел чамасы”,—дип җавап бирде. Истәлекләрендә исә ул шуннан, ягъни Лысьва заводыннан, 1924 елны янадан Казанга кайттым,—дип яза. Гомумән, әлегә чор-жиде-сигез елы турында ул бөтенләй сөйләми иде. Мин төпченә башлагач, йөзләре үк үзгәрде. Шунда ук мина, каш астыннан гына карап: “Әллә син КГБ кешесеме?”—дип әйтмәсенме!.. Әлбәттә, мин башка төпченеп тормадым инде.

Тора—бара бу күнелсез вакыйга онытылды, без янадан дуслашып киттек. Бервакыт Туфанның Казандагы фатирында булганда ул миңа хәтта үзенә кайбер басылмаган шигырьләрен саклап тотарган яшерен урынын да күрсәтте—китап шкафының бер тартмасы астына икенче кат фанер куеп ясалган икән. Бу инде мина тулысынча ышанам дигән сүзә иде. (Димәк, алтмышынчы—житмешенче елларда да Туфан совет властена ышанып бетми, төрле хәлләргә әзер булып яши.)

Житмешенче еллар уртасында булса кирәк, мин Уфага барган идем. Сәйфи ага Кудашның Дим буендагы дачасында кунакта булдым. Икәүдән—икәү ихлас күнелдән сөйләшеп утырганда, Туфан турында сүз чыккач, ул мина: “Сез әле Туфанның кем икәнен белеп бетермисез. Ул бит милләтпәрвәр, милләт өчен гомерен дә бирергә әзер булган батыр кеше. Әле уналты—унжиде яшьлек шәкерт вакытында ук Уфадагы Милләт мәжлесенә утырышларында катнашты, бик җаваплы һәм хәвефле эшләр башкарды, мәжлеснең протоколларын язып барды. Бу милли хыенның барлык карарлары аның кулында иде. Ул аларны саклап калды. Тик бу турыда беркем белмәсен—әйткән сүз икебез арасында гына калсын”,—диде.

Ул вакытта мин әле Милләт мәжлесенә нәрсә икәнен анык белми идем. Бездән бу вакыйгаларны, нәни баладан шыргы кабын яшергән сыман, яшерәләр иде. Әмма тора—бара кайбер серле нәрсәләр ачыклана төште.

1917 елның Февраль инкыйлабы унае белән татарларда көчле милли күтәрелеш барлыкка килә. 1917 елның март аенда ук Милли шура оеша һәм бик кыска вакыт эчендә Мәскәүдә һәм Казанда ике мөселман корылтаен уздыра. Шул ук вакытта мөселман гаскәриләренә Хәрби шурасы да барлыкка килә. Бу оешма шактый зур көч—50 мең мылтыклы кешене туплый.

Шул ук елның июль аенда Казанда Икенче Бөтенрусия мөселман корылтаенда тантаналы рәвештә Эчке Русия һәм Себер төрки—татарларның милли—мәдәни мохтарияты игълан ителә. Шушы структураның житәкчесе итеп Милли идарәдә сайлана, ул дүрт нәзариеттән (министрлыктан) тора. Аның башлыгы итеп атаклы галим, юрист, икенче һәм өченче Дәүләт думаларының депутаты Садри Максуди сайлана.

1917 елның ноябрь аенда бөтен Россия буенча Милләт мәжлесенә, ягъни татар парламентына сайлаулар уза. Бу Мәжлес Уфада 1917 елның 20 ноябрәндә эшли башлый. Димәк, яшь Туфан да бу милли парламентның эшчәнлегендә турыдан—туры катнашкан. Бу оешмада катнашучыларның язмышы фажигалә рәвештә тәмамлана. Садри Максуди, Закир Кадыри, Гаяз Исхакий, Гомәр Терегулов, кайбер башка милли лидерлар эмиграциягә китеп котыла. Россиядә калганнарның барысын да берәм—берәм чүпләп, кулга алалар, атып үтерәләр, яисә төрмәләрдә черетәләр. Мондый язмышка Милләт мәжлесендә катнашучылардан җади Максуди, Сәләх Атнагулов, Ильяс Алкин, җади Атласи һәм башка бик күпләр дучар була. Кыскасы, Милләт мәжлесенә утырышларында катнашкан (Мәжлес 1918 елның 11 гыйнварына чаклы эшли) йөздән артык кешедән иректә берәү дә калмый шикелле.

Эш шунда ки, әлегә Мәжлес “Идел—Урал штаты” исемле аерым дәүләт игълан итә һәм аны тормышка ашыру өчен актив эш җәелдереп җибәрә. Мәжлес Совет властен танымый, большевиклар партиясен санга сукмый. Шулай итеп,

әлегә Мәжлестә катнашучылар Совет властеның кан дошманнары булып итәләр. Милли идарәнен нәзариәтләре таркатыла, барлык тупланган финанслары конфискацияләнгән. Шулай итеп, монда катнашу ул чорда бик хәтәр эш булып санала. Туфанның бик сак кылануы шуның белән аңлатыла.

Бу, әлбәттә, минем өчен зур аңалык иде. Без Туфанның сабий бала сыман беркатлы, сәясәттән шактый ерак кеше дип уйлый идек. Ә ул яшәгән үк әллә нинди батырлыklar эшләгән икән бит... Бервакыт, жаен туры китереп, бу турыда Хәсән абыйның үзеннән сораган идем— янадан шул ук хәл кабатланды. Хәсән абыйның кинәт кәефе кырылды. Ул мина бер сүз дә әйтмәде, эченә бикләнде дә, башым авырта дигән булып, мине чыгарып ук жиберде...

Тагы бер-ике елдан ниндидер язучылар кинәшмәсә унае белән Улан—Удэ (элеккеге Верхнеудинск) шәһәренә барган идем. Татарлар кайда да бар. Монда да алар шактый күп икән. Телевизорданмы күреп, гәзәтаданмы укып, мондагы зыялы татарлар мин килгәнне белгәннәр, таныганнар, кунакка чакырдылар. Шунда бер укытучы апа егерменче елларда аларда укытучы булып эшләгән Хәсән Кусинов турында сораша башлады. Мин андый кешене белмим, дигәч, “Юк, сез аны белергә тиеш, ул хәзер Хәсән Туфан псевдонимы белән йөри, шигырьләр яза”,—дип әйтмәсенме... Башкалар да аның сүзен куәтләделәр. Алар сүзенә караганда, 1919—1924 елларда Хәсән Туфан Ерак Көнчыгышта булган, Чита һәм Верхнеудинск шәһәрләрендә яшәгән, татар мәктәпләрендә балаларны ана телендә укыткан... Алай гына да түгел, монда төзелгән Милли идарә әгъзасы булган, хәтта яшыләр белән эшләү бүлегенен башлыгы итеп сайланган. Бу вазифаны ул намус белән башкарган: әдәби—музыкаль кичәләр оештырып, татар әдипләре турында кызыклы әңгәмәләр, лекцияләр үткәргән, яшыләрне үз милләтләрен онытмаска, аны ихтирам итәргә өндәгән.

Бу да минем өчен зур ачыш иде. Бу турыда сүз кузгаткач, Хәсән абый башта: “Син аны кайдан беләсен?”—дип сорайды. Аңлатып биргәч, кыска гына: “Белгәнненнән белмәгәннән хәерлерәк” сыман бер—ике сүз генә әйтте.

Шулай итеп, күп еллар дәвамында Хәсән Туфан биографиясендәге бу чор — 1917—1924 еллар томан чаршавы артында кала бирде. Туфан вафатынан соң, туксанынчы еллар башында мина КГБ архивында Туфанның эше белән танышырга мөмкинлек туды. Шунда гына күп нәрсә ачыкланды.

Хөкөм материалларынан күрәнгәнчә, 1917 елның ноябрь аеннан 1918 елның гыйнвар уртасына чаклы “Галия” шәкерте Хизбулла Хәзрәтов (Хәсән Туфанның ул вакыттагы исеме) Милләт мәжлесе утырышларында сәркәтип—стенографист буларак катнашкан, башкача әйткәндә, әлегә мәжлеснең секретариатында штаттагы хезмәткәр булып эшләгән.

“Дело”дан күрәнгәнчә, Хизбулла Хәзрәтов атаклы татар зыялылары Гаяз Исхакий, Садри Максуди, Ильяс Алкин, Сәләх Атнагулов һәм башкалар белән турыдан—туры аралашкан, аларның чыгышларын теркәп барган. Мәжлес тыелгач та “Идел—Урал штаты”н төзү турындагы мөһим документларны һәм карарларны

Х. Туфан “Галия” мәдрәсәсә шәкерте.

саклау ана йөкләтелгән. Ул аларны акка күчереп (гарәп графикасында) атаклы шагыйрь һәм жәмәгать эшлеклесе Галимжан Акчуринга тапшырырга тиеш була. Һәм Туфан бу эшнә намуслы рәвештә, жиренә житкереп үти. Моннан тыш ул Милли идарәнен курьеры (хәзергәчә әйтсәк, дипломат—курьер) рәвешендә Мәжлес карарларын Урал һәм Себернен төрлө калаларына илтәп тапшыра, Петропавел, Омск, Верхнеудинск шәһәрләрендә була.

Туфанның милли хәрәкәт өлкәсендә фидакәр эшчәнлегә чыннан да искиткеч икән бит! Ләкин бу турыда үзе исән чагында авыз ачарлык түгел иде шул—Туфан моны белгән, әлбәттә.

Мине һәм Туфан эшә белән миннән соң танышкан Мәсгут Гайнетдинне бер нәрсә гажәпләндерде. Ни өчен әле ул тик торганнан, беркем сорамаган—белмәгән вакытта шундый куркыныч вакыйгаларны телгә ала? Үз башына үзе бала тага түгелме? Мәсгут Гайнетдин “Исхакый һәм Туфан. Тагын бер гипотеза” исемле мәкаләсендә (“Мәйдан” журналы, 2006 ел, 2 сан, 81 бит) моны болай аңлата: “Ул хөкемчеләрнен бу мәсьәләдә хәбәрдар булганлыгын анык белә. Алар әлеге мәсьәләне дә эшкә кушуга алынмасыннар өчен, үзе аны бер—күпме ачкан төс күрсәтә”.

Чыннан да, тикшерүчеләр бу мәсьәләгә әллә ни игътибар бирмиләр, төпченеп—нитеп тормыйлар. Югыйсә бер шуның өчен генә дә ул чор законнары буенча Туфанны атарга хөкем итеп булыр иде...

Шулай да мин М. Гайнетдин фикеренә тулысынча кушылып бетмәс идем. Әйе, Туфан әллә белеп, әллә белмичә, дөресрәге, төрмә зобанийлары жәзалауларына түзә алмыйча, үзен гаепләрлек сүз ычкындырган. Һәм шуның белән чикләнгән дә. Сорау алулар тагы берничә ай бие дәвам итсәләр дә, ул бу мәсьәләгә башка әйләнеп кайтмый. Тикшерүчә дә бу турыда сүз кузгатмый. М. Гайнетдин фикеренчә, НКВД органнарына болай да барысы да билгеле булганга күрә. Минемчә, эш, киресенчә, тикшерүченең шыр надан булуында. “Дело” белән танышканда мин шундый нәтижәгә килдем. Ул ни Милләт мәжлесе, ни татарның зыялы кешеләре турында берни белмәгән, күрәсен. Аның максаты—Туфанны “буржуаз милләтче”, “контра”, “япон шпионы” ясап, шуна кул куйдырып, атарга хөкем итү. Башкасы аны кызыксындырмый да, борчымый да. Һәм ул тора—бара үз максатына ирешә дә...

Шулай да Туфанның чыннан да яшерер сире булган. Ин мөһим әйберне йомып калыр өчен, ул үзен Милләт мәжлесендә катнашучы, “буржуаз милләтче” булуын танырга да әзер. Нинди сир соң ул? М. Гайнетдиннен “Исхакый һәм Туфан” исемле мәкаләсә дә нәкъ шуның турында. Галим шактый кызыкты гоман кыла.

Гаяз Исхакый үзенә 1931 елны “Милли юл” исемле чит илдә чыга торган газетасында басылган мәкаләсендә большевистик Россиядән эмиграциягә ничек итеп китүен тасвирлый. Милли идарә аны Париж конференциясенә яна игълан ителгән “Идел—Урал штаты”ның вәкиле итеп жиберә.

Бу конференция Парижда (Франция) 1919 елның 18 гыйнварыннан 1920 елның 21 гыйнварына чаклы эшли. 1919 елның 28 июлендә Беренче Бөтендөнья сугышы тәмамлануын билгеләп, атаклы Версаль солык килешүенә кул шунда куела. Париж конференциясә Лига наций дигән оешма төзи һәм анын эчкә кагыйдәләрен раслый. Гаяз Исхакый әлеге конференциядә “Идел—Урал штаты” исемле дәүләт төзелүе турында хәбәр итеп, аны башка дәүләтләр тарафыннан танытырга тиеш була.

“Идел—Урал штаты”на, Галимжан Шәрәф төзегән проект буенча (соныннан, Милләт мәжлесендә депутат буларак катнашкан Г. Шәрәф үзе дә репрессияләр корбаны була) Казан, Уфа губерналарыннан тыш, Вятка, Оренбург, Пермь, Самара, Сембер губерналарның шактый зур өлешә дә керергә тиеш була. Бу дәүләт 1918 елның 1 мартыннан яши башларга тиеш булган. Ләкин ул большевиклар каршылыгына очрап, кәгазидә генә кала. Шулай итеп, Гаяз Исхакыйның вазифасы бик тә мөһим һәм жаваплы була, шуна күрә Милли идарә ерак сәфәргә нәкъ менә аны жиберә дә...

Жибәрүен жибәрә, тик бу аякка да басып өлгөрмәгән дәүләтнен барлык финанслары большевиклар тарафыннан конфискацияләнгән була. Милли идарәне тар-мар итеп, "буржуаз милләтчеләр"не кулга алырга әмер бирелә. Шулай итеп, көнбатышка Мәскәү аша юл ябык. Бердәнбер мөмкин булган юл—көнчыгышка таба, Себер, Чита, Кытай аша кала. Акчасыз да юлга чыгып булмый. Париж хәтле Парижга кем сине бушка илтсен ди?.. Анда да яшисе бар ич! Акча әзерләү зарурияте Г.Исхакийны башта Себер шәһәрләрен гизәргә мәжбүр итә. Г.Исхакий Омск шәһәренә килә. Казакъ Милли Мохтарияте нәкъ шунда—элеккеге Алаш Урдада урнашкан була. Тара татарлары ана тиешле сумманы жыеп бирәләр. Казакъ хакимияте дә бераз булышлык күрсәтә, чөнки Г.Исхакий белән казакъ халкы вәкилләре дә барырга тиеш була. Акча жыюга Иркутск каласында яшәгән татар байлары да кушыла.

Ул чорда юл йөрүләре гадәттән тыш хәтәр һәм хәвефле—һәркайда талаулар, үтерешләр. Бер яктан кызыллар, икенче яктан аклар турыдан—туры юлбасарлык белән шөгылләнәләр. "Акчаны үзен белән йөртү һаләкәтле иде.—Томскилардан башлап, жыйланган акчаларны йөртү эшен бер егеткә йөкләдем. Ул миннән аерым хәрәкәтләнә иде. Иркутскига кадәр, акчаларны күчәрәп йөртүгә ул ярдәм итте", "Гәжитчелек эшендә 25 ел" дигән мәкаләсендә Г. Исхакий әнә шулай дип яза.

Газиз Исхакийга чит илгә китәргә булышкан татар егете кем соң ул? Г. Исхакий, әлбәттә, анын исем-фамилиясен атамый, чөнки бу, М. Гайнетдин әйтмешли, аны кул-аягын бәйләп Совет хөкөмөнә тотып биру булыр иде. М. Гайнетдин һич икеләнмичә шундый гоман кыла: бу әлеге дә баягы Хисбулла Хәзрәтев булырга тиеш, ди. Әмма ул вакытта "егет" инде Хәзрәтев тә, Хисбулла да түгел— Хәсән Кусинов.

Галимнен дәлилләре саллы һәм ышандыргыч.

Исем—фамилиясен алыык. Хәсән Туфаннын ата—анасы кушкан исеме—Хизбулла. Ул туган Иске Кармәт авылында яшәүче татарлар миссионерлар тарафыннан көчләп чукуындырылганнар. Әмма христиан динен кабул итмәгәннәр, яшертен рәвештә ислам динен тотканнар. Чиркәүгә барып никахлашмаганнар, балаларын яздырмаганнар, шуна күрә балалары патша хөкүмәте тарафыннан "зинадан туган" булып саналган. Фамилияне дә аларга атасы исеме белән түгел, анасы исеме белән биргәннәр. Мәсәлән, Хизбулла тумыштан соң әнисе исемнән ясалган Гөлзизин фамилиясе белән йөргән.

1905 ел революциясеннән соң хөррият килә, фамилияне дә халык гадәте буенча ата—баба исеменә карап алырга рөхсәт ителә. Туфаннын гаиләсе, әтиләре исеменә таянып (халык аны, указлы мулла булмаса да, мулла вазифасын башкарган өчен ихтирам итеп хәзрәт дип йөртә), Хәзрәтев фамилиясен сайлап ала. 1914 елда чит якларга чыкканда паспорт кирәк була. Шунда булчак шагыйрьгә Хизбулла Хәзрәтев исеменә паспорт язып бирәләр. Бу ул чорда да шактый четерекле, мен мәртәбә тикшереләп эшләнә торган эш. Әлеге исем—фамилиясе белән шагыйрь "Галия" мәдрәсәсендә укый, Милләт мәжлесеңдә дә шул исем—фамилия белән катнаша.

Мохтариятчеләрне кулга алу башлангач, ил буенча йөрер өчен һәм чит илләргә чыгар өчен фамилияне үзгәртәргә туры килә. Газиз Исхакий да, мәкаләсендә язылганча, башка исемгә документ юнәтеп, ялган фамилия белән йөри. Нәкъ шул вакытта Хизбулла Хәзрәтев тә кинәт Хәсән Кусиновка әйләнә. Үзе исән чакта Совет органнарына Хәсән абый моны шулай аңлата иде. Имеш, Себердә йөргәндә анын паспортын урлаганнар. Шуннан соң ул үзенен казакъ дусларына мөрәжәгать иткән. Хәсән Кусинов дигән казакъ егете ана үзенен паспорт алырга дип бирелгән белешмәсен биргән һәм шулай итеп ул Хәсән Кусинов булып киткән.

Мөмкин хәлме бу? Паспорт алганда ул чорда да, хәзерге кебек, кешенен туган жирен, ата—анасын, торган жирен, туган—тумачасын тикшергәннәр. Ялган документ биргән өчен каторга янаган. Әлбәттә, зур, бик зур акчага башка кеше исеменә дә паспорт алып булган. Әмма ярлы шәкерткә андый акча кайдан килсән ди? Шуна күрә М.Гайнетдин фаразы мине ышандыра төшә. Яшь егетне Газиз

Исхакыйга ярдәмче итеп билгеләгәч, аның исеменә дә яна документ кирәк була. Моңы Г.Исхакый Алаш Урлада урнашкан Казакъ Милли мохтарияте аша рәсми рәвештә башкара. Шуна да татар малаен паспортында казакъ дип язалар.

Тагын бер житди дәлил. Туфанның “Дело”сында шундый фактлар теркәлгән (тоткын авызыннан). 1918 елның кышында Хизбулла Зөфәр абыйсы янына Төмән шәһәрәнә бара, кышны шунда үткәрә. 1919 елның язында аны Колчак армиясенә мобилизовать итәләр, Екатеринбург якларына озаталар. Шунда бер—ике генә ай хезмәт иткәннән соң ул аякларын жәрәхәтли. Сафта йөри алмый. Аны хәрби госпитальгә салалар. Менә шунда инде кеше ышанмаслык хәлләр булып ала. Кемдер (ул бу турыда күрсәтмәләрендә төгәл генә әйтми) көн сәен диарлек аның янына килеп йөри, тумбочкасында һәрчак матур чәчәкләр була, аларны гел янартып торалар. Ана әлегә билгесез кеше ин затлы ризыklar, укырга калын—калын kitapлар (рус әдбияты классикларының шактый кыйммәтле басмаларын) ташып тора. Хәтта жиләк—жимештән дә өзми. Ә бит бу - Туфан янарак килгән һәм һичбер танышы булмаган шәһәрдә! Ул гына да түгел, баш врачны “майлап”, ана хәрби хезмәттән алты айлык отсрочка юнәтәләр. Тикшерүче моңа да әллә ни игътибар бирми, теркәп куя да шуның белән чикләнә. Әмма уйлап карыйк, мондый эшне кем эшли алыр иде икән? М. Гайнетдин фикеренчә, бары Хизбуллага яна вазифаны йөкләгән Милли идарә кешеләре генә.

Шуннан соң “Галия” шәкерт Хизбулла Хәзрәтов күпмедер вакыттан соң (ике—өч ай үткәч) Хасән Кусинов фамилиясе белән Чита каласында пәйда була. Исегезгә төшерәм: нәкъ Чита станциясе аша Кытайга таба бара торган поездлар йөри (Хайлар һәм Харбин аша). Русның да, татарның да бөтен ак эмиграциясе шушы юлдан үтә.

Шунысы да кызыклы: Читада, ягъни беренче мәртәбә аяк баскан шәһәрәндә, әлегә унтугыз яшьлек шәкертне жирле Милли идарә составына кертәләр һәм яшьләр бүлегә житәкчесе итеп билгелиләр. Бу хәл Гаяз Исхакый шикелле абруйлы кеше тәкъдим иткән хәлдә генә була алыр иде...

Шунысын да онытмыйк: 1920—1922 елларда Чита каласы мөстәкыйль Ерак Көнчыгыш республикасының башкаласы була. Монда яшәүче татарлар үз теләкләре белән Милли идарә төзиләр, татар мәктәпләре ачалар. Яшь Туфан да бу эшкә баш-аягы белән чума. Югыйсә Исхакыйны чит илгә озаткач, ул кире Уфага кайткан булыр иде.

Әлбәттә, бу әле фараз кылу, М. Гайнетдин әйтмешли, гипотеза гына. Әмма шактый кызыклы һәм дәлилгә гипотеза. Бер уйласан, ис китәрлек ич: татарның булачак бөек шагыйре XX гасырның ин зур, ин абруйлы, ул вакытта ук инде классик дип танылган язучысын үлемнән коткара, ана чит илгә эмиграциягә китәргә булыша, ил чигенә кадәр озата бара. Әгәр Туфан янарыш елларына кадәр яшәсә, ул бу мәсьәләгә үзе дә ачыклык керткән булыр иде. Ул исән чакта Исхакый һаман әле халык дошманы, ак эмигрант, хәтта немец шпионы дип исәпләнә иде бит.

Шәхсән минем үземне М. Гайнетдиннен фараз кылуы ышандырды. Чыннан да, яшь Туфан, шәриктәшләре истәлегенә караганда, уку фанатигы була. Ул мәдрәсәгә жаны—тәне белән тартыла, Лысъява заводында берәз эшләп, акча юнәткәч, янадан Уфага кайта һәм баш-аягы белән укуга чума. Нишләп әле ул 1918 елның маеннан мәдрәсәне ташлап, үзен—үзе белем алудан мәхрүм итә һәм Гражданнар сугышы кайнап торган бик хәвефле шартларда Ерак Көнчыгышка кадәр барып чыга? Моңы бары тик милләт файдасы өчен бик жаваплы эш кушулары белән генә аңлатып була. Менә шундый һәлакәтле заманда яшь, талантлы, кыю, фидикарь егет үзенә тапшырылган үтә жаваплы, бик тә хәтер эшне төгәл үтәр өчен, берни белән хисаплашмастан, уккын кочагына ташлана. Бу чыннан да Туфанча.

Монда мин янә Сәйфи ага Кудаш белән очрашып сөйләшүебезне искә төшерәм. Ул яшь Туфанны фидикарь жан иясе дип атады, ана яшьтән ук фидикарьлек хас иде, диде. Туфанны яхшы белгән кешеләр дә аны беркатлы, изге кеше, әүлия дип йортәләр. Әмма шул ук вакытта ана искиткеч ныклык, каһарманлык, ил-халык

өчен үз-үзен корбан итәргә әзер тору, ягъни милләтпәрвәрлек хас була... “Анарда яшътән ук илаһи куәт бар иде,—дип сөйләде С. Кудаш.—Бу—табигать тарафыннан бирелгән сәләт иде. Башкаларга караганда ул сизгеррәк, намуслырак иде...”

—Без Хәсән Туфан белән “Галия” мәдрәсәсендә Галимжан Ибраһимов кебек зур татар әдипләреннән дәресләр алдык. Шәехзадә Бабичның әдәбият—музыка түгәрәгендә поэзия белән сихерләндек. Мәжит Гафури, Сәгыйть Сүнчәләй кебек ул заманның атаклы шагыйрьләре белән аралашып, шигырь укуларын үз авызларынан тыңлап, кулларын кысу бәхетенә ирештек,—дип сөйли иде Сәйфи ага.

Шуна күрә Хәсән Туфан бер сонгырак чор әсәрендә: “Мин асылда синдә тудым, Уфа!”—дип язды. Шулай да булчак шагыйрь, милләт язмышы хәл ителгәндә, мәдрәсәне ташлап, милли сәясәт эшенә баш-аягы белән чума.

М. Гайнетдин фикеренчә, Туфанның әтисе дә Гаяз Исхакий белән таныш булган, Туфанның олы абыйсы Зөфәр дә әлеге эшкә катнашкан булса кирәк. Бу очракта да галимнән дәлилләр шактый саллы.

Әмма галим моның белән генә чикләнми, фаразлавын дәвам итә.

“Күрәсен, Туфанның, инде акча белән, янадан Себергә китү хәбәре шунда ук Советның тиешле органнарына да билгеле булып кала. Инкассаторлар талап күпергән, экспроприация—национализацияләр белән аякланган сәяси режим узаманнары бу акчаны да “читкә” жиһәмәс өчен, күрәсен, “Перехват” операциясе үткәрәсе итәләр. Төп инкассатор күндәм Хизбулла Хәзрәтеваны каршылыксыз—нисез генә каршы якка борыр һәм буйсындырыр өчен, ул идеаллаштырган остазы Галимжан Ибраһимовка бу эшнә йөклиләр”.

Чыннан да, Г. Ибраһимов нәкъ шул вакытта— 1919 елның июнь—сентябрь айларында Колчак тылында разведкада йөри. Йөргән урыннары да Туфан үткән юл тирәсендә—Урта Урал, Курган, Красноуфимск, Екатеринбург, Петропавел... Күрәсезме, нинди детектив сюжет барлыкка килә! Яшә шагыйрь өлкән классикны чит илгә озатып барганда алар артыннан өченче татар классигы күзәтеп йөри, әмма максатына гына ирешә алмый!

Бу гоман исә мине берничек тә ышандырмый.

Беренчедән, Туфанның Исхакийны озата баруын беркем дә белми. Ул чорда гына түгел, әле бүген дә без бу турыда фараз гына кылабыз. Яшерен эшне башкаручылар бик сак кыланганнар.

Икенчедән, ярый, белсеннәр дә ди. Гражданның сугышының иң кызган чагында Совет органнарының башка кайгысы булмаганмени? Россиянең алтын запасын эшелоннарга төяп чит илләргә алып киткән чорда хәер сорашып диарлек жыелган акчада кемнең гаеми булсын ди? Юк, ышандырмагач, ышандырмый инде...

Гомумән, М.Гайнетдин ике зур язучыны капма—каршы куя. Мона хәтле дә милли хәрәкәттә турыдан-туры катнашы булган Г. Ибраһимовның икеләнәп йөрүе бик ихтимал. Әмма үз шәкерт артыннан шымчылык итүе берничек тә ышандырмый.

Ничек кенә булмасын, М. Гайнетдиннең фикерләре бик кызыклы. Аның югарыда телгә алынган мәкаләсе “Мәйдан” журналында басылуга инде ике елга якын вакыт үтсә дә, безнең әдәби жәмәгатьчелегебез аны ничектер күрмәмешкә салышты. Әйдәгез, бергәләшеп бу турыда уйлашык, фикер алышык.

СУ ЯЗЫП, МАЙ ЧЫКМЫЙ

Без гомер буена алданып яшәдек. Дәүләт һәм хөкүмәт башында утыручы түрәләр авызыннан чыккан һәр сүз тормышнын яхшырачагына, рәхәт заманалар килчәгенә ышандыра килде. “Власть—советларга, жир—крестьяннәргә, халыкларга—тынычлык, ачларга—икмәк!” лозунгысы белән заманында большевиклар хакимият дилбәгәсен үз кулларына алдылар. Эмма моның ахыры ни белән беткәнән беләбез. Сталин диктатурасы заманында совет демократиясе турында күп сөйләсәләр дә, халык үз хокукларын яклап тамчы да сүз әйтә алмады. Н. Хрушев сүзләренә ышанып, үткән гасырның сиксәннәнче елларында чак кына коммунизмда “яшәми” калдык. Ул моның барып чыкмасын үзе дә аңлап алды һәм халыкны алдаунын башка юлын тапты: Американы жан башына ит житештерү буенча куып житәбез һәм узып та китәбез, дип күкрәк какты! Моның белән дә эш пешмәде.

Хакимияткә Л. Брежнев килгәч, тиздән азык-төлек проблемасын хәл итәбез, дип оран салды ул. Тик өйрәсе сыек булып чыкты. Тагын алдандык. СССР вакытында да без чит илләр күзенә карап тордык. Бүгән дә баш-аягыбыз белән шуларга бәйле. Колхоз базарлары, супер һәм гипермаркет киштәләре чит ил ашамлыклары белән шыллап тутырылган. Үзәк матбугат язмаларыннан күренгәнчә, Россия итнән 40 процентка якынын читтән кертә икән. Сыер, дунгыз ите генә житмәгән, хәзер Австралиядән көнгәрә ите дә килчәк диләр. Килсен, колбасага ул да ярап торадыр. Монарчы авыл хужалыгына игътибар шуның чаклыгына булды. Соңгы вакытларда агропромышленность комплексына, аны үстерүгә йөз белән борылу сизелә. Безнен Татарстанда житештерелгән ашамлыklar үзәбезнеке үзәбезгә житә дисәк тә, иш янына куш дигәндәй, чит илләрдән, Россиянен кайбер башка төбәкләреннән килгән ризыклардан башка кыенга туры килчәк. Әгәр дә мөгәр авылда калган халык, шәхси хужалыклар терлек асрамый башласа яки ниндидер сәбәпләр белән чит илләр безгә азык-төлек бирүне туктатса, топ башына утырып калуыбыз да бик ихтимал. Инде дә авыл хужалыгын үстерү турындагы вәгдәләр коры сүз генә булып кала күрмәсен.

Совет власте сөнгө сулышын алырга күп калмаган бер вакытта хакимияткә килгән М. Горбачев та вәгдәләренә мулдан сипте. Шуларнын берсе—2000 елга кадәр һәр гаиләне бушлай фатир яки аерым йорт белән тәмин итәчәк иде. Горбачевтан соң илдә инде ике президент алышынды, торақ белән ил халкын тәмин итүгә килгәндә, әле һаман да хәлләр шәптән түгел. Йортсыз-жирсез гаиләләренң чуты-исәбе юк.

Түрәләренң мондый вәгдәләргә юмартлыгын беренче көннәреннән ук яна демократик Россия дә татый башлады. Б. Ельцин 1991 елда, бәяләр күтәрелсә, рельска ятам, диде. Ул хакимлек иткән вакытта да бәяләр күтәрелә торды, халыкнын эшләр жыйган акчалары янды, дефолт дигән нәрсә 1998 елда илне кризис хәленә китереп терәде. Тик Борис Николаевич нишләртер рельска ятмады... Бәяләр Россиядә бәйсез булын чыкты, алар ай үсәсен көн үсә. Мәскәү Кремлендә ашамлыкларга бәяләрен туктатып тору яки вакытлыча “авызлыклар” кую турында күпме генә сүз болгатсалар да, монардан сукуыр бер тиен дә файда чыкмады. Бәяләрен базар көйли дигән сылтау белән хөкүмәт бу эштән читләште.

Түрәләренң, тормыш яхшыга үзгәрә, ярлылар саны кими, диюләренә дә ышануы кыен. Аларныкы үзгәрә, монысына ышанып була. Дәүләт Думасына үткән сайлаулар алдыннан Федерация Советы рәйсе, “Гәдел Россия” партиясе лидеры Сергей Миронов болай дип белдерде: “Министр гаиләсендә берничә миллион доллар торган чит ил машиналары һәм аерым йортлар каян килә? Министрлар аз акча алмыйлар, ләкин шундый зиннәтләр күчмәсез милек сатып алу өчен бугына житми”. Россиядә миллиардерлар үрчеп кенә тора. Шулар ук вакытта ярлылар да хәттин ашкан... 2007

елда Татарстанда уртача хезмэт хақы айга 12 мең сум тирәсе тәшкит иткән. Россиядә ул—14,4 мең сум. Ләкин бу саннар чын дәрәҗәгә чагылдырмый. Айга 4000-5000 сум алган табиблар, укытучылар, китапханә хезмәткәрләре кебек аз хезмәт хақына эшләгән кешеләрнеке белән чит илләрдә үзләренә зиннәтле йортлар салган, футбол командалары, яхталар, самолетлар сатып алган байлар, еллык керемә берничә миллион доллар белән исәпләнгән түрәләр акчасын кушып уртачасын чыгаргач, бәлки, шулай буладыр да ул. Бүгөн байлар белән ярлылар керемән чагыштырсаң—жир белән күк арасы. Бездәге хезмәт хақы Көнбатыш илләрендәге бизмәнгә якын да килми. Мәсәлән, Америка Кушма Штатларында хезмәткәрнен уртача айлык керемә 4 мең доллардан артык. Евросоюз илләрендә 2,5 мең еуродан күбрәк. Бездә ул—500 доллар чамасы. Статистика мәғлүматларыннан күренгәнчә, Россиядә 22,3 миллион кешенен керемә яшәү минимумынан да кимрәк. Һәр җиде кешенен берсе ярлы дигән сүз. Шуна карамастан, һаман да ике сүзнен берендә Россиянен икътисади хәле яхшыра, тормыш шартлары әйбәтләнә, дип күзгә төтөн жибәрә торалар.

Сайлаулар життеме, вәгъдәләр күктән янгыр кебек ява! 2007 елда Дәүләт Думасына сайлауларга әзерлек барышында кайбер партия лидерлары, ин аз пенсия айга 6 мең сум булчак, ул тиздән кимендә 12 меңгә житәчәк, дип берсеннән-берсе уздырып, бик юмарт вәгъдәләр өләштеләр. Пенсионерлар андый алдауларга күнеккән инде. Саламәтлек саклау һәм социаль үсеш министры Т. Голикова 2008 елның гыйнвар ае пенсиясен 2007 елның декабрендә бирәбез дип ышандырды. Бу да стенага борчак ату кебек кенә булып чыкты. Югыйсә финанс министры А. Кудрин, акчабыз бар, дип мактана. Ник булмасын, стабилизация фонды (хәзер резерв фонды диләр) акчасы гына да триллион сумнар белән исәпләнә. Елга ике-өч яки өч тапкыр пенсиягә өстәгән акчаларын инфляция “ашап” бетерә. Ә Россиянен Пенсия фонды кайбер төбәкләрдә үзенен филиаллары өчен зиннәтле биналар төзгәргә акча таба. Моннан дүрт ел элек үк пенсионерларның пенсиясен яшәү минимумына житкерәбез дисәләр дә, анысы да коры вәгъдә булып калды. 2007 елда сайлаулар алдыннан шул ук сүзләргә кабатладылар. Бу чираттагы алдашу идеме, әллә сайлау алды уены гына булдымы?

Әмма түрәләр үзләрен алдатмыйлар. Алар окладның 75 проценты күләмендә пенсия ала һәм алачаклар. Гади гражданның өчен исә ул хәзер уртача хезмәт хақының 24 проценты күләмендә генә каралган. Димәк, түрәләр уйлавынча, гомуми эшкә табиб, укытучы, галим, крестиян, язучы, рәссам керткән өләш бик бәләкәй булып чыга. Депутат әфәнделәргә чит илләр тәҗрибәсенә күз салу зыян итмәс иде. Швеция, Германия һәм Швейцариядә хезмәт хақының 60 проценты, Австрия һәм Чехиядә 80 проценты күләмендә пенсия түләнә. Бу илләренң пенсионерлары видеокамераларын, фотоаппаратларын асып, дөнья буйлап нигә ала сәяхәттә йөрмәсеннәр икән!

Реформалар үткәрәбез, озакланмый яхшы яшәрбез, дип та безне йомшак жәеп катыга утыртылар. Аграр үзгәрешләр, торак-коммуналь хужалыгына реформа, мәгариф реформасы, пенсия реформасы, саламәтлек саклау реформасын үзгәртү—болар барысы да тагын кайчанга кадәр дәвам итәр, исән кешеләр бер игелеген күрерме, белгән юк.

Ләкин реформалар уңышлы бара дип әйтергә тел әйләнми. Торак-коммуналь хужалыгына реформа, мәғлүм булганча, тарифларны күтәртүгә генә кайтып калды. Хәзер саламәтлек саклау системасына реформа да шушы юлга кереп бара, ягъни медицина хезмәте күрсәткәннәре өчен акча янчыгынын капшап карарга туры киләчәк.

Әлбәттә, саламәтлек саклау системасын, ничшиксез, үзгәртәргә кирәк.

Шуна да дәүләт медицинаның финанслагуча акчасы арттырды. Тик бу өлкәдә эшнә яхшырту өчен ул гына житәрлек түгел. АКШта, халык түлгән акчаларына да кертәп исәпләсәң, әккә тулай продуктның 15 проценты медицинага тотыла. Евросоюз илләрендә ул—8-11 процент. Россиядә нибары -4,3 процент. Жир йөзөндә бу тармакны Боекбритания, Куба, Норвегия кебек дәүләт кенә финансылый торган илләр дә бар.

Без ни әйтсәләр, шуна ышанып яшәгән халык. Коррупциянен тамырын корытабыз, дигәннәренә кайчан инде. Әлегә бозның урыныннан кузгалганы юк.

Югыйсә Россия коррупциягә муеннан баткан. Ничек кузгалсын ди. Шушы көнгә кадәр Дәүләт Думасы коррупциягә каршы закон кабул итмәгән. Ришвәтчеләр исә чүп үләне кебек “үрчеп” кенә тора. Телевизорны борып куйган сәен зур-зур түрәләреннән ришвәтчеләктә гаепләнеп кулга алынулары турында белеп торабыз ич. Казаныбызда да ришвәт алып “танылучылар” турында ишетеп торабыз. Бу яктан кайбер югары уку йортлары “кара исемлек”кә керде.

Безне кемнәр генә һәм ничек кенә төп башына утыртмый. Карагыз, нинди ризык ашыйбыз, нинди дару эчәбез? Ни әйтсән дә, Совет заманындагы кебек контроль бетте. Базарга нинди генә ашамлыklar, хәтта организм өчен куркынычлы һәм зарарлы ризыklar үтеп керми. Яшерен цехларда житештерелгәннәре дә, әллә нинди консервантлар кушылганы да сатуга чыга тора. Энә күптән түгел Мәскәүдә матур кәгазыләргә төреп, пальма агачы мае белән үсемлек майлары кушылган акмай сатучыларны эләктерделәр.

Брыңцалов фирмасы ясап чыгарган 200 тонна даруның куллану өчен яраксыз дип табылуы үзе генә дә ни тора?! Бу тонна белән үлчәнә торган бәрәңге яки ашлык, шикәр комы гына түгел. Дару! Чит илләрдән дә танылган фирмалар маркасы белән ялган дарулар керүе турында үзәк матбугат һаман язып тора.

Тәмәке тартучыларны да төпсез көймәгә утыртучылар бар икән. Калининград өлкәсендә яшерен цехта сигарет ясап сатучылар тотылган.Болай да тәмәкенен зарары турында сөйләп торалар, инде менә тагын да зарарлыракларын ясап чыгара башлаганнар. Тукай әйтмешли, берәүләр алдый, икенчеләр алдана.

Үткән гасырның туксанынчы елларында алдаучыларның яна буыны үсеп чыкты. Башта без мескеннәренә ваучерлар белән бик шөпләп кәкре каенга терәтеп куйдылар. Һәркем “Волга” машинасына ия булчак, дип күнелләренә үстәрәп жибәрделәр. Бәхетсезгә жил каршы, монысы да барып чыкмады. Шуннан соң МММ, “Русский дом Селенга”, “Властелина”, “Хопер-Инвест” кебек мошениклар оялаган банклар, фондлар, компанияләр барлыкка килеп, безнең шикелле ачык авызларны тагын агач атка атландырдылар. Остап Бендер гражданның алдауының 400 ысулын белгән, ә безнең заман мошениклары Остап Бендердан да уздырып жибәрделәр. Болар берәү-икәү генә түгел, чамасыз күп һәм чиктән тыш оятсыз булып чыктылар. Мәсәлән, берише, мин табиб дип медицина ярдәме күрсәткән булып, халыктан акча жыеп йөрсә, икенчеләре, мин адвокат, дип, юриспруденциянен ни икәнлеген белмәгән башы белән кайбер нечкә күнелле кешеләрдән акча каезлаган. Казанда торака алабыз дип куана-куана актык акчасын түләгән халыкны фатирсыз калдырган фирма, компанияләр дисенме тагын...

Безнең инде коммунизм төзисебез юк. Ит-сөт житештерү буенча Американы да куып житеп, узып китәргә жьенмыйбыз. Һәр гаиләне фатир белән тәэмин итү турында күп сөйләсәк тә, әлегә бу проблеманы хәл итү кулыбыздан килми. Ашамлыklarга бәяләреннән артуына ризасызлык белдереп рельска ятам дип торучы да күренми. Без бары тик башкалар кебек муллыкта яшәргә, алдашуларны, коры вәгдәләренә бер якка куеп, яхшы гомер кичерергә телибез.

Су язып, май чыкмый, дигән борынгылар. Күпме генә алдашма, ялганның барыбер бер тотыла. Чөнки гамәли эшләр белән ныгытылмаган, тормышка ашмастай коры вәгдәләр, буш сүзләр яхшыга китерми.

Зур түрәләр моны кайчан аңлар икән?

Мөһир АБДУЛЛИН

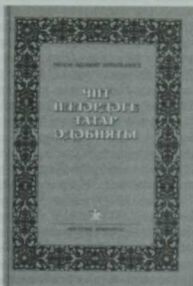
ЧИТ ИЛЛӘРДӘ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ

Татар әдәбиятының тарихын, дөньяга сибелгән халкыбызның бай әдәби мирасын өйрәнүгә гомерен багышлаган күренекле галим Х. Миннегулов тарафыннан нәшер ителгән “Чит илләрдәге татар әдәбияты” (Казан, “Мәгариф”, 2007) китабына бәйләмә язарга утырдым да уйга калдым: нилән башларга, катлаулы язмышка тарыган милләт, анын әдәбияты, публицистикасы хақында тагын ниләр әйтергә? Мөһажирлектәге татар матбугаты белән шактый гына танышлыгы булган без фәкыйрегез өчен дә бу сорауга җавап биру чөтрекле мәсьәлә. Чөнки әлеге язмаларда күнелнен ин тирән жиренә яшеренгән, сагышларга төренгән мон, сагыну-саргаюлар тулы хис-тойгылар, туган туфракка тартылу һәм ниһаять, мөһажирәттә яшәргә мәжбүр ителгән татар халкынын киләчәктә милләт буларак ничек, ни рәвешле яшәү проблемасы моһим роль уйный. Болар хақында тиешле дәрәжәдә яза алыр өчен кин фәнни карашлы галим булу белән бергә, шул мохитны, тирәлекне күрү, аралашу да кирәктер.

Х. Миннегулов XX гасырның 90 елларында чит илләрдә яшәүче, бигрәк тә, Финляндиядә, Төркиядә гомер сөрүче татарларның яшәү рәвешләрен якыннан күрдә, анда басылган матбугатны өйрәндә, кайберләрен Ватанга алып кайтып кин катлау укучыны аеруча әһәмиятле саналган беренчел чыганаclar белән таныштырды. 90 елларның беренче көннәреннән 2007 елга кадәр арада галимнең чит илдәге татар әдәбияты һәм матбугатын кин планда яктырткан 67 язмасы бүгенге әдәбият сөючеләргә барып ирешкән.

Аларның күпчелеге “Гаяз Искакийның мөһажирлектәге ижаты” (Казан, Тат. Кит. Нәшер., 2004) һәм югарыда күрсәтелгән сонгы басмада урын алган. Беренчесендә, нигездә бөек әдибнең мөһажирлектә басылган әдәби мирасын, “Яна милли юл” журналындагы көн кадагына сугылган публицистик мәкаләләрен һәм Г. Искакийга кагылышлы кайбер язмаларны күрергә мөмкин. Икенчесендә исә, чит илләрдәге татарлар арасында аеруча танылган, төрле юналешләрне колачлаган “Яна милли юл”, “Яна япун мөхбире”, “Азат Ватан”, “Казан” журналларында урын алган татар әдәбияты ядкәрләре белән таныштыру максат итеп куела.

Борынгыдан ук дөньяның төрле кыйтгаларына сибелгән татар милләте, галим сүzlәре белән әйтсәк, “милли тәрбия алган татар”, кая гына барып чыкмасын, үзенен телен, гореф-гадәтен, китабын, гомумән, үзенен рухи барлыгын, менталитетын үзе исән вакытта сакларга, киләчәк буынга тапшырырга омтыла. Урта гасыр татар әдәбиятында билгеле шагыйрьләр—Мәхмүд Сарай Гөлстаный, Сәйф Сарай, Мәхмүд ибне Фәттах Сарай, Бәркә Фәкыйф, Өмми Кәмал, Суфи Аллая, Урта Азиядә һәм Мисыр-Сүриядә яшиләр, шунда ижат итәләр. Бу шәхесләр тудырган әдәби мирас кулъязмаларда гомумтөрки дөньяда таныла, чит халыclar мохитында, сонрак милли-дини изу астында яшәгән төрки-татарны милләт буларак юкка чыгудан саклап кала. Кулъязма әдәби мирас дәвере, нигездә, XX гасыр башы белән төгәлләнә. Ана алмашка XIX йөзнен башларында беренче чирканчыclarын алган басма китап килә, сонрак энциклопедик характердагы татар календарылары гомер бакый белемгә

сусаган татар халкының ижтимагый тормышына үтөп керә. Милләтнең рухи-мәдәни һәм милли үзәк үсешендә мөһим баскычны үткән татар XX гасырда матбугатлы була. 1905—1907 елгы инкыйлап тәсирендә дөньяга килгән милли матбугат халыкның аерылгысыз юлداшына әйләнә. Туган жиреннән аерылып, чит кавемнәрнен горейф-гадәтләре, сәяси-икътисадый чолганышында яшәргә мәжбүр булган милләт вәкилләренән татарлыгын саклап калуда жыр-мон, әдәбият, матбугатның тоткан роле әрүча зур була.

Х. Миннегулов яна китабының иң башында ук “Мөһажирлектәге татар әдәбияты һәм матбугаты” дигән мәкалә урнашкан. Мәкаләдән күренгәнчә, читтәге милләттәшләребез нинди генә шартларда яшәүләренә карамастан газета-журналлар чыгарырга, китаплар бастырырга тырышканнар. Аларның тәүге үрнәкләре дип Беренче Бөтендөнья сугышында әсир төшкән татарлар арасында таратыр өчен Галимжан Идриси, Рәшит Ибраһим тарафыннан 1916 елда Берлинда нәшер ителгән “Жиһател-ислам” һәм 1919 елда Б. Сәйфелмөлек бастырган “Татар иле”н атап үтәргә кирәктер.

Ни кызганыч, мөһажирлек сугыш вакытында тоткынлыкка төшкән әсирләр тормышы белән генә чикләнми шул. Россиянен астын өскә әйләндергән 1917 елгы Октябрь инкыйлабыннан соңгы кыйбласызлык татар милләтен тагын бер тапкыр сынау каршына куя. Сәяси һәм икътисадый кысыккаулардан качып китәргә дучар ителгән милләт вәкилләре мал-мөлкәтен, йорт-жирен калдырып, атлы-жәүлө хәлдә Ерак Шәрәкка агыла. Инкыйлап дулкыны аркасында туган туфрактан аерылган күпчелек төрки-татар нәкъ шунда яши. “Яна милли юл” журналы һәм “Милли Байрак” газетасы битләрендә дөнья күргән язмаларда, шул исәптән, Г. Исхакый мәкаләләре раслаганча, XX йөз башында “Көнчыгыш Кытай тимер юлы” төзелешенә күчеп килгән һәм биредәге мөһажирлек тормышына кушылган төрки-татар сәүдәгәрләре һәм сәнагәтчеләр арасында мөнәсәбәтләр ал да гөл булмаган. Ерак Шәрәкта матбугат тудыру эшендә башлап йөрүчеләр нәкъ менә икенче төркемгә керүчеләр була. Ул елларда биредә “Ерак Шәрәк” (Харбин, 1920—1922), “Мен ел” (Харбин, 1922), “Азат Шәрәк” (1923), “Ялун мөхбире” (1931—1932), “Яна ялун мөхбире” (1932—1945), “Шәкертләр таны” (Мукден, 1934—1935), “Чаткы”(1932—1933), “Милли Байрак”(Мукден, 1935—1945) һ. б. журнал-газеталар басылуы мөгълүм. Аларның күләмнәре, юнәлешләре һәм таралулары төрле булуга карамастан, уртак сыйфатлары да шактый, галим язганча, “мәсләки якынлык” көчле. Бу басмаларны күзәткәндә милләтнең ачы язмышы, мон, сыкрау ачык сизелә.

Мөһажирлектә газета-журналлар бастыру Ерак Шәрәк һәм 20-30 еллар белән генә чикләнми. Бу эшнен үзәге сонрак Финляндиягә һәм Германиягә күчә. Үзенен ныклы традицияләрен тудыра алган бердәм Ерак Шәрәк диоспорасы Икенче Бөтендөнья сугышы дөһшәте астында 40-50-елларда сүрелә. Шул сәбәпле татар милли бәйсезлек хәрәкәтенен идеологиясен тудыруда үз өлешен керткән һәм сәяси яктан Идел-Урал идеясе көчле булган “Яна милли юл” мәжмугасы, “Милли Байрак” газетасы яшәүдән туктый. Боларга алмашка килгән һәм азатлык идеясен эченә алган “Идел-Урал” газетасы (1942—1944), “Азат Ватан” (1952—1953), “Милли Байрак” (1953) мәжмугалары яна буын мөһажирләр тормышының күнел юанычына әйләнә. Алар тематик кинлек ягыннан да игътибарга лаек. Галим үз китабындагы мәкаләләрдә тарихи яктан әһәмиятле роль үтәгән әлеге басмаларга әтрафлы күзәтү яый, объектив бәясен бирә.

“Яна милли юл” (Берлин, 1928—1939) мәжмугасы хакында “Азатлык көрәшенен мөнбәре” язмасында танышырга мөмкин. Г. Исхакый тырышлыгы белән оештырылган мәжмуга 20 еллар башында “Идел-Урал бәйсезлегә” идеясенен рупорына, ягъни азатлык көрәшенен мөнбәренә әйләнә. Мәхмүт Таһир күрсәткән исемлек буенча Г. Исхакыйның гына мәжмугада 134 мәкаләсе (төхәллүсләр белән дөнья күргәннәрен дә кушсаң 150 ләп) басыла һәм алар “Яна милли юл”ның төп юнәлешен билгели. Әле әдипнең “Чыңгыз” төхәллүсе белән басылган язмалары исемлеккә кертелмәгән. Болардан тыш имзасыз бирелгән кайбер баш мәкаләләр дә бар. Сонгылары әрүча сак карауны сорый. Х. Миннегулов “Гаяз Исхакыйның мөһажирлектәге ижаты” китабына әдип-публицистның татар мәдәнияте, анын

сәясәтәнә кагылышлы 18 мәкаләсен урнаштыра, аларга нигезле аңлатма яза. Алардан күренгәнчә, мәжмуганың таралыш географиясе дә шактый кин, авторлары да төрле. Алмания, Финляндия, Польша, Румыния, Кытай, Япония, Корея, Манжу-Тиго, Афганстан, Иран һ. б. төбәкләрдә яшәгән төрки-татар авторларының милли мәсәләләренә яктырткан, көн кадагына суккан язмалары бүгенге милли проблемага да аваздаш. Мөһажирлектәге татар тормышында танылу алган Сания Гыйффәт, Закир Калдыри, Хөсәен Габдуш, Хөсән Хамидулла, Ләбиб Каран, Рәшит Рәхмәти, Гариф Кәрим, Рокыя Мөхәммәдиш, имам Вәлиәхмәт Хәким һ. б. актив катнашалар, мәжмуганың милли юнәлешен саклап калуда ярдәм итәләр. Ин мөһиме: татар халкының милли бәйсезлеге идеясе; аның программасын, төп сәяси көрәш концепциясен тудыруда әһәмиятле роль уйнаган журналны галим төрле аспекттан өйрәнеп, мәжмуга хакында тулы мәгълүмат бирә, чит илләрдә яшәгән татарларның сәяси көрәшләрен күз алдына китереп бастыра.

Дини эчтәлектәге һәм милли бәйсезлек фикереннән караганда шактый каршылыклы “Яна япун мөхбире” (Токио, 1931—1945) яшәве, таралышы, тарихи мәгънасе белән үзенә игътибарны җәлеп итә. Мәжмуганы оештыручы, әйдәп баручы, татар милли хәрәкәтендә билгеле шәхес Габделхәй Корбангалиев була. Галим, “Яна милли юл”га әтрафлы күзәтү ясаган кебек, “Яна япун мөхбире”нән дә тулы эчтәлеген ачып сала, идея-тематик юнәлешенә төрле яктан туктала. “Мәхәлләи Исламия җәмгыяте” типографиясендә басылган бу мәжмуга үзенен сыйфаты ягыннан да “Яна милли юл”дан күпкә аерыла. Сүз кәгазьнен сыйфаты турында бара. Ул бүгенге фин кәгазендә нәшер ителгән журналны хәтерләтә. “Токио Мәхәлләи Исламия җәмгыяте” типографиясендә 1933 елда дөнья күргән Г. Тукайның “Мәжмугаи асар” дә шундый сыйфатлы кәгазьдә басылган. Журналда сәяси мотивлар сирәгрәк күренсә дә, Х. Миннегулов сүзләре белән әйтсәк, аның төп кыйбласы, асыл максаты бер—татар халкын туплау, аның асылын саклау, милли бәйсезлеге, табигый хокуклары өчен көрәш. Ерак Шәрәхтә “Милли Байрак” газетасы мәйданга килгәнчә милли-дини тәрбия бирүдә төп йөкне тартып барган журнал буларак та билгеле ул. Без фәкыйрегезгә дә ул мәжмуганың кайбер саннары белән танышырга туры килде. Шунысы кызык: журналда язышкан кешеләреннән кемнәр булуы әлеге билгесез. Ерак Шәрәхт татар милли хәрәкәтендә әйдәп баручы, журналист, педагог Рокыя Мөхәммәдиш үзенен истәлекләрендә мәжмуганы инглиз теленнән тәржемәләр белән тәмин итүеннән хәбәр бирсә дә, язма авторлары ни өчен күрсәтелмәвен әйтми. Әдәби язмалар юк дәрәжәсендә. Әмма ни генә булмасын, “Яна япун мөхбире” ни рәвешле чыкса да, нинди кыйбланы тотса да, ул безнең рухи тарихыбызның бер өлеше. Х. Миннегулов әлеге китабында иҗтимагый, дини тарихи, сәяси яктан кызыклыгына фактларга бай булган журнал хакында кин дәирә укучыга мәгълүмат җиткерә. Ә инде мәжмуганы тулырак өйрәнү, фәнни әйләнешкә кергү—килчәк эше.

“Яна милли юл” һәм “Яна япун мөхбире” мәжмугалары Октябрь инкыйлабы дулкыны тәэсирендә, илдәшләр сугышы гарасатыннан качып, туган туфрактарыннан кузгалган татар мөһажирләре матбугаты буларак танылса, 1952—1953 елларда барлыгы 13 саныгына дөнья күрә алган “Азат Ватан” журналы исә, 1941—1945 елгы дөһшәтле сугышта алман гаскәрләренә әсир төшкән, илдәге сәяси вәзгыятьтән куркыныч тос алуын күргән татар зыялылары тарафыннан нәшер ителә. Шактый күләмле “Азат Ватан журналы” исемле мәкаләдә күрсәтелгән мәгълүматларга таянып мәжмуганың бай эчтәлекле булуы аңлашыла. Анда урын алган иҗтимагый-сәяси, тарихи, мәдәни, дини һәм әдәби материаллар, СССРда алып барылган милли сәясәтне тәнкыйтлы, дөүләтнен тышкы һәм эчке сәясәтне чагылдыра. Галим аларга әтрафлы анализ ясый, 40-50 еллардагы тарихи чынбарлыкны күз алдына китереп бастыра. Кыскасы, Х. Миннегулов билгеләп узганча, мәжмуганың гомере кыска булса да, ул халкыбыз яшәешенен башка милләтләр белән мөнәсәбәтләрен гөүдәләндергән бер сәхифә ролен үти.

XX йөзнен 70-80 елларында Төркиядә нәшер ителгән “Казан” журналы—мөһажирлектәге татар вакытлы матбугатының милли-мәдәни, тарихи юнәлеш алуы белән, мөһажирлектәге татар милли хәрәкәте тарихы турында бай материал бирүе

ягыннан эһәмиятле чыганак. Галим “Казан” һәм “татар”—аерылмас төшенчэләр” исемле мәкаләсендә Төркиядәге мәдәни тормышны һәм “Казан” мәжмугасынын туу, үсү тарихын, анын идея-тематик эчтәлеген, төп мәсләген жентекле анализлай, журналның мәгълүм булган 23 санынын һәрберсен күз алдына китереп бастыра, язмаларның авторларына туктала, аерым мәкаләләр белән тирәнрәк таныштыра. Үземнен күзәтүләремнән чыгып һәм Хатыйп Миннегулов мәкаләсендә янгыраган фикерләргә таянып шуны әйтсәргә мөмкин: мәжмуга чит илләрдәге татар халкынын яшәеше хақында, анын шәхесләре, гомумән, чит мохитта көн күрүче милләт язмышы турында тулы мәгълүмат туплаган. Бу яктан караганда ул мөһажирлек тормышына дучар ителгән милләттәшләребезнен үткәннәрен чагылдырган энциклопедияне дә хәтерләтә. Озын сүзнен кыскасы: XX йөзнен 70-80 елларында чит илләрдә яшәгән милләтебезнен икенче, өченче буыны үсеп житкәндә “Казан” мәжмугасынын мөһажирлектәге татарларны милли рухта тәрбияләүгә, телне, мәдәниятне, гореф-гадәтләрен саклауга, буыннар бәйләнешен тәмин итүгә, халыкны туплауга керткән өлеше бик зур.

Чит дәүләтләрдә яшәгән татар әдәбиятынын рухи юлбашчысы—һичшиксез, Г. Исхакый. Х. Миннегулов бөек әдип-публицистның тәэсири көчен күрсәтеп: “Г. Исхакый—Тукай белән бергә, яна дәвер татар әдәбиятынын реалистик сүз сәнгатенен юлбашчысы. Мөһажирлектә дә ул үзенен остазлыгын саклап калды. Сания Гыйффәт, Хөсәен Габдүш, Ләбиб Каран, Исфандияр Ишгай, Минһаж Исмәгыйли һәм мөһажирлектәге кайбер башка татар әдипләре—Г. Исхакый ижат мәктәбенен шәкертләре, анын мәсләктәшләре”,—дип яза. Галим фикере белән киешми мөмкин түгел, совет чоры татар әдәбияты тар кысаларга сыйдырылган темалар турында әдәби әсәрләр язганда татар халкы өчен мөһимлек проблема—милли бәйсезлек идеясе, туган телнең сакланышы, гореф-гадәтләреннән дәвамчылыгы, татар халкына гына хас монны киләчәк буыннарга житкерү—икенче планга калды, яисә бөтенләй искә алынмады.

Х. Миннегулов билгеләп узганча, мөһажирлектәге татар сәнгатенен, матбугатынын хәзергә безгә мәгълүм өлеше дә вакыт һәм күләм ягыннан шактый кин колачлы, аларны хрестоматия рәвешендә төзелгән бер китапка гына сыйдырып бетерү мөмкин түгел. Шуна күрә галим әсәрләреннән камиллеге, фикри тирәнлеге ягыннан эһәмиятле саналган авторларнын ижатларына кинрәк туктала, язмалары белән бүгенге укучыны таныштыра, кайберләре хақында (мәсәлән, Исфандияр Ишгай, Мансур Арсланбөк, Исхак Хәйрулла, Гәүһәр Туганай, Садрый Хәмид, Гайса Хәкимжан, Хөсәен Садык, Нәйлә Бинарк, һ. б.) гомуми күзәтү белән генә чикләнә.

Йомгаклау сүзендә галим болай ди: “Мөһажирлектәге татар сүз сәнгате төр һәм жанр ягыннан, идея тематик жәһәттән гаять төрле. Әгәр дә анын төп асылы нәрсәдән гыйбарәт дип сорасалар, мин аны “сагыну-сагыш” әдәбияты дип атар идем”. Әсәрләрен укып, өйрәнәп чыкканнан соң галим фикеренә кушыласың, алар да татар әдәбиятының бер өлеше буларак яшәргә лаек бит дигән уйда каласың.

Х. Миннегулов башлап жибәргән эш дәвамлы булсын, киләчәктә бу өлкәне тагын да тирәнрәк өйрәнүчеләр табылсын иде. Беренчел чыганаclar текстологик яктан эшкәртеләп әдәбият белән кызыксынучы бүгенге укучыга житкерелер дип тә ышанам. Жанында милли хисен саклаган татар баласы бу эшләргә битараф калмас.

Зөфәр МӨХЭММЭТШИН

«ӘМИР ИЛЕ»НӘ СӘЯХӘТ

«Әмир иле» дип аталган бу шигырьләр жыентыгы үз эченә мен шигырьне туплаган. Алар—филология фәннәре докторы, шагыйрь, педагог, публицист Әмир Мәхмүдовның 45 ел дәвамында башкарылган ижади хезмәт нәтижаләре.

Шигырьләреннән тематик колачы—кин, идея-эстетик пафосы—күтәрәнке, тормыш материалы—бай. Авторның үзенә хас сурәтләнү стили формалашкан. Галәтенчә, ул шигырь тукумасын фәлсәфи янгырашлы эчтәлек белән бастырга тырыша, аны отышлы метафораларга бизи. Нәтижәдә тормыш материалы кин колачлы булып, тирән эчтәлектә сугарылып үтемле янгыраш ала.

«Әмир иле»нә сәяхәтнен башында ук укучы искәртелә:

*Егылма!
Егылырлык
Урыннар күп
Юлыңда!*

Бу авазның фәлсәфи янгырашы шунда ки: ул—конкрет физик зат авазы түгел, ул галәмнәрдән килүче—димәк, хак-хакыйкать булган аваз, бәхәскә урын калдырмый торган аваз.

Шигырьнен идея-эстетик пафосы да—күтәрәнке һәм каһарман затларга хас янгырашлы:

*Укыннарга
Егылырдай
Ул булмам.
Егылсам да,
Биеклеке,
БӨЕКЛЕККӘ
Егылам!*

Шагыйрь ижат методының бу сыйфатын татар шигырияте атасы мәрхүм Сибгат Хәким дә үз вакытында билгеләп үткән иде.

«Әмир Мәхмүд шигырьләре,—дип язды ул,—тормышны фәлсәфи кабул итүгә нигезләнгән булудлары белән аерылып торалар».

«Әмир иле»нә сәяхәтебезнең беренче ядкаре итеп шушы бәйләмәне хәтер түренә урнаштырабыз да, жыентыкны укуны дәвам итәбез. Алда тормыш вә заман рухы белән тын алучы шигырьләр бер-бер артлы тезеләп китәләр. Менә шуларның берсе: «Унсигез яшь» дип аталганы. Безне бу шигырь күтәрәнке рухы, шигырь тукумасына салынган ачык буяулары белән үзенә жәлеп итә.

*Унсигез яшь—иң-иң хислә вакыт,
Хыял тауларында йөргән чак.
Ачысын да берәз татыган чак,
Төчесен дә берәз күргән чак.*

Бу—яшылек чорының гомуми сурәте, бу—музыка әсәрендәге темага керү алды аккорды. Моннан соң шигырьдә конкрет образ -- унсигез яшылек егет образы ачылып китә.

*Унсигез яшь—иң куәтле вакыт,
Тилсәң тимер өзәр, яныр чак.*

*Давылларга каршы давыл булып,
Күкрәк киереп, горуур барыр чак.*

Әйтәсе дә юк, бу сыйфатлар бүген унсигез яшылекләргә генә түгел, алардан шактый өлкәнрәкләргә дә бизәп торсын иде. Чөнки ул сыйфатларга бүгенге татар дөньясында ихтыяж зур, әйе, бик зур. Бу ихтыяжны үтәргә яшьләребез өлгереп житкәнме соң? Әйтик, алар чынбарлыкны үзләштерүдә, танып белүдә һәм бигрәк тә аны матурлык, гаделлек, югары әхлак кануннары нигезендә яшәрлек итеп, кешеләргә, шул жөмләдән яшьләрнең үзләрен дә, бәхетле итәрлек итеп тормышны үзгәртүгә, әйе, нәкъ менә үзгәртүгә үзләренен ташып торган көч-күәтен файдаланырлыкмы? Шагыйрь баян иткәнчә, «давылларга каршы давыл булып», тормышта очраган явызлыкка, тәртипсезлеккә, наданлыкка, артталыкка каршы «давыл булып» күтәрелергә булдыра аламы алар? Әгәр дә син, яшь кеше, әлеге сораулар югарылыгында эш итәргә өлгереп житүенне сизәсен икән, ашыгыч рәвештә үз өстендә тырышып эшләргә алын: талантынны ач, белемнен күтәр, оештыру сәләтенне арттыр, укы, өйрән! «Унсигез яшь» исемле шигырь бездә—«Әмир иле» сәяхәтчеләрендә—әнә шундый фикерләргә юл ачты.

Сәяхәтне дәвам итәбез. Алда—шигырьләр, шигырьләр... Арада күләм ягыннан озыннары бар, кыскалары, дүрт юлдан артамаганнары бар. Аларда бүгенге тормыш, аның күп төрле мәсьәләләре гәүдәләнә, замандашларыбызның уй-тойгылары, ышанычлары, шатлык-нәфрәтләре, наз һәм мәхәббәтләре чагылдырыла. Ниһаять, шагыйрь игътибарын жәлеп иткән мәсьәләләр арасында «татар темасы» да «Әмир иле»ндә үзенә ләек урын алып тора. Менә—«Тылмач кирәк түгел татарга» исемле шигырь. Анардан татар халкы образы үзенен асыл сыйфатлары белән алга килен баса. Тыштан ук күренеп торган сыйфат—күркәмлек:

*Бар халыкның телен белмәсә дә,
Тиз аңлаткан сүзен ятларга.
Жанкаенда аның намус—патша!
Тылмач кирәк түгел татарга.*

Аннары кыюлык:

*Милләтне һәм телне сөймәүчеләр
Өндәгәндә илне сатарга:
—Китмибез!—дип өзеп әйткән халкым,
Тылмач кирәк түгел татарга.*

Ниһаять, әнә ул нинди батыр:

*Гильотина башын кискәндә дә
Сер бирмәгән татар ятларга.
Кан тамчысы белән шигырь язган,
Тылмач кирәк түгел татарга.*

Шигырьне тәмамлаучы юлларда инде татар халкы образына сонгы сыйфатлар өстәлә.

*Сугышларны жаны сөймәсә дә,
Өйрәнгән ул бик төз атарга.
Рейхстагга Байрак кадап куйган,
Тылмач кирәк түгел татарга!*

*Жир исемле Илне телгәләргә
Ирек бирмәс халкым ятларга.
Галәм теле—аның туган теле,
Тылмач кирәк түгел татарга!*

Шигырь тәмам. Һәм менә алдыбызда татар образы басып тора. Бу—батыр, баһадир, каһарман кеше образы. Ул тормышны үзләштерүче, танып белүче генә түгел, ул тормышны унай якка үзгәртүче дә, аны матур итәргә әзер торучы да. Шагыйрь татарны менә шулай күрә һәм безгә дә татарны шул рухта кабул итәргә киңәш бирә.

Бу шигырь әһәмиятле темасы белән укучыны бер кызыктырса, икенчедән, биредә шагыйрьнен ижат стиле, сурәтле фикер йөртү үзенчәлеге гәүдәләнә. Игътибар итик:

Тылмач кирәк түгел татарга,—

ди автор. Бу тәгъбир шигырьнен эмоциональ-хисси үзәген тәшkil итә. Ул алда килгән өч юлда баян ителгәннен дәрәсlegе бәхәссез, шөбһәсез дигән мәгънәдә янгырый, һәм шул вазыйфаны үтәп һәр куплетнын дүртенче юлы булып кабатлана.

Нәтижә шул: беренчедән, шигырь композициясе камилләшә һәм ныгый, икенчедән, тезмәнән хисси янгырашы көчәя.

«Әмир иле» буенча сәяхәтебезне давам иткәнче, шигырьдә сурәтләнгән татар образы бүгенге татар тормышындагы үзенә эквивалентына тәңгәлләшәме сон дигән сорау куярга ният туа. Җавап шул: әлбәттә, шигырьдәге татар образы һәм анын тормыштагы эквиваленты бер-беренә тәңгәл килми. Шигырьдә сурәтләнгәнчә, бүгенге тормыштагы татар батыр, баһадир, каһарман кеше сыйфатларына ия булса, ул үз язмышына кагылышлы житди һәм үтә актуаль проблемаларны хал итәргә кыю һәм бердәм булып алыныр иде.

Хәлбуки, татар бүген демократия тудырган мөмкинлек кыйпылчыкларыннан да нәтижәле файдаланмый әле. Менә дәлилләре: беренчедән, латинга күчү унай хал ителмәде. Ил эчендә рөхсәт алуга ирешелмәсә, Европа хөкеменә чыгарга дигән ният булды, ләкин эшләнмәде. Яна гына Дума кабул иткән белем стандартында милли төбәк компонентына урын бирелмәгән. Бу—татар телен, әдәбиятын, төбәк тарихын мәктәптә өйрәтүне юкка чыгару дигән сүз. Мона татарнын реакциясе нидән гыйбарәт сон?

«Ватаным Татарстан» газетасы (27.11.07) «Телебезгә куркыныч яный» исемле язма басып чыгарды. Аның авторы мөхтәрәм зат Сәрия Садрисламова болай яза: «Ләкин әрнәс язмышы һәр милләтнең үз кулында. Сакланганы сакланачак, битараф калганнары юкка чыгачак... Көчсезләргә бу дөньяда урын булмаган кебек, игътибардан читтә калган телләргә дә нәкъ шундый ук язмыш көтә».

Автор биредә тормыш фактын дәрәс аңлый, аны дәрәс бәяли. Ләкин бурыч—тормышны дәрәс бәяләүдән генә тормый, ин әһәмиятлесе аны унай якка үзгәртү кирәк. Әйе, үзгәртү, үзгәртү кирәк! Ә менә үзгәртүгә килгәндә, авторының позициясе бик йомшак инде.

—Сакланганы сакланачак, битараф калганнары юкка чыгачак,—ди автор.

Ләкин бу ике компонент—саклау һәм битараф булмас телебезне саклап калырга житәрлекме сон? Юк, билгеле.

Чөнki телне “саклый”, телгә “игътибарлы булайк” дип әйтү—ул бит бары тик теләк белдерү генә. Теләк исә конкрет гамәлдән башка, акыллы чаралар күрүдән башка үзеннән-үзе тормышка ашмый. Ашсын өчен ин кирәкле гамәл шул: житәкчеләр, башлыктар, әйдәманнар, зыялылар, игенчеләр, терлекчеләр... барысы бергә тупланып, бердәм булып ул проблеманы унай хал итүгә алынсыннар! Житәкче саллы итеп үз сүзен әйтсен, әйдәман түрәгә ышанып тел яшереп калмасын, авыллардан, шәһәрләрдән Жәмилә, Камилә, Гайниҗамал... астайлар, Гомәр, Шәмгун, Кабир... абыйлар хәрәкәттән читтә калмасын, барысы бергә кыю, батыр, зирәк булып телне, милләтне яшәтү хақына конкрет чаралар күрүгә алынсын. Бары тик шундый кыю, батыр, акыллы төвәккәллек белән сугарылган гамәлләрдән генә унай нәтижәләр көтәргә мөмкин.

Ни кызганыч, ерак заманнардагы кебек татарларга хас булган кыюлык, батырлык, каһарманлык, ниһаять, акыллы төвәккәллек хәзерге заман татарында кимегән, сүлпәнләнгән, масса-күләм чагылудан төшеп калган.

Бүгенге көндә халкыбыз алдында милләт буларак киләчәктә булабызмы, әллә

юкка чыгабызмы мәсьәләсә бөтен кискенлегә белән торганда халкыбызнын авызына су кабып торуы, житәкчеләрнен, татар матбугат органнарынын исә мәсьәләгә карата ишетелер-ишетелмәс, күбрәк әдәп саклап фикер йөртүе,—болар әнә шул татарга хас элеккегә сыйфатларнын зәгыйфьләнүе турында сөйли түгелме?

Шагыйрь Әмир Мәхмүдов, билгеле, бу хәлгә риза түгел. Бүген ул электәге татарларга хас унай сыйфатларны янадан тормышка кайтарырга тели һәм үзенә шигырьләрендә татар кешесе образын күтәрәп, үрнәк алырлык итеп сурәтләргә тырыша.

*Болгар йорты—минем туган йортым,
Матур исемем минем—татар ул.
Йортын болгый бүген куркак эҗаннар,
Татар исемен, телен сатар ул.*

Сәяхәтебез «Әмир иле» буйлап дәвам итә. Алда безне күләм ягыннан кыска шигырьләр, дүртыюллыклар, эпиграммалар каршылый. Аларда шагыйрь кешедәге әхлакый кимчелекләрне камчылый.

*Үз алдында ул түрәсен
Тиңли горур солтанга,
Ә артында
тиңли аны
Итектәге олтанга.*

Алга табан сәяхәтебез юлында безне мәхәббәткә багышланган шигырьләр каршылый. Аларда сөю, наз тантана итә. Мәхәббәт—ул бөек хис. Шагыйрь аны бик күп төсләргә бизәп укучыга тәкъдим итә.

Гомумән, «Әмир иле»—хисләргә, тормышчан эчтәлеккә бай. Шигырьләрдән милләтебезнең киләчәгенә ышаныч һәм өмет янгырый.

*Татарлар без—болгарлар без—
Жылы язлар килү белән
Өр-яңадан туганнар без.
Үлемсезлек—безнең белән!
Мәңге яши торганнар без!
Әйе, бик дөрөс!*

Шәрәф ӘХМӘДУЛЛА

ХӘРЕФЛӘР, ТАРИХЛАР ТЕРЕЛӘ...

Татар халкының борынгы мәдәни мирасын барлаучы, тикшерүче, яңадан милләтнең үзенә кайтаручы, сәнгать традицияләрен дәвам итүчеләр арасында Нәҗип Нәккаш дип исем чыккан бер асыл зат бар. Әйе, Нәҗип әфәнде милләт өчен кирәкле һәм файдалы олы эшләр башкара: беренчедән, ул әдәбият галиме, текстолог буларак, архивлардагы, китапханәләрдәге борынгы кулъязмалар арасынан энҗе-мәрҗәннәр табып, әдәби мирасыбызны барлый, текстологик яктан эшкәртә, ягъни хәзерге гади укучы да укый, аңлый алын өчен, аларны хәзерге гәмәли алфавитка күчерә, аңлатмалар яза, китап итеп чыгарырга әзерли. Икенчедән, аның бөтен күңелен биреп, яратып башкара торган тагын бер шөгыле бар: ул, сәләтле рәссам буларак, соңгы 80 ел эчендә онытылуга дучар ителгән борынгы сәнгатьбезнең бер төрән-гарәби каллиграфия сәнгатеи тергезеп, яңартып жиберүче. Нәҗип Нәккаш иҗат иткән гүзәл гарәби язучар, шәмаил һәм тугралар менә 18 ел инде Татарстаныбызда чыгып килә торган газета-журнал һәм альбом битләрен, музейларны, мәчетләрне, аерым кеҗеләрнең ой эчләрен бизи.

Ниятебез—укучыларны шушы сирәк һөнәр иясе, талантлы шәхес белән якыннанрак таныштыру. Шәхеснең үзен һәм эшен аның үзеннән дә яхшы белүче юк, шуңа күрә күбрәк Нәҗип әфәнденең үзен сөйләтергә булдык. Әңгәмәне аның белән бер үк институтта эшләүче фольклор галиме, җәмәгәт эшлеклесе һәм шагыйрь Рәшит ЯГЪФӘРОВ алып бара.

—Нәҗип әфәнде! Әңгәмәне традицион сораудан башлыйсы килә: кем сез, кайдан сез, әдәбият фәненә ничек килдегез дә, сәнгатькә ничек кереп киттегез?

—Тумышым белән Мамадыш төбәгеннән, Чулманга коя торган ямьле Бүрсет елгасы буена урнашкан үрле-үзәнле, елга-чоқырлы, бик күп чишмәләре булган борынгы Өчөйле (рәсми исеме Усали) авылыннан. Әтием Фәйзрахман һәм анием Бибиҗайша исемле колхозчылар гаиләсендә беренче бала булып, 1948 нче елның август аенда дөньяга килгәнмен. Атам ягыннан булган бабаларым—Сөләймановлар нәселе игенче һәм һөнәрчеләр, балта осталары булганнар. Балта остасы булу өчен рәссамнардагы кебек “кул” белән “күз” арасында тыгыз бәйләнеш булу кирәк, шуңа күрә мин үземдәге рәсем ясау сәләтен нәсебездән киләдер дип, уйлыйм. Әтием клуб яисә ферма мәдире булып эшлэгәндә белдерүләр, плакатларны үзе яза иде. Элекке заманда фанерадан эшләнгән чемоданнар бар иде бит. Шундый чемодан белән яна гына армиядан кайткан Мөбәрәкжан абый (әтинең энесе), бервакыт шуның капкачын ачып жибәрде дә, аның өслегенә акварель буяу белән үзенә хәрби киёмле портретын ясап куйды. Әгәр уку, тәрбия элэккән булса, алардан рәссамнар чыккан булыр иде, бәлки.

Мин үзем дә рәссам булу өчен махсус белем алмадым. Кечкенәдән үк рәсем ясарга, матур язуну яраттым. Бишенче сыйныфтан башлап укуну тәмамлаганчы класс дивар газетасынын биззүче рәссамы булдым, мәктәп һәм авыл китапханәләрен биззүдә катнаша идем. Урта мәктәпне тәмамлагач, “күп балалы атам-анам гаиләсенә булышыйм” дип (алты бала идек без), 7 ел үзем укып

чыккан мәктәбемдә эшләргә туры килде. Рәсем дәресләрен укыттым, түгәрәкләр алып бардым, шуның өчен сәнгатькә кагылышлы барлык журналларны алдыра идем. Шулар аша үзлегемнән өйрәнергә тырыштым. Шулай итеп, рәсем ясаудан мин һичкайчан өзәлөп тормадым.

Үзөм белән бергә эшләүче, электәге әдәбият һәм татар теле укытучым Мәрһәм апә: “Нәһһип, бу сәләтләрең белән монда йомылып калма, сина укырга кирәк, укырга бар!”—дип кыстый торгач, һиһаять, 1974 нче елда 26 яшемдә Казан университетының татар теле һәм әдәбияты бүлегенә укырга барып кердем. Беренче курстан ук гарәп телен өйрәнә башладым. Кечкенәдән үк шул серле хәрәфләрнең мәгънәләрен белергә омтыла идем. Университетта “Әдәби сүз” дивар газетасын биззүдә күп көч куйдым. Профессор Хатыйп ага Госман сәләтле студентларга бик зур игътибар бирә торган шәһес иде. Дүртенче курста укыганда ул мине, берничә кеше белән бергә, Бакый ага Урманчыга каллиграфия өйрәнергә йөртте. Атаклы остадан 3-4 дәрес алып кала алдым, ул безне каләм тотарга, матур язуның кайбер серләренә өйрәттө.

Борынғы әдәбият белән кызыксынуым гыйльми тикшеренүгә—монәрчы өйрәнелмәгән урта гасырлар татар прозасын өйрәнүгә этәрде. Бу эштә ин беренче житәкчеләрем Хатыйп абый Миннегулов, Хатыйп ага Госман булды. Өченче курста укыганда ук Хатыйп ага мина XVIII гасырдан сакланып калган зур күләмле хикәятләр жыентыгын тикшерүне тәкъдим иттө. Шул китап хақында диплом эшемне якладым һәм кулъязманы язмага әзерләү эшен Г. Ибраһимов исемнәдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында эшли башлагач та дөвам иттө.

XIV йөздән башлап, XIX йөз ахырына кадәр гарәп һәм фарсылардан татарларга гажәп күп хикәятләр үтеп кергән. Хикәят дигәннән, ин әүвәл Г. Тукайның мәшһүр “Туган тел”еннән шул юллар хәтергә килә:

...Аннары төннәр бую әбһәм хикәят сөйләгән.

Чынлап та, ул хикәятләр шулкадәр күп булган ки, аларны көннәр-төннәр бую укып, сөйләп булган. Хикәят—язма әдәбият әсәре, хикәят жанры исә әкият белән хәзерге хикәя арасында торган үзенчәлекле жанр. Г. Тукай әлегә юллары белән безнең зур язма әдәбиятлы милләт икәнөбезне искәртөп тора.

Шундый хикәятләрнең күплеген истә тотып, мин “Борынғы татар прозасы” дигән серияне төзи башладым. 1994 нче елда дөһьяга чыккан 25 табаклы “Мәжһугыл хикәят” китабы—сериянең беренчесө булды.

—Белүөбез буенча, дини-әдәби мирасны халыкка кайтаруда болар сезнең беренче эшегөз генә түгел. Дини әдәбият үрнәкләрен газета-журналларда бирү, радио аша пропагандалау эшен күптәннән алып барасыз. Сөз үзөгөз дини эшлеклөсө, мәчөт әһелө дә түгел, ә бу эшкә ничөк керөп киттегөз?

—80нчө елларның ахырында халыкка дин тотарга ирекләр бирелгәч, халык онытыла башлаган Ислам диненә кирө кайта башлагач, хәзерге хәрәфләр белән язылган жинөл аңлаешлы китаплар, белешмәләр кирәклегө сизелде. 1991 елда З. Шәфигуллин үзө төзи башлаган “Ислам. Белешмә сүзлек” китабына татарларда популяр булган дини китаплар хақында кыскача белешмәләр язарга тәкъдим иткән иде. “Бу минөм өчөм әлләни авыр эш булмас, алар турында индө әдәбият бардыр, шулардан жыөп алып, бер системага салып кына бирермен”,—дип, жинөл генә уйлап, ризалашкан идем. Әмма эшкә чынлап тотынгач, әдәбият тарихы китапларын актөрып карагач, борынғы дини әдәбиятыбыз турында бөтенләй диярлек мәгълүмат юклығын белдем. Чөнки Совет властө елларында язылган әдәбият тарихларында ул әсәрләр турында сөйләү, мәгълүмат бирү кирәкмәс эш саналган, бары тик аларны сүгөп, тибөп үтү генә яраган. Шулай итеп, мина турыдан-туры чыганакларга мөрәжәгәт итәргә туры килдө, оятыма

каршы, борынгы әдәбият белән эш итүче саналсам да, мин аларның кайберләрен бөтенләй укымаганмын яки өстән-өстән генә белгәнмен икән. Минем алдымда яна бер зур дөнья ачылды—гажәеп бай мәгънәле, мавыктыргыч, нәфис дини әдәбият дөньясы. Ул әсәрләрнен кайберләре турындагы ин тулы мәгълүматны, әдәби анализын Гали Рәхим белән Газиз Гобәйдуллиннар чыгарган "Татар әдәбияты"нда (Казан, 1923) таптым.

Үземнән белемнәремне шактый баеккан бу белешмәләргә язып тапшыргач,

шулар нигезендә "Ватаным Татарстан" газетасында 1992 елда "Дини әдәби мирас" рубрикасын ачып жибәрдем һәм анда Әхмәд Ясәвинен "Диване хикмәте"ннән башлап XIX гасыр уртасы әсәре "Фазаилеш-шөһүр"гәчә булган ин популяр китаплар турында белешмәләр һәм әсәрләрдән өзекләр, үрнәкләр биреп бардым. Аларның күбесе хәзерге алфавитта һәм хәзерге әдәби телдә чыккан ин

беренче үрнәкләр булдылар. Мәсәлән, XIV йөз әсәре саналган "Кисекбаш" дастаны хақында Г. Тукайның пародия рәвешендә язылган "Печән базары, яхүд яна Кисекбаш"ы аша өстән-өстән генә белгән халык аның борынгы чын үрнәге белән танышты. Ә "Фазаилеш шөһүр" китабы исә халык арасында көтелмәгән популярлык казанды. Авторы Мамадыш төбәге Шәдче авылының имамы Жәмәледдин Бикташи булган, әмма аның исеме күрсәтелми генә кат-кат күп тиражлар белән чыккан, кадимки мәдрәсәләрдә беренче татарча уку китабы булган бу җиһангыһның шактый өлешен башта "Ватаным Татарстан" газетасының "Әллүки" чыгарылышында биреп барган идек. Яна гына дингә тартыла башлаган халык, бигрәк тә өлкән яшьтәге апалар ана шунда ук игътибар иттеләр. Чөнки монда Ислам диненен төп кануннары, кайбер гадәтләре, әхлак, кагыйдәләре жинел тел белән, пәйгамбәрләр, изгеләр тормышыннан кыска хикәятләр аша эмоциональ рәвештә аңлатылган иде. Китеп итеп бастырып чыгаруны сораучылар күп булгач, мин аның текстын әзерләп, бизәлешен дә үз кулым белән башкарып "Иман" нәшриятенә тапшырган идем. Китеп 25 мең тираж белән басылып чыкты һәм бик тиз арада сатылып бетте. Әлеге нәшрият һәм башка мәчет әһелләре дә, беренче тираж сатылып беткәч, миннән рөхсәт сорап тормый гына, аны тагын берничә кат бастырып чыгардылар. Наширләргә файдасы, миңа савабы калды... Шулай итеп, иске мәдрәсәнен бик гади, самими уку китабы булган, жәдидчеләр тарафыннан заманында сүгелгән бу китеп Ислам диненә янадан кайту чорында, XX йөзнен ахырында да популяр булды.

—Элекке дини һәм әдәби мирасны халыкка кайтару сезнен эшчәнлекнен бер ягы. Без әле аның икенче ягын да, шулай ук борынгы мирас—бу юлы гарәби каллиграфия сәнгате белән бәйлә эшчәнлегегезне беләбез. Сөз борынгы традицияләргә тергезү-янартуга зур тырышлык куясыз. Бездә әле каллиграфлар күп түгел, бармак белән генә санарлык. Сөз исә каллиграфия сәнгатенен берничә төре белән берьюлы шөгыльләнәсез һәм һәр өлкәдә унышларыгыз юк түгел. Шуна күрә дә хөкүмәтебез сезгә "Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе" дигән шөһрәтле исем бирде. Сезнен "Нәккаш" дигән кушаматыгыз кызыклы,

Такташ, Сәйдәш, Борнаш, Гаташлар кебек бик тә татарча янгырый, гәрчә ул гарәп сүзе булса да. Кушаматны гадәттә шагыйрьләр, әдипләр ала, сез исә гыйльми хезмәтләрегездә, үзегезне “Н. Исмәгыйлев” дип күрсәтсәгез, сәнгать әсәрләрендә исә “Нәккаш” дип исемләнәсез. Ни өчен кушамат алдыгыз, аның мәгънәсе нидән гыйбарәт?

—Бу псевдоним-кушаматны мин 1991 елда журналларда тәүге эшләрем басыла башлагач та алдым. Беренчедән, Исмәгыйлев нык таралган фамилия, мине башка Исмәгыйлевлар белән бутамасыннар дидем. Икенчедән, минем бу шөгылем әдәбият белән турыдан-туры бәйләнгән. Хөрмәтле Рабит Батулла үзен “мин язучылар янында язучы, артистлар янында артист” дигән шикелле, мин дә галимнәр янында галим, рәссамнар арасында рәссам. “Нәккаш”—гарәпчедән тәржемә иткәндә ин беренче тар мәгънәсе “ташка уеп бизәк ясаучы, ташка язучы” дигәнне аңлата. Шулай булгач, бу кушамат минем шөгылемә бик тә туры килеп, ябышып тора дип уйлыйм. Соңрак, инде бу кушаматны үземә алгач, мин төрекләрдә бер язучының һәм гарәпләрдә бер графикның Нәккаш кушаматы йөрткәннән белдем.

—Тагын бер традицион сорау: бу борынгы сәнгать белән сез кайчан, ни рәвешле шөгыльләнә башладыгыз?

—Балачактан ук мине ул серле хәрәфләр үзләренә тартып, күнелне әсәрләндереп тора иде. Әбидән калган Коръән кисәкләрендәге язучылар, әни ягынан булган күрше авылдагы бабайлар өендәге пыйлага ясалган, нурланып, жемелдәп торган тылсымлы шәмаил минем хәтеремдә уелып калды. Ул төсле шәмаилләргә безнең авылда Хәсәнша исемле бик укымышлы, бухгалтер булып эшләүче өлкән яштәге абый ясыи иде. Хәлләрәк кешеләр үзләренен өйләрендә аның картиналарын булдыруны бурыч итеп куялар, шуның белән горуруланалар иде. Ә гарәп хәрәфләре белән чын-чынлап танышу, гарәп телен өйрәнү миңа шактый соң—Казан университетында укыганда насыйп булды. Тик ул чакта (70нче еллар ахырында) аның бу заман өчен шулкадәр кирәк булачагы хақында кем уйласын...

Нәселдән килә торган табигать бүләге, Аллаһының биргәне—азмы-күпме рәссамлык сәләте булганга, гарәп хәрәфләрен матур язуга өйрәнү әлләни кыен булмады. Күбрәк мин үзлегемнән, элеккеге осталарның эшләрен күчерә-күчерә өйрәндем. Студентлык елларыннан башлап 1989 елга кадәр бу сәнгать белән үзем өчен, үз күнелем өчен генә шөгыльләнә идем. 1989 елның жәендә Болгар дәүләтендә Ислам дине кабул итүнен 1100 еллыгына багышлап Казан шәһәренен күп музейларында күргәзмәләр оештырылды. Шул вакытта минем үзем өчен генә, тәҗрибә рәвешендә генә эшләгән эшләремне дә экспозицияләргә куяр өчен кырып-себереп алып бетерделәр. Шул елларда бер-бер артлы яңа журналлар, газеталар чыга башлады. Халыкның бу сәнгатькә ихтыяжын канәгатьләндерү йөзеннән, алар миңа мөрәҗғәт итеп, заказлар бирә башлады. Минем шәмаил-миниатюраларым бигрәк тә “Мирас” журналына туры килеп, аның йөзенә әверелде. Ул журнал белән хезмәттәшлек дәверендә (1996 нчы елга кадәр) аның тышлыгында 25 ләп әсәрәм басылып чыкты.

—Менә сезнең әүвәлге традицион шәмаилләргә якын булган эшләрегез дә, һәм дә алардан аерылып торган, үзегезгә генә хас булган, яңача әсәрләрегез дә бар. Бигрәк тә “Мирас” журналындагылар. Аларның үзенчәлекләрен, яналыгын сез үзегез яхшырак аңлатып бирерсез дип уйлыйм.

—Традицион шәмаилләрдә гадәттә Коръәннән аятләр, Мөхәммәд пәйгамбәрнен хәдисләре, Алланың бөек исем-сыйфатлары; Мөхәммәд галәйһиссәләмне данлаган сүзләр, аның сахабәләре Әбүбәкер, Гомәр, Госман,

Галинен исемнәре; дүрт олуг фәрештә: Жәбраил, Газраил, Микаил, Исрафилнән исемнәре языла. Шулай ук, сирәгрәк булса да, атаклы гарәп һәм фарсы шагыйрьләренән Аллага, Мөхәммәд пәйгамбәргә, Ислам диненә багышланган хикмәтле юллары языла.

Мин исә үземнән шәмаил-миниатюраларымда Коръән аятьләре, пәйгамбәр хәдисләре белән бергә, үзбезнен татар шагыйрьләренән дә шул эчтәлеккә туры килеп торган, аваздаш булган шигъри юлларын урнаштырам. Мәсәлән, Коръәндә (2 сүрә, 153 аять) сабыр итү турында шундый гыйбарә бар: "Иннә Аллаһу мәгас-сабирийна" (Аллаһу Тәгалә сабырлар белән бергә). Нәкъ шуна туры килеп тора торган мәгнә Тукайның "Сөткә төшкән тычкан" шигъирендә бар:

*—И карындәш! Син кирәксә суга бат, йә сөткә бат—
Ит сабыр, күрсәт чыдамлык һәм дә ит гайрәт, сәбат!*

Менә тагын Мөхәммәд пәйгамбәрнен хәдисе: "Утлүбү-л-гыйльмә минә-л-мәһди илә-л-ләхди" ("Бишәктән башлап ләхәткә кәргәнче гыйлем өйрәнегез") Тукайда да шул ук мәгнә:

*—Өч наданга алмашынмас бер язучы белгән кеше,
Мәгърифәт эстәр, иренмәс һич кеше булган кеше.*

Гомумән, Коръән аятьләренә һәм хәдисләргә тәнгәл булган шигъри юлларны, хикмәтләрне Тукайдан күп табарга була. Шуннан соң да Тукайны бөек дими ни дисәң?

—Сез әле каллиграфия сәнгатенә онытылган, күпләр бөтенләй белми торган төре—тугра сәнгате белән дә шөгыйльәнәсез. "Герб" сүзен алмаштырган тугра терминын матбугатка, сөйләмгә кертәп жибәрүче дә, ялгышмасам, сез булдыгыз кебек.

—Әйе, шулай туры килде. Жәмһүриятебез туграсын ижат итү конкурсында мин дә катнашкан идем. Алтын Урда чорында ясалган чүлмәктәге гажәеп көчле, темпераментлы, мәгърур барсны үрнәк итеп алып, беренчеләрдән булып комиссиягә илтәп биргән идем. Ләкин үтә милли төсмерле һәм сугышчан булу сәбәпле, комиссия минем туграмын халыкка, депутатларга күрсәтмәде... Аннары мин, М. Бакиров идеясенә тәнгәлләштереп, иллюстрация рәвешендә дәүләт тугралары ясаган идем. Шул мин ясаган сурәтләр белән аның мәкаләләре дөнья күрдә, тугра сүзә шул вакытта таралды.

Тугра—борынгы төрки сүз. Ул—билге, тамга, монограмма, герб дигәннә аңлата. Тамырында "ту", "тугъ" сүзә ята. Гаскәри берләшмәнән, бүлекчәнән билгесе булган әләмне, байракны шул сүз белән атап йөрткәннәр. Бу сүз безнең борынгы әдәбиятыбызда очраштыргалый. Әле язучы кулланылмаган борынгы чорларда күчмә төркиләр берничә гади сызыклардан оешкан бакыр, бронза, тимер туграларны утта кыздырып басып, далага көтүгә чыгарып жибәрәсе атларын һәм башка терлекләрен тамгалый торган булганнар. Һәр кабиләнән, ырунын үз тамгасы булган. Атлар далада йөргәндә төрле кабиләнән атлары бергә кушылып зур табуннар хасил иткәндә, аларны шул сугылган тугралары буенча аера торган булганнар, шуна күрә ике кабилә арасында низаг чыкмый калган.

Соңрак дөвәрдә төркиләр Ислам динен кабул иткәч, дин белән, Коръән белән бергә гарәп хәрефләре дә кулланылышка кереп киткәч, хан, әмир, шаһ, солтаннарның фәрман-боерыкларында, ярлыкларда, дәүләтара хатларда хөкемдарның исеме, титулы инде гарәп хәрефләре белән үзгәчәлеккә мөһабәт, купшы стильдә, матур монограммалар рәвешендә языла торган була. Шуны электән килгән төрки сүз белән "тугра" дип атаганнар.

Руслардагы "клеймо" нын синонимы (алмашчысы) булган "тавро" сүзә нәкъ менә шул төрки сүздән ясалган.

XIV гасыр ахырында Төркиядә махсус классик тугра стиле формалаша. Ул—көчне, мәгърурлыкны, жегәрне белдереп тора торган мәһабәт бер композиция рәвешен ала. Бу стильдә хәтта Коръәннән алынган кыска гына аятьләр, гыйбарәләр дә языла башлый, гарәпләр дә аны шул төркі сүз белән "туграи" дип атаган.

Безнең татарларда туграны XIX гасыр урталарыннан башлап укымышлы кешеләр, муллалар, сәүдәгәрләр үзләренен шәхси мөһерләре, китап билгеләре рәвешендә куллана башлаганнар. Ә инде XIX гасыр ахырларында үзеннән тугран сурәтләнган шәхси мөһерен булу мәдәнилек билгесе саналган. Безнең Казандагы Милли музейда 48 мөһөрдән торган бай һәм матур коллекция саклана, алар арасында классик стильдә ясалганнары да бар.

Гарәп хәрефе—күркәм сурәтле, сыгылмалы, тасвыйри мөмкинлекләре зур булган шрифт. Хыялың бай булса, аннан әлләни төрле күп сурәтләр, бизәк-фигуралар ясарга мөмкин. Мәсәлән, "Бисмилла" сүзен жинел генә кош, яки кувшин рәвешендә язып була. Кешенен исеме, атасының исеме, анасының исеме, нәсәбатыннан (фамилиясеннән) торган монограмманы да төрле сурәтләр рәвешендә яздыра мөмкин. Мәсәлән, мин үземнән якташым, атаклы жырчы Мингол Галиевның туграсын музыка билгесе булган "скрипка ачкычы" шәкелендә ясадым.

—Бу туграларны хәзерге көндә дә гамәлгә, ягъни кулланышка кертәп буламы соң?

—Ник булмасын, бик була! Туграны үзеннән визит карточканда, шәхси мөһерендә, китап мөһере—экслибриста кулланьрга мөмкин. Мәсьәлән, мәгълүм әдип Марсель Гали аны үзенен китапларында да, визит карточкасында да, юбилее кирәсенә чакыру билетында да кулланды.

Сонгы берничә елда түгәрәк яки овал кысалы пыялага ясалган татарча бизәкле, купшы туграларны яна гаилә союзы корган яшь парларга йә никах тантанасында, йә туй мәжлесендә бүләк итеп бирү гадәткә керә башлады. Гадәттә, анда традицион классик стильдә яшь гаиләнен уртақ фамилиясе һәм исемнәре ясала һәм тугра янында ук бер теләк, яисә девиз языла. Мәсәлән: "Мәхәббәт, өлфәт вә иттифак!" Бөтен гаилә әһелләрен бер ныклы композициягә берләштереп торган гаилә туграларына да бик теләп заказ бирәләр. Диварда эленеп торган мондый картина бүлмәгә үзенчә бер экзотика, милли төсмер бирә, бизәп тора.

Бу көнгә инде мин меннән артык тугра ижат иттем, шуларның 450 дән артыгы пыялада ясалган.

—Нәжип әфәнде! Дөресен әйтергә кирәк: гарәби каллиграфия сәнгате бу көндә һәркемгә дә аңлашылып житми, сезнең картиналарны анлау өчен иң элек гарәп хәрефләрен таный, укый белү сорала. Димәк, бу элитар сәнгать?

—Мин моны алай ук димәс идем. Элитар сәнгать ул аерым бер катлау, бер төркем өчен генә хезмәт итә. Ә моны гарәп хәрефен таныган һәркем аңлый, укый ала—бае да, ярлысы да. Гарәп язуын, бабаларыбызның мен еллык мирасын өйрәнү өчен берәүгә дә юл абылмаган. Бүгенге заманда мәктәп-гимназияләрдә гарәп язуын өйрәнүче балалар, мәчет-мәдрәсәләрдә күрсларга йөрүче олылар һаман ишәя бара, димәк, бу сәнгатьне аңлаучыларның да аудиториясе кинәя дигән сүз. Ә бит Алла сүзе, пәйгамбәр хәдисе кәргән шәмаилләренә гарәп язуын танымаган күп татар кешеләре өйләрендә тотканнар, алар аны динлекенен,

Аллага ышануның, миллилекнең символы итеп санаганнар, атеизмның һөжүмнәре вакытында да өйләрендә саклаудан курыкмаганнар. Алар ата-бабаның ядкәре, реликвиясе булып, буыннан-буынга күчә барганнар, әле дә аларны һичкем йә сатарга, йә музейга илтеп тапшырырга жыенмый. Безнең музейларыбыздагы шәмаилләр бик авырлык белән генә жыелганнар.

—Н. Нәккашның тагын да бер юнәлештәге—милли архитектурабызны бизәүдәге эшләре игътибарга лаек. Бу өлкәдә нинди унышларыгыз бар?

—Күпләргә таныш, күзгә ташлана торган каллиграфик эшем Казанның үзәгендә, Тукай мәйданындагы мәчет манарасына охшаш итеп күтәрелгән стеладагы сәгать таблоларында урын алган, рәссам-металлист И. Н. Башмаков тарафыннан Г. Тукай шигырьләренә иллюстрация рәвешендә ясалган скульптура композицияләренә аваздаш итеп өч якка карап торган сәгать таблоларында Тукайның өч шигыреннән юллар язылган. Ин зур яналык шул: бу сәгатьләрдә цифрлар урынына саннар 1 дән башлап 12 гә кадәр татарча сүzlәр белән язылды. Татарча саннар 1-2 ижектән генә торганга, аны лаконик рәвештә түгәрәк композиция рәвешендә язу уңайлы. Бу—дөньяда цифр урынына сүzlәр язылган бердәнбер сәгатьтер, бәлки.

Сонгы елларда Түбән Кама шәһәрәндәге, Лениногорскидагы жәмигъ мәчетләрен, Югары Афанас һәм Шәнгәлче авылы мәчетләренен тышкы һәм эчке якларын бизәү өчен минем каллиграфик эскизларым буенча дизайнерлар тарафыннан смальта дигән декоратив материалдан бик матур, купшы мозаик паннолар ясалды, Мәржани мәчетенен яна төзелгән уң канатында, хатын-кызлар өчен гыйбадәт залында минем эскизым буенча михрабта “Айәтүл-күрси” тексты гипстан кисеп урнаштырылды. Мәчет үл безнең мөселман татарлар өчен гыйбадәт кылу урыны гына түгел, ә бәлки үзара очрашып, сөйләшәп, фикер алышу урыны да. Шуна күрә үл бизәклә күзәл бер урын булып, күнелләренә тартып, күзләренә иркәләп торырга тиеш дип саныйм.

Шулай үк сонгы елларда кабер ташларында минем эшләрем күренә башлады. Әүвәлге традицияләренә дәвам итеп, Казан ханлыгы чоры каберташлары стилиндә татарча бизәклә итеп, Коръәннән яки хәдисләрдән алынган гыйбарә белән, мәрхүмнен исемең гарәп хәрефләре белән тугра рәвешендә язып, таш үлчәмендә эскизлар төзим, кисүче гравёрга аны механик рәвештә күчереп башкарасы гына кала. Шулай итеп, туграның кулланылыш өлкәсә кинәя бара.

—Менә сезнең шәхси туграгызда очып баручы кош сүрәтләнгән. Моның берәр символик мәгънәсә бармы?

—Очып баручы кош сүрәтеннән төрлә мәгънә чыгарырга була. Үземчә мин моның белән очкан кош кебек тиз үтеп китә торган фани дөньяны, шул вакыт, шул дөнья эчендәге үземне сүрәтләдем. Менә шул очкан коштай тиз үтеп китә торган гомердә эз калдырып, үзеннән сон игелеклә эшләр калдырып китәргә иде. Бу тугра минем шуна омтылышымны аңлата.

—Омтылышыгыз, максатыгыз изге икән, Нәжип әфәнде, нәкъ менә, Алтын Урда чоры шагыйре Хөсам Кәтибнең шигъри юлларына туры килеп тора:

Тапмас иде кеше дөньядан морад-бәс, калыр икән жиһанда изге ат.

Чөнки килдең дөньяга-китмәк кирәк, бар көчәң житкәнчә хәер итмәк кирәк.

Шул изге юлда, халкыбызның мәдәни мирасын кире кайтаруда, шул эшчәнлегегезнең һәр ике төрендә сезгә ижат унышлары насыйп булсын!

Кадим Жәмиев

КАЙТТЫМ ГЕРМАН ЖИРЕННӘН

СКУЛЬПТОР ЯЗМАЛАРЫ

Әнә, ач бүре килә!..

Әби минем элек-электән, “уфалла”сын өстерәп, урманга ботакка йөри торган булган. Берәз үсә төшкәч, мине дә ияртә башлады. Ботактан да күп нәрсә юк бит урманда. Кисәрдәе дә булгандыр инде... Кем йөри ди аның артынан? Кем түли? Ә ботак өчен түлсә юк—жый да ташы күпме кирәк! Тик гайрәте генә аз: жылысы чыксын өчен күп итеп ягарга кирәк аны.

Баштарак әбием мине, урманга ук алып кермичә, шундагы басуда калдырып иде. Артык арымасын диптер инде... Шалкан басуы була иде ул. Бер баруыбызда мондый хәл килеп чыкты. Шалканны туйганчы ашап, вагракларын кесәләремә дә тутырдым. Ә әбием юк та юк. Көн кичкә таба авыша башлады. Күзем гел урман ягында. Моңарчы тоймаган ниндидер курку тойгысы баса башлады үземне. Әбиемнең сөйләгәне буенча “урман патшасы”ның барлыгын да белә идем инде мин. Ач бүре ул... Бервакыт кайдадыр ерактан-ерактан: “Улым-м!.. У-лы-м-м!..”—дигән авазлар ишетәм.

Таныйм: бу—әбием миңа дэшә. Мин дә ана: “Әби! Әби!..”—дип кычкырам. Ә ул, күрәмсен, ишетми (болай да колакка катырак иде). Ул миңа тагын: “У-л-ы-м!”—дип кычкыра. Мин дә ана кабат җавап биреп карыйм. Әбиемнең тавышын ишеткәч, мин инде дәртләнеп үк киттем. Куану озакка бармады: карангы төшә башламасынмы... Бу хәл кабат шүрләтеп жибәрде: ач бүре чыгып мине кабып йотса?.. Әбиемне инде йоткандыр да...

Ниһаять, бер шәүлә күреп алдым. “Әби!” дип кычкырып та жибәрдем. Карыйм—аяклары моның... берәү... өчәү...—күп. Юк, әби түгел, ач бүре бу! Тиз генә шалкан түтәле арасына сузылып яттым! Шулай да башымны калкытып карыйм. Кемдер чыгып килә. Моңысы... әбием булып чыкты. “...Ярый әле, рәхмәт яугыры, сыер очрады... шуна ияреп чыктым, балакаем. Ул булмаса, адашып үлгән булыр идем”,—диде әбием күз яшьләрен тамыза-тамыза. Ул елый, ана ияреп мин елыйм...

...Үч алдым, ура!!!

Туктаусыз кыерсытып-кимсетеп торгангадыр, мин акрынлап кыюлана-эрсезләнә бардым. Шуна күрә миңа “өстәмә” дә элэгә иде. Әбием кушуы буенча беркая чыкмыйча утырсам, бөтенләй эләкмәгән булыр иде дә бит... Юк шул: тирәлегенне танып белергә омтылу теләге ул барлык табигать баласына да мулдан бирелгән. Бөжәк-кондызга да. Адәм баласына инде бигрәк тә.

Шулай, өйрәнә-йөри торгач, бервакыт авылыбызның эллә кай жиренә барып чыктым. Дүрткүзгә бу күнелсез тоелды, ахрысы, берәздән ул борылды да кайтып

Дэвამы. Башы 5 нче санда.

китте. Инешнен аргы ягындагы эрәмәлек иде бу. Менә шунда... көрәш мәйданында мине "жинә" торганнарнын берсен очраттым! Безнен юллар кисеште. Ул бит мине гел жинә иде! Башка малайлар кебек үк. Мин ана, кыюланып: "Әйдә, бергә-бер көрәшәбез",—дидем. Ә ул бернәрсә айтмичә китеп барды. Мин аны куып житеп эләктереп алдым да жиргә егып салдым. Ә ул... елап, кирегә—килгән ягына китеп барды.

Мин аны егып салдым... Беренче мәртәбә! Үземнән олы малайны... Егып салдым, нинди зур куаныч! Тик нәтижәсе генә куанычлы булмады. Ул мине абыйсына кайтып әләкләгән.

Шул ук көнне абыйсы туры китерде дә, шәрә калдырганчы чишендереп, кычыткан оясына тотып атты мине...

Дүрткүз белән аерылышу

Дүрткүзле көчек килеп кәргәндә, мина дүрт-дүрт яшь ярым чамасы булгандыр. Ул да минем шикелле үк бала гына... Озак та үтми, эт нәселеннән булган шушы жан иясе "Дүрткүз" булып куйды. Исеме жисемәнә туры килергә тиешлеген истә тотып, үзем шулай атадым булса кирәк.

Тиз арада без анын белән дуслашып, бербөтен булып киттек. Бергә уйныйбыз-шайрабыз, йә анын өендә, йә минем чоланда (әби генә белмәсен) бергә йоклыйбыз, бергә ашап та карадык: үз савытындагысын алдан ялап бетерә дә минекенә керешә...

Тормыш ничек кенә бармасын, анда булган һәр нәрсәнән үз вакыты, ахыры бар. Безнен якларда бер сукур күрәзәче йөри торган иде. Сукур дип тә, сукур түгел дип тә әйтәләр иде аны. Аны—Мамай Мансурын кем генә белмәде икән? Ә менә без, Дүрткүз белән, белми идек әле.

Бервакыт анын түп-туры безгә килүен Дүрткүз ерактан ук сизеп алды. Капкадан кәргәнче үк "һау!" дип канәгать түгеллеген белдерде дә, оясына кереп качты. Мин дә, көтелмәгән кешене күргәч, гажәпсенеп тордым. Олы, бик олы гәүдәле иде ул. Кинчел генә борын. Борын өстендә кара күзлек. Жәйге эссе вакыт булуга карамастан, ул кәбестә кебек кат-кат киенгән иде. Ин сонгысы—чапан... Башында очлаеп килгән эшләпә, а аркасында бүлтәеп торган биштәр. Шунан белән үз йортын һәрвакыт үзе белән йөртә торган экәм-төкәмне хәтерләтә иде ул. Каешланып, тузанланып беткән чапаны нәрсәдән икәнлеген белерлек тә түгел—әллә киндердән, әллә күннән. Аягында—күпне күргән юка күнитек. Берсенен үкчәсе ашатып чыккан, икенчесенен башы купкан. Кыска гына саргылт сакалы да бар иде анын.

Шушыларны күреп мин дә, куыш ярыгынан күзәтүче Дүрткүз дә шаккатып карап тордык. Бабай булып күренсә дә, ана күп булса, 40-45 яшьләр тирәсе булгандыр. Гәүдәсе хәрәкәтсез, кыя кебек... Тавыкларга карап, таягын әле бер, әле икенче якка йөртеп, мыгырданып торды. Әллә тавыкларны кууы иде анын, әллә әфсен-төфсен укуы. Таягы бик матур—киртле-киртле. Ә кәкре тоткасы чын аждаһа башы итеп ясалган. Шулкәдәр кызыгып карап тордым, әгәр дә азга гына кулыннан ыккындырган булса да, эләктереп йөгәргән булыр идем мин аны.

Ачык капка аша башларын тыгып берничә малай карап тора иде. Алар, күрәмсең, "сәер кеше"не авыл башыннан ук озатып килгәннәр. Авылда шулай бит: берәр ят нәрсә килеп чыкса, аны шунда ук бала-чага сырып ала да урам буенча артыннан йөри.

Шулвакыт әбием килеп чыкты. Карап торучы әрсез малайларны күреп, аларга нәрсәдер кычкырды. Тегеләр читкә тайпылдылар. Әмма әбиемнән явыз түгеллеген белеп, кабат капкага ябырылдылар. Чакырылмаган кунакка, нәрсә тапты икән инде бу безнен хәерче өебездә, дигән гажәпләнү катыш аптыраулы караш ташлап, ул берәзгә югалып калды. Бер-берсен сәләмлэгәннән соң, дога кылып алдылар. "Алып" янына килеп баскач, әбием кечерәеп калган кебек булды. Аннары озак кына сөйләштеләр. Дөресрәге, таягын әле өскә күтәреп, әле болгый-болгый кунак күбрәк сөйләде, а әбием башын селкеп тыңлап торды. Мин аларны аңламадым: "оылар теле"ндә бит.

Дүрткүз, әллә кунакның озак булуыннан алжып, әллә нәрсәдер сизенепме, шыншый башлады. Анын болай ямьсез итеп тавыш чыгарганы юк иде әле. Янына

килдем, бәлки ярдам кирәктер. Дүрткүз, мина сыенып, сәер аваз чыгаруын давам итте. Күзләремә карап нәрсәдер ялвара төсле... Акыллы хайван ялгышмаган. Дөрөстән дә, безнен башка бала килде...

Мин анлап алган арада, әбием Дүрткүзгә эләктереп өлгергән иде инде.

Кыймылдамай дигән "гәүдә" хәрәкәткә килде... Дүрткүз артыннан әби чабулы, әби артыннан мин. Минем арттан "явыз" үзе... Бу хал капкадан карап торучы малайлар өчен көтелмәгән бер тамаша булып куйды. Бауны муенына эләктерәм дигәндә генә Дүрткүз, ярып китеп, әбинен кулын тешләп алды. Ә малайларга шул гына кирәк, шаркылдап көлешергә керештеләр. Ул арада әбием, бавына буталып бетеп, авып китте... Кабат китте гөрләшү, чыркылдау, көлешү...

Хәзер инде бер-беребезне куышып йөри башладык. Иркән ишек алды буйлап чабышып йөрөп, тавыкларны "пыр" туздырабыз. Килбәтсез гәүдә, чабарга яраклашмаган сьер кебек, мыш-мыш килеп әле туктап ала, әле алга ыргыла...

Ара-тирә янау сүзләре дә янгырап куя: "Денсез малай... тукта... Алла-һы Тәгаләнен ихтыярына каршы киләсе булма!"

Ахыр чиктә, явызлык өстенлек алды... Үксеп еларга керештем. Урамны иңләп, бер көтү малай-шалай белән уратып алынган "кыя" атлый. Артыннан озын бауга бәйләнгән йонлач "төенчек" сөйрәлә. Алар артыннан—егыла-ава мин. Этем, борылышны үтеп берәз баргач, каерылып мина карап алды да, күздән ераклашты. Шулай итеп, аерылгысыз дустым белән аерылыштык. Озак вакытлар үземә урын таба алмадым. Ни эшләргә белмәдем. Әбиемне күрергә дә теләмәдем.

Көннәрнен берендә... Уйламаганда-көтмәгәндә дүрт күзле дустым кайтып керде. Әйе! Артыннан өзек очы белән теге бау сөйрәлә. Күрәмсен, ул аны чәйнәп өзгән... Шатлануыбызнын чиге юк—мина килеп сикерде дә ялый башлады. Без кабат бергә! Хи-хи!.. Әмма безнең шатлыгыбыз озакка бармады. Икенче көнне үк килеп житте ул... Алып та китте. Бу юлы инде бөтенләйгә.

Күп кенә еллар үтсә дә, искә төшерәм мин дүрт күзле этемне. Шунда ук "Алып гәүдә" ле Мамалай Мансуры күз алдыма килеп баса... Минә озак вакытлар бие бер нәрсә борчый иде... Мондый нәни этнен ана нигә кирәге булды икән? Ана зуррак этләр беткәнмени?..

Гадәттә, суыкларга эт ерак юлга йөрү өчен кирәк булган. Ә Мамалай Мансуры торган жиреннән чыгып китеп, утызар-кырыгар чакрымны берүзе йөргән... Беринди юлдашсыз... Шуны белептерме, "ул суык түгел, хәйләли генә",—дип әйтүчеләр була иде. Анысын төгәл белүче юк.

...Авыл башында ялгыз торучы иске генә йорт. Капкасыз-коймасыз. Чирәмле сукмак аша керсән... Гади генә күрәсә дә, бай булган дип сөйләләр ул йортны. "Кече ягында" элөп куйган бәрән тиреләре... исәпсез-хисәпсиз булган алар... Алтын-көмеш бер комган тулы, килодан ким булмас дип әйтәләр иде.

Алтын-көмешләре нигә кирәк булгандыр, белмим. Күп сандагы сарык тиреләре ана "теге дөньяда" бәхетле булып яшәү өчен кирәк—менә нигә жыйган ул аларны күп итеп. Боларнын барысын да ул үзенен "хезмәт хақына" эшләгән дигән нәрсә яши. Илаһи көч биргән күрәзәчелеге белән. Әйтик, кемнәндер язмышын әйтеп, кемгәдер Ходайның көчен индереп, йә булмаса шул ук Ходай каргышы төшүне булдырмауны вәгдә итеп.

Кемдә нәрсә барын алдан белеп эш иткән ул. Үзенә кирәклесен белеп, ягъни мәсәлән. Егерме-утыз чакрым ераклыктан "күрөп" килүе шунын ачык исбатламасы дип әйтер идем. "Теге дөнья"га элгәсә кешене бу дөньядан киткәндә дүрт мәжүси алланын дүрт күзә озатып барырга тиеш. Ә ул күзләр фәкать дүрт күзле эттә генә... Менә ни өчен ана миенә Дүрткүзем кирәк булган. Шунысы да кызыклы: ул үзенен "мәнгелеккә" күчүнен көнен-сәгатен дә дөрес исәпләп чыгарган.

...Беркөнне аның үле гәүдәсен табалар. Бер калкулыкта. Калкулыкта үлү—аларча күккә якынарак булып, тизрәк жанынны мәнгелеккә ашыру...

Мамалай Мансурына нәкъ 55 яшь була. Кемдер 55 яшь та 55 көн дип әйтә. Монысы төгәл мәгълүм түгел. Илле биш яшь булуы анысы хак... (бишле саны аларда изге сан дип саналган). Зиратнын коймага якын бер почмагында янарак кына өелгән ялгыз кабер... Аның өстендә кыр ташы. Иелебрәк карасан, мондый сүзләргә укып булып иде:

Мәжүси Мансур.

Вафат булды 1966 ел.

Июль. 15—көне.

Кабернен бер башында борынын жиргә төртеп "дүрт алла күзле" кечкенә гәүдәле эт ята. "Күк йөзе синен мөнгелек йортын булсын", дип пышылдыйдыр кебек. Ул суламый иде инде.

P.S. Бу уйлап чыгарылган нәрсә түгел. Күп еллардан сон туган якларда булып, мин бу нәрсәне иренмиңа сораптырдым. "Тиле Мансур (авылдашлары аны шулай дип йорткәннәр) үлгәч, берничә төн бие йоклый алмадык. Улаган тавышка. Зиратка килеп бүре улы дип уйладык. Башка түзәр хәл калмагач, эзләрәгә киттеләр... Ирләр. Берсе сәнак тотып, берсе—күсәк. Зират тирәсен әйләнеп чыгалар—үзе дә юк, улаган тавыш та юк. Эчкә керәләр. Тып-тын. Бөтен зиратны айкыйлар. Инде китәбез дигәндә генә Дүрткүзне табалар. Үле гәүдәсен..."—дип сөйләде миңа шул "йокы күрмәгән" нәрнен берсе.

—Ни эшлэткәннәр сон ул бичараны?—дип сорап куйдым.

—Ни эшләтсәннәр инде, шунда ук күмеп куйганнар. Мансурның аяк очына,—дип көтөлмәгән җавап алдым мин.

Убырлы карчык

Һәр авылның үзенчә бер даны таралган атаклы кешесе була бит. Иә ул күрәзәчә-сихерчә, йә ул усаллыгы-зиһенле булуы белән дан тоткан була, йә тилелеге белән...

Бездә дә бар иде берәү. Сихерчә-шаманга, улырлы карчыкка да охшаш иде ул. Усал булудан бигрәк, зиһенле дип әйтер идем мин аны. Үземне белә башлаганнан бирле беләм мин ул әбине. Аның йөзе тирән жыерчыклар белән теткәленеп беткән... Үзе кечкенә буйлы булса да, көр тавышлы иде. Гадел булуы белән аннан бөтен авыл куркып торды. Менә шуннан инде аның "усал"лыгы да. Урлашуны ул бер дә яратмады. Рәсәй тормышында кем урламый яшәсен, ди? Тәртип-законнарны да белде ул. Шуна күрә түрәләр аның белән бәхәскә кермәскә, аның гөзерен үтәргә тырыштылар.

Көннәрнен берендә борыңгы карчык безгә дә килеп чыкты. Ул чакны якындагы "чын" кешедән курка идем әле мин. Әлеге карчыктан тагын да ныграк курыктым. Курыкмасык та түгел иде шул... Мин аны үсә төшкәч кенә анладым: гаделсезләрне, тыңлаусыз-тәртипсез балаларны гына орыша, аларга карата гына усал була торган карчык булып чыкты ул.

Бик тавышлы гына, нәрсәдер мыгырдана-мыгырдана килеп керде ул безнен ишегалдына. Әбием, тавышын ишетүгә, атылып каршысына ук чыкты. Озак кына нәрсәдер сөйләштеләр. Аннары, мине чакырып карадылар. Мин күренмәгәч—ә мин тишәктән күзәтеп тора идем—теләмиңа генә өйгә үттеләр. Утырышып дога кылдылар. Ә мин күзәтүемне дәвам итәм.

—Дөрестерме-юктырмы,—дип башлап жибәрде ул үзенен миңа карата булган тойгы-фикерләрен,—малаегызны кемдер калдырып киткән икән, дип сөйләләр—анысын белмием... Менә, хәлен белеп чыгыйм дидем,—дип жайлап кына сүзгә кереште көтөлмәгән кунак.

"Савыктыру", К. Жамитев эше. Шамот.

“Чыгып тайыйм” дигэндә генә мине күрөп алдылар: әбием эләктереп алмакчы иде дә... булмады. Карчык тагын да гайрәтләнебрәк:

—Бөтен жирне сызгалап бетерүенә син бер дә аптырама... Сурәт жене кагылган ана, карале—үсөп житкәч зур кеше булыр. (Мин кача-поса гына күзәтәм... Кызык та, бик кәмит тә киенгән иде ул. Кат-кат кигән киемнәре арасында ниндиләре генә, нәрсәләре генә юк иде анда. Олы-олы төймәләр, әллә нинди асылынып торган баулар. Муенына нәрсәләр генә асып бетермәгән... Әллә нинди озынча ташлардан тезелгән мәржән дә бар иде анда).—Мин, балам, өрәк-убыр түгел, курыкма син миннән—кил монда, утыр яныма!—дип ягымлы гына сөйләнеп китте.

Керергә курыксам да, ачык ишеккә башымны тыктым: миңа кызык иде. Ул мине күрөп алды да гадәти балага караган кебек кенә карап:

—Атын ничек була соң әле синен?—дип сорап куйды.

Әбием, мине коткару үе беләндерме, ана нәрсәдер әйтте. Мин ул чакны әле “атын”, “исемен” төшенчәсен белмим. Белсәм дә әйтә алмас идем—исемемне әле минем иштәкәнем дә юк бит...

—Кай илләрдән килеп чыктын инде?

Бу юлы инде мин батырая төшөптерме:

—Соланнан,—дим.

—Ә-ә, ерактан икән шул,—диде, аңламаса да.—Син менә сурәт белән жөнләнәсен... Шуңа күрә сина бер нәрсә сөйлим дидем. Ярар. Тынла, улым. Сөйлим әле... Әбисе, син дә тыңла. Эш бетмәс ул. Үлгәч тә өч көнлек кала ди аны Китап...

Бер авылның бер егете ат жигеп балтасын кыстырып урманга утынга киткән, ди. Килгән ди бу. Килгән дә карап тора ди: кайсы агачны егарга? Берсе янына килә—төз-зифа, кызганыч тоела. Икенчесенә килә—шулай ук. Өченчесе дә, дүртенчесе дә... Берсен генә егарга да егетнен кулы күтәрелми. Нилшәргә? Ә утын кирәк бит. Шуларның берсе янына кабат килә дә: ярар, ди. Очынны гына кисеп алырмын да кабат үсеп китәрсен. Бүе житә алганчы кисеп төшәрә дә төяп алып кайтып китә ди бу моны. Шушы киселгән очын. Алып кайтып ташлый да, иртәгесен тагын китә ди бу шунда. Янәсе, ничек—үсеп китмәгәнме? Ә агач әле шул килеш тора, ди. Элеккечә. Карап тора ди егет үйлар уйлап. Уннан да килеп карый ди егет, сулдан да килеп карый ди егет шул агачына, балтасын алган да ди, баһадир башын ясап куярга булган ди бу. Үсеп китсә алып кайтырмын да, үземә булышчы итеп куярмын, дип. Башта түп-түгәрәк иттереп йөзен киртләп куя, аннары күз-борынын ясап куя, ди бу. Ә менә авызын ясарга өлгермичә кайтып китә егет—караңгы төшә, ди.

Нәрсә килеп чыкты икән дип икенче көнне иртүк тагын килә, ди бу шушы урынга. Беләсе килә бит. Килеп караса... сурәт ясаган агачы күкләргә ашып үсеп киткән ди монын, беләсен килсә! Әле үзе, бөтенләй жил булмаса да, кыймылдый ди. Башы—олы тәпән хәтле ди. Ә гәүдәсе кыя тикле булган ди монын. Сөйләшә генә алмый ди агач баһадир. Сөйләшер иде дә... егет анын авызын киртләмичә китеп барды бит. Шулай да егет куана, ди: булышу өчен сөйләшә белү кирәк түгел бит. Тик шунысы яман: ничек иттереп алып кайтырга соң әле ул баһадирны? Үзе кузгала алмый бит, тамырлы. Ә кисәргә кызганыч.

—Ярар,—ди егет.—Файдан миңа булмаса булмасын, туган жиремә булыр—урманны ут-күздән, хәвәф-хәтәрдән сакларсын, кал монда!

Егет, шулай итеп, коры кул белән кайтып китә ди авылына. Ә агач баһадир урман саклап кала, ди. Сурәт булуы белән бөтен урманны бизәп тора башлаган ди бу. Кош-корт, жәнлек-жанвар һәр көн иртән жылып матурлыгына сокланып карап торалар, ди. Урман сакчысы булуына рәхмәт укыйлар, ди. Ә менә кемгә күбрәк әйткәннәрдер ул рәхмәтне—ясаган егеткәме, агач баһадиргамы—анысын белмим. Бүгенгесе көндә дә тора ди әле ул ин олы агачлардан да олырак булып... Аны табу өчен башта уңга керергә кирәк, аннары сулга... аннары тагын уңгарагын сулга... шунысын гына әйтә алам, улым, сина.

Карчык безаз тынып торды да:

—Менә, улым, булган егет ул барысын да булдыра—үзен дә кимсетми, туган жиренә дә файда китерә. Үскәч син дә шулай була күр!

Озак вакытлар күз алдымнан китмәде әле ул карчыкның тәпән йөзле агач кешесе.

Табак битлэр

Тиздэн үзем да шундый сурэтлэр ясарга тотындым. Агачны киртлэп-юнып түгел, кәгазьдә... Карандаш кыйпылчыгы белән. Шулай ук табак кадәр битле итеп...

Тыкрык аша күршебездә ялгыз карчык яши иде. Бәзәр әби (Бәзәр түти дип атайлар иде аны). Ул вакыт өчен күрелмәгән хал—анын өе тулысы белән төргәкле ак кәгазь (обой) белән ябыштырылган иде. Бернинди рәсемсез ап-ак иде ул.

Әбием белән бер кәргәндә... өстәл астына качтым да алар сөйләшеп утырганда шул кәгазьнен бер кубып торган өлешенә сурәтләр ясап утырдым. Әбием чыгарга жыенды... Ә мин юк. Эзли торгач "тоттылар"! Әбием, аңлашыла ки, ярамаган нәрсәне эшләгәнәмне күреп орышты. Бәзәр әби:

—Ярар, орышма, ясасын, барыбер миннән кала бит,—диде дә, шул өлешен ертып ук бирде. "Башка сине алып йөрмим" дисә дә, әбием алып керде... икенче көнне үк. Килеп керүгә Бәзәр әби шул урыннан олы ғына кисәк ертып бирде дә: "Мә, улым, яса тагын",—дип тоттырды миңа.

Шуннан соң мин әбиемсез генә кереп йөри башладым. Ул кәргән саен ерта да бирә, ерта да бирә... Ә мин аны өйгә алып чыгам да тиз-тиз генә олы табак йөзләр ясап куям. Аннары тагын кереп китәм. Көнгә әллә ничәшәр керә башлагач, ул миңа болай ди: син аларны берни дә ясамыйча ягып кына барасыңдыр, ахры... Мин шундук атылып чыгып киттем дә, барысын да жыеп, алып кереп күрсәттем... Бер чокач булган иде ул.

Болай да тар өебезне шул кәгазь "әсәрләрем" белән тутыргач (чоланда да жыеп барам әле) әбием түзмәде, кереп тикшереп чыгарга булды. Өйгә чыккач тагын орыша мине: "Чуынчык малай, өенен карарлыгын да калдырмаганың бит—тоташ шәрә иткәнсен, эт талаган шикелле булган!..." Әбием орышып торды, мин юлны таптап тордым. Әбиемә күрәнмәскә тырышып. Кәгазь өеме артканнан арта торды.

Шулай итеп, озакламый Бәзәр әбинен өе тулысы белән шәрә калды. Каядыр өстә, түшәм янында буй житмәгән урыннарда ғына калды ул таланып бетмәгән кәгазь кисәкләре...

Абзыем да бар икән әле...

Дүрт яшьләрем тирәсе булгандыр, безгә берәү килеп керә. Солдат формасында, яшь кенә егет. Кулында кечкенә генә чемодан. Әби белән дә, аңам белән дә чокчлашып чыкты. Аннары мине күреп алды...

—Бу нинди малай?—дип гажәссенеп сорاپ куйды солдат. Ана аңлаттылар. Ниндилер авыр ғына сөйләшү китте. Солдат хезмәтен төгәлләп кайтучы абзыем булып чыкты ул. Ягъни, әбиемнән улы, аңамның энесе. (Әбиемнән тагын ике улы булган—сугышта шәһит киткәннәр.) Бу дөньяда минем барлыгым турында ана житкерелмәү аңлашылса кирәк...

Абзыем минем... Сине яхшы яктан телгә алу өчен бер генә сүз дә таба алмыйм бит! Тормыш итмәден, эчтен. Каты эчтен. Туктаусыз эчтен. Исергән хольксыз булдын. Шуның нәтижәсендә утырып та чыктын. Әйе, иптәшләрем—аракыдашларым булды синен һәрвакыт. Алар, эчү белән эчү арасында йорт салдылар, малай үстерделәр. Ә син... сабый бала кебек, йокыннан арына алмадың. Исереп аяктан егылу ғына аз булды сина. Төннәр буге акырып-бакырып яту синен өчен гадәти нәрсә булды. Иптәшләрем "кадерләр" өстерәп тә китереп ташларлар иде.

Стаканын кулына тоткач, абзыйны күзәтү кызык та, кызганыч та була иде. Үзе бер тамаша! Нинди генә кыяфәтләргә кереп бетми иде ул. Карап торучыга көлке, а аның үзе өчен зур бер газәп: сызлана, сыкрана, укына... Танымаслык хәлгә килеп чыраен сыта. Әйтерсен, стаканында тизәкле су!

Башка тартмаска булдым...

Бала чакта өлкәннәрдән үрнәк алырга, аларча кыланырга тырышасың бит. Минем өчен дә абзыем бер "кызыклы" нәрсәдә үрнәк була алды. Тәмәке көйрәтеп суыруда... Ул чорда тәмәкене кирәк кеше үзе үстерә иде. Үзе үстөрмәсә дә, абзыем

аны каяндыр-кемнәндер алып кайтып, ин элек барлык әзерлек эшләрен үтәп-башкарып куяр иде. Жиренә житкереп. Аннары аны уып, уганын уч төбе кадәр гәжит кисәгенә төреп, шуннан соң гына аны кабызыр, ягъни көйрәтеп жибәрер дә, авызына алып суырырга керешер иде.

Мин боларнын барысын да үзбаш кабатладым. Нәкъ абзыем башкарганча. Хәтта йөткереп тә алдым яхшы гына иттереп... абзыем да шулай итә бит. Яфрактар гына чын булмады минем. Анын урынына "бәкәй себеркесе" яфрактары... Кышын өйдә торган бәкәйләргә элөп куялар иде ул себеркене. Чөмчөнү өчен. Менә мин шунын яфрактарын сыдырып алдым да, уып табага салдым. Аны янып торган уачкака куеп куырдым, төрдөм, төкрөкләп ябыштырдым, кабыздым—уачак янып тора бит. Тик шунысы: абзыемча эшләргә тырышып, мин аны да уздырып жибәргәнмен икән. Йөткереп кенә калмадым, ютәлләргә үк керештем... тәмәкемне авызыма алып суырып жибәргәч. Ютәлли торгач, хәлсезләнеп барып утырдым. Өйдә кәжә бәкәйләре... Шунда берсе минем алдыма ук сикереп менде. Икенчесе, хәлемне белергә теләгәндәй, каршыма килеп муенын сузды. Тынычландым. Мина нәрсәдер абзыемча үтәлмәде кебек тоелды. Мин моны, кыен булса да, кабатларга булдым. Ягъни озаграк итеп суырып карарга... Кабат керештем. Абзыемча итәргә тырышып. Бу юлы... ютәлләп кенә калмадым. Буыла-буыла газаландым. Тыным кысылганчы. Эчкә үткән төтенә эллә кай жирләремә—баш миенә үк барып житте кебек. Күз алларым караңгыланды. Өстемә менгән бәкәй, үземне коткарырга теләгәндәй, колагымны йолкый башлады. "Әби!" дип кычкырмакчы булдым, кычкыра алмадым. (Ә ул барыбер өйдә түгел.) Утыра торгач, аудым да каядыр "китеп" бардым. Аныма килеп күземне ачканда бәкәйләр мине сырып алганнар иде. Берсе балагымны чәйни, икенчесе, элеккечә, өстемдә, өченчесе бармак арасындагы тәмәкемне йолыккалы... Эллә үз-үземә, эллә аларга: башча тартмыйм, дидем мин шунда.

Әгәр дә шул вакытта бәкәйләр йолкырлык хәлгә дучар булмаган булсам, өйрәнеп китеп гомер буге суырып йөрисе булыр идем шул яфрак төтенен.

Бу кечтеки генә хәлне еш кына искә алырга туры килә мина. Кем белән генә булмасын, очрашып сөйләшкәндә-утырганда тарту хакында сүз чыкмый калмый. Биш яшемдә ташладым, дип әйтеп куям мин андый чакларны. Моны башта мезәк иттереп кабул итәләр. Аннары гына...

Беренче чаңгыларым...

Абзыем мине шулай да бервакытны куандырып алды. Чананың нәрсә икәнән белсәм дә, чаңгыны белми идем әле мин ул чакта.

Мина биш-алты яшьләр тирәсе... Ул чор өчен аннан да куанычлырагы булырга мөмкин идеме сон? Тумран каезлаган юкә кабыгыннан ясап биргән иде ул аны. Әлбәттә, бүгенге көндәге баланы андый нәрсә белән куандырып кына түгел, кызжыттырып та булмый. Ә ул чакта... минем ише бала күнелен күрү өчен күп кирәк иде мени сон? Башларын очлап берәз бөкте ул анын. Уртасыннан ярып бау кидерде. Очларын бәйләп куйды да элмәк килеп чыкты. Ясап бетерүгә, шул элмәкләргә аягымны кидердем дә беренче чаңгыларымны өстерәп урамга чыгып киттем. Нинди куаныч иде ул! Шул куанычтан онытылып шуып йөрөп өйгә соң гына кайтып кердем. Икенче көнне дә шундый ук нәрсә кабатланды. Моньң белән абзыем, ни өчендер, бер дә канәгать булмады. Капкадан килеп керүгә, жилтерәтеп алды да каты гына сүгеп ташлады (ул болай да бик коры иде). Мондый гына жаза аз булып тоелгандыр, күрәмсең, чаңгыларымны салдырып алды да... бүкәнгә куеп тураклап ташлады!..

Мине беренче сыйныфка барыр алдыннан язып-теркәп киттеләр. Алар бусаганы атлап кергәндә идән уртасында аш табагын ялап тора идем мин. Әле бернинди хәрәф танымасам да, кулымда ничә бармак булуын белмәсәм дә, парта арасында икешәрләп утыруны белә идем инде (мәктәптә жыештыручы булып эшләгәндә анам белән йөргәли идем мин).

—Мәктәпкә барасын киләме?—дигән сорау бирделәр.

Мин бер дә аптырап калмадым:

—Әби белә утылсам балам,—дидем, табактан башымны чыгармыйча гына.

Язып йөрүчеләр... озакламый минем укытучыларым булып киттеләр.

Алар аннан алдагы елда да килеп киткэн булганнар икэн. Әбиём аларны өйгә да кертмиңчә:

—Ана нинди сабак ди әле, жүнлөп сөйләшә дэ белмәгән килеш!—дип борып чыгарган. Мина инде жиде тулган иде ул вакытта.

Самавыр төзәтергә юкмы?!

Мин бала чакта авылдан авылга йөрүче һөнәрчеләр була иде. Сирәк була торган һөнәр ияләре иде алар. Андыйлар дистәләгән авылга берәр генә туры килгәндер. Шуна күрә дә аларнын калере әйтеп бетергесез булды. Һөнәрчеләрнен жәйге чорда йөри торганнары самавыр төзәтүче дә, калайчы була торган иде.

Көзгә-кышка кергәндә тегүчеләр йөри башлый. Алар артыннан итек басучылар... Тегеләре берәүлөп йөрсә, итек басучылар икәүлөп: итек басу жинел нәрсә түгел ул. Шулай да ин зур кытлык самавыр төзәтүгә булгандыр: ярыйсы гына катлаулы бит ул “чэй казаны”. Ике бүлемтектән торган “казан” аеруча игътибарлы булуны таләп итә. Тиешенчә суы булмаса, төптән эри дә чыга.

...Олы гәүдәле Насыйр бабайны белмәгән кеше булдымы икән? Авылга килеп керүгә: “Самавыр төзәтергә юкмы-ы-ы?!! Самавыр төзәт-ер-гә-ә ю-к-м-ы-ы-ы?!”—дип, сузып кычыкырып йөри башлар иде ул. Артыннан жыйнак кына арбасы сөйрәлә. Ә анда тузан белән капланып беткән эш кораллары тартмасы... Яхшы гына калайчы да иде әле Насыйр бабай. Чиләген дә, комганын да, ләгәнән дә ямап-ясап бирә. Әгәр дә инде үз калаен белән килсән, ягъни иске ике ләгән, яисә ике чиләк алып килсән, аннан бер чиләк ясап бирә ала иде.

Кемнен дә булса ишек алдына кереп урнашыр иде ул кирәгенчә эш алганнан соң.

Эшкә керешеп, үзенен кечкенә генә сандалын урнаштырыр, анын тирәсенә коралларын чыгарып тезеп куяр... Анын калай чүкүе әллә кайларга янгырап торды. Янгыравы белән үзенә жәлеп итеп чакырып торды. Без анын үзен күрүгә үк артыннан ияреп китә идек. Акрынлап ишәя-ишәя, бер көтү малай-шалайлар бер авылдан икенче авылга озатып йөрер идек без аны. Самавыр төзәткәндә яисә калай чүкүгәндә ачык капка аша, капканы ябып куйсалар, капка яркларынан карап-күзәтеп торыр идек без.

Гомерле булды ул Насыйр бабай. Йөзгә якын яшәде. “Насыйр бабай кебек эчмәсән-тартмасаң, син дә озаңк яшәрсен”,—диләр иде бездә.

Авылыма кайтып әбиёмнен иске самавырын күрсәм, Насыйр бабайнын көр тавышы янгырап киткән кебек була: “Самавыр төзәтергә юкмы-ы-ы?!!”

Насыйр бабайнын бездә тукталганы булгандырмы, анысын хәтерләмим. Тегүче белән итек басучылар—булгалады...

Итек басучылар

Тегүче ике-өч көн маташса, итекчеләрнен эше ике-өч атнага барыр иде. Бер керешкәч, алар берничә пар басалар. Бер пар белән генә пычранып ятунын мәгънәсе юк. Бер тукталган урында биш-унлап пар “ясы” иде алар.

Бездә дә тукталганнары булды. Алар баскан әллә ничә пар итектән безгә дигәнә бер генә пар булды... Без аны өчөбез дә кидек. Алмашлап. Артык суык көннәрне мин киеп барам. Мәктәптән кайткач, тегендә-монда барасы булганда йә әбиём, йә аңам кия. Менә шулай, кыш буга.

Кызык була иде ул итек басканны карап тору. Анын ин кызыклысы—жон теткече. Анын үз исеме дә бар иде кебек—истә түгел. Үзе килбәтсез олы гына булса да, бик тә гәди нәрсә иде ул. Никадәрлегә “акыллы” итеп тетә иде ул жонны. Беренче күргәндә озаңк кына өйрәнәп тордым мин аны. Ике башына тотка сыман нәрсә кидертелгән шоп-шома колга. Ана ат тиресеннән бөтереп кыл тарттырылган. Шул кылны чирттергән чакта кемдер түбәдә дөберди, яисә жил улык кебек булып куя иде.

Безнен бер як стенага кереп кенә утырган иде ул. Кайчандыр яшәгән гадәттән тыш килбәтсез кешеләр—алыплар гына уйный торган үен коралы итеп кабул итәргә булыр иде аны. Итекченен берсе шул кылга жон тезеп чыга да ыргаклы таягы белән

бәргәли башлый. Бәргәндә жон теткәләнә. Теткәләнгән берсе идәнгә коела бара. Икенчесе, шушы тетелгән жонны жыеп алып, суы кайнап торган казанга сала бара. Күпмедер вакыттан соң шул жоннан киез кисәкләре жәелә. Кисәкләр житәрлек жыелгач, итек басарга керешәләр.

Кызыктыргыч тагын бер нәрсәләре бар иде аларның. Калып дип атала ул. Өч үлчәмдә: иң кечкенәсе, олырагы, иң олысы. Беренчесе—балалар өчен, икенчесе хатын-кыз, өченчесе ирләр өчен. Монда уны-сулы юк. Сынарның икесе өчен дә бер калып, һәр калып күп кенә агач кисәкләрдән тора. Барысы бергә жыелгач, һәрберсен берәм-берәм кулыма алып тордым. Менә шушы калыпка пешкән киез кисәкләрен жәяләр дә, дөресрәге аны төреп чыгалар да, һәрьяклап әйләндерә-әйләндерә аны басалар, ягъни, кул белән сыпырып-ышкып тыгызлыйлар. ("Итек басу" төшенчәсе менә шуннан алынган да инде.) Менә шунда чын итек килеп чыга да инде. Берәр тәүлек чамасы киптергәннән соң—э аны кайнар мичкә тыгып киптерәләр—кияргә дә була.

Күзәтеп торырга кызык булса да, анда чыдап торырлык булмый иде (алар үзләре, күрәсән, ана күнеккәннәр). Өйгә керерлек тә булмый—авыр ис анкып тора. Бөтен өй эче жон тузаны—бик вак жепселләр белән тулган була. Мунчадагы кебек кайнар парлы һава... суларга бөтенләй мөмкин булмас иде.

Кино килде, кино!..

...Кино. Ул чорда әле әлегә нәрсә үзенчә бер мөжиза иде. Шуна күрә олы да, кече дә ана таба ыргылды.

—Кино килде! Кино килде!..—дип кычкырып үтәрләр иде атка төялгән кино жиһазларын алдан күреп алган малайлар. Ул көн инде авыл халкы өчен бәйрәм: олылар, мәжлескә барган кебек, киенеп-ясанып алдагы урыннарга элгем дип ашыга-ашыга барырлар иде.

Күрсәтүчеләре—э алар икәү була—шулай ук бездә кунып китәләр иде. Йә үзләре табып, йә кайберләреннән тәкъдире буенча. Бу—алар өчен унайлы да, файдалы да. Анлашыла, минем өчен дә файдалы була иде әле ул. Бу очракта киноны мин бушлай карыйм. Аннан тыш... Аннан тыш әле "өстәмә файда" да булмый калмый. Кино күрсәтеп кайтканнан соң алар бик озак кына "тимер" акчаларын санап утыралар иде. Ә "артык" тиеннәр андый очракларда булмый калмый—анысын инде алар мина бирәләр!.. Бакыр тиеннәр генә булса да, минем өчен зур куаныч: ике прәннек ала ала идем мин ана.

Мөдир кыз

Телгә алырлык "клуб мөдире" дигән нәрсә дә бар иде ул чорда. Хәзер ул клубларның жисеме үзгәрдә—мәдәният "йортына" әверелде алар. Шунун белән бергә "мөдир" дигән төшенчә дә юкка чыкты. Мөдирләргә махсус курсларда укытып, авыл клубларына жиберәләр иде. Вазыйфасы халыкка ял итүне, күнел ачуны оештыруда булса да, аларга башка да сыймаслык әллә нинди мәшәкәтьләр эшләргә бирәләр иде (мин аны бер ел чамасы үзем дә татып карадым, нәрсә икәнән беләм). Әйтик, агитатор булып ферма-кырларга йөрүләр, ферма өен биззәү, күрсәткечләр, лозунглар язып элү...

Мин кечкенә чакны безнең авылга да жиберделәр андый кыз баланы. Яшь кенә кыз иде ул. (Элек мөдирләр хатын-кыз гына була иде.) Аны безгә урнаштырдылар. Авыл советы "карары" буенча. Бу юлы инде бер кич кунып чыгу өчен генә түгел, озаклап тору өчен...

Сәкәдән тыш, тар гына агач караватыбыз бар иде безнең. Йорт хужасыннан калган. Аны шушы мөдир кызга бирергә туры килде. Ул аны чаршау белән әйләндереп алды да менә дигән аерым бүлмә килеп чыкты. Шунун белән утырлык кына түгел, йөрерлек тә урын калмады. Әбием, кочагы белән утын алып кергәндә, һәрвакыт шул чаршауга элгә торган булды. Бавын өзеп, тартып-ертып төшергән вакытлары да булды анын.

Чәчәк дигән нәрсә күбәләкне үзенә тартып торган кебек, әлегә кызның да матур чаршаулы бүлмәсе... Ни эшлисән, билгесезлек... тарта. Бала күнелен бигрәк тә.

Мин аны еш кына килеп ачып карый торган булдым. Әбием ачуланып торып та. Ябык булганлыктан, анын эчендә нәрсә икәнән беләсе килә бит! Күпереп торган мөндәре белән юрганы жәлеп итте мине ин элек. Ап-ак жәймә белән төрөлгән иде алар. Монарчы күрөлмәгән-булмаган шушындый нәрсәгә ничек иттереп карамый-гажәпләнми түзәсен ди?! Бала күнелен жәлеп итәрлек кәңфит белән алмасы да була иде әле анын. Аларны ул яшереп кенә тотта: йоклаганда баш астында, йокламаганда аяк очында.

Ни өчендер, егетләрдән читләшә иде мөдир кыз. Озата килгәннәрне куып-ачуланып жибәрде ул. Гашыйк булып өйгә үк килеп керсәләр, тәмам тәпәләп үк чыгарыр иде. “Безнең егетләрне яратмаган булып кылана, белмим, ана тагын кем кирәктер инде”, — дип әйтә торган иде әбием.

Мөдирбикә мондый тормыш белән елдан артык яши алмады. Бер яктан, эше тынгысыз булса, икенче яктан яшәү шартларынын булмавы... Әбием әйтмешли, кызлар эшемени сон ул, клуб эше!..

Беренче сыйныфка баруым...

Беренче сыйныфка (без үзәбез класс дия идек) бару өчен мина өр-яна аяк киеме әзерләп куелган иде инде. Шыгырдап торган чабата... Берничә китап-дәфтәрне төйнәп йөртү өчен әбием үзенең баш яулыгын да жәлләмәде. Барыр алдыннан, кемдер иске генә киелгән күнитек (“кирза” диләр әле аны) алып кереп бирде. Чабатасы, яна булуы белән отышлырак булса да, күнитек кызыктыра торганрак — егетләргә. Ә ул аякка ярамады, чабатамны киеп киттем.

Беренче, икенче сыйныфлар мина аеруча авыр бирелде. Ата-бабаларыбыз теле минем өчен “чытырлы-чатырлы” булды. Сөйләм болай да зәгыйфь. Сүзләргә бозып, авырлык белән генә әйтә идем. Бердәнбер жинел бирелгәнә матур язү булды. Алдагы сыйныфларда эшем жинеләя төште. Шомара төшкәннән генә түгел. Укытучыбыз икенче булганнан да. Ягымлы, балалар белән эш итә белүче, безне үлөп яратучы олы жанлы Рәйга апа иде ул. Озын тәнафестә дә безнең белән бергә булып, үзә белән алып килгән әбәтән бергә — безнең янда утырып ашар иде. Әгәр дә берәребез ашарына алып килмәгән булса, үзенекен бүлөп бирер иде. Беркайчан да жикеренмәде, тугас булмады.

Кызлар миннән көлә...

Бишенче сыйныфта без ишәйдек.

Берничә күрше асыл балалары килеп кушылды. (“Жидееллык” — бездә иде). Алар мине тиз генә аңлый алмадылар. Аңлашыла, мин алар өчен сәер бер малай идем. Яна кызлар... Алар кирәгеннән артык күп иделәр кебек. Өстәвенә, көлөп-чыкылдап торалар. Аларнын һәрбер чыкылдавы “миннән көләләр” булып тоелды. Чынлап торып кызлар исе керә генә башлаган чак бит.

Балачактан килгән “рәсем жене” мине укый башлагач та ташламады. Өйдә дә, мәктәптә дә чаштым мин ул рәсем белән...

Беренче сыйныфка килгәндә минем рәсем белән “женләнгәнне” беләләр иде инде. Шуңа күрә рәсем дәресләрендә гел “5” леләр генә алуым мәктәп халкын аптырашта калдырмады. Өченче-дүртенче сыйныфларда дәрестә ясыйсый әйберне укытучы апа кара тактада мина ясата торган булды. Аннары дәрестә утыручылар үзләренекен рәсем дәфтәрләренә шуннан карап ясылар иде.

Ахыры киләсе сандә.

Тажи Гыйззәт

(1895—1955)

Татар совет драматургиясенә нигез салучыларнын берсе Тажи Гыйззәт 1895 елның 15 сентябрендә Әгерҗе районынын Баржы Умга авылында туа. Әтисе Кәлимулла агай, ишле гаиләне туйдыру өчен күп кыенлыктар кичерсә дә, балаларына белем бирергә, аларны укытырга тырышкан. Тажи остабикәдән сабак ала, аннары яңача тәртиптәгә жәдит мәдрәсәсендә укый. Анын балалык һәм яшьлек еллары Иж елгасы буенда уза.

Самарадагы татар театр студиясен тәмамлаганнан соң үзенен остазы Кәрим Тинчурин житәкчелегендә театр труппасында Оренбургта эшлөп ала. Урта Азия, Ульяновск, Алабуга, Мәскәү шәһәрләрендә төрле хезмәт вазифалары башкарганнан соң, 1929 елны

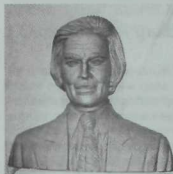
Казанга кайта. Һәм шунда бөтенләйгә төплөнөп калып, 1950 елга кадәр Г. Камал исемендәгә Татар дәүләт театрында хезмәт итә. 37 сәхнә әсәре язган Т. Гыйззәт (“Наемшик”, “Ташкыннар”, “Чаткылар”, “Кандыр бус” һ. б.) барыннан да элек үзен зур драматург итеп таныта.

Татарстан АССРнын (1939), РСФСРнын (1940) атказанган сәнгать эшлеклесе.

Анын бронза-граниттан коелган әлегә бюсты Әгерҗе тимер юл вокзалы мәйданчыгына куелган (2003).

Мөхәммәт Мәһдиев

(1930—1995)

Язучы, әдәбият галиме һәм тәнкыйтьче Мөхәммәт Сәнгат улы Мәһдиев 1930 елның 1 декабрендә Татарстанның Арча районы Гөберчәк авылында туган. 1947 елда педагогия училищесын тәмамлаганнан соң Арча, Саба районы мәктәпләрендә укытучы булып эшли. 1950-54 елларда Балтика хәрби флотында хезмәт итә. 1959 елда, читтән торып укып, Казан дәүләт педагогия институтынын тарих бүлеген тәмамлый. Казан дәүләт университеты каршында аспирантура тәмамлаганнан соң 1964 елны кандидатлык диссертациясе яклый. Өлкән укытучы, доцент булып эшли.

М. Мәһдиев ин элек әдәбиятчы һәм әдәби тәнкыйтьче буларак танылды. Язучы-прозаик буларак, 60 нчы елларнын ахырында күрәнә башлый.

“Казан утлары”нда (1968 ел, 5 сан) “Без—кырык беренче ел балалары” исемле беренче повесте дөнья күрә.

Шуннан соң ижат ителгән күләмле әсәрләре: “Фронтовиклар” (1972), “Ут чәчәге” (1980) романнары; “Кеше китә—жыры кала”, “Торналар төшкән жирдә” (1978), “Исәнме, Кәшфи абый!” (1982) повестлары һ. б.

Ул—РСФСРнын атказанган культура работнигы, Татарстанның Г. Тукай исемендәгә дәүләт премиясе лауреаты.

Бюсты Арча үзәк мәйданына куелган (2004).

Альфрет ӘБДРӘШИТОВ

СИБГАТ ХӘКИМ АРХИВЫ

Һәр язучының ижат эшчәнлегендә берничә катламны аерып чыгарырга мөмкин. Барлык укучыларга да мәгълүм һәм һәркем таныша ала торган катлам—ул әлбәттә, аның басылып чыккан әсәрләре. Ә бит әдәби әсәрләр үзләре ин башта әдипнән күнелендә ярала. Язучының үзе генә белгән күнел кичерешләре, көтелмәгән ачышлары, ягъни башкалар хөкеменә бирелми торган эчке халәте, фикер-хис туу барышы икенче катламны тәшкил итә. Болардан тыш шулай ук ижат лабораториясе белән турыдан-туры бәйлә булган әдипнән уйланыларын, күзәтү-эзләнүләрен туплаган эш дәфтәрләре, көндәлекләре һәм әлбәттә инде әсәрләренен кәгазьдәге үсеш-үзгәреш өлешен чагылдырган кулъязмалары—тагын аерым бер катламны барлыкка китерәләр. Сонгысы бербөтен буларак шәхси архивларның нигезен хасил итә. Ижат манерасыннан, кулъязма әдәбиятка субъектив мөнәсәбәттән чыгып язучыларның шәхси архив материаллары күләм һәм жанр ягыннан да төрле була. Мәсәлән, бер тип язучылар ижат эшчәнлегендә көндәлекләр алып бару, куен дәфтәрләренә фикер, тормыш картиналарын теркәп баруны мөһим дип санасалар, икенчеләре моның кирәксез нәрсә булуын белдерәләр. Шулай ук шәхси архивларның күләме объектив сәбәпләр, аерым алганда, янгын, югалу һ. б. нәтижәсендә дә азаерга мөмкин. Әмма шунысы ачык: әдәбият фәне өчен шәхси архивлар—бик күп мәгълүмат бирә торган гажәеп кызыкты, мөһим чыганаҡ.

Күренекле татар шагыйре Сибгат Хәкимнән ижат итү үзенчәлекләрен, стиль алымынын, идея-эстетик карашларын, аерым әсәрләренен туу тарихын өйрәнүдә дә шәхси архив материаллары нык ярдәм итә. Бу чыганақлар тулысынча “Казан” милли мәдәният үзәгенен Милли мәдәният музейе фондында саклана. Архивны бирегә 1993 елда шагыйрьнен хатыны Мөршидә Вилданова-Хәкимова тапшыра.

“С. Хәкимнән музейларга карашы үтә житди һәм жаваплы, ә музей хезмәткәрләренә карата бик жылы һәм ихлас иде. Ул күп мәртәбәләр әдәби кичәләрдә чыгышлар ясады, шигырьләрен укыды, музейның гыйльми совет әгъзасы буларак һәрвакытта да үзенен төпле фикерен әйтә килде”,—дип искә ала музей хезмәткәре И. Минһажева.

Архивның күләме чагыштырмача бик зур—4 492 саклау берәмлегеннән гыйбарәт. Аларны, гомуми характеристика биреп, түбәндәгечә төркемләрә мөмкин:

№	Материал-чыганақларның эчтәлегә	Материал-чыганақлар кайсы елларга карый	Саклау берәмлекләре
1.	Блокнотлар	1949–1986	13407/ 1–153
2.	Шигырьләр	1938—1985	13407/154–180
3.	Поэмалар	1948—1983	13407/ 181—193
4.	Тәржемәләр	1940—1985	13407/ 194—238
5.	Публицистика	1948—1980	13407/239–271
6.	Документлар, истәлекләр	1939–1983	13407/272–346
7.	Фотографиялар	1944–1986	13407/347–481
8.	Хатлар (үз кулы белән язылган)	1943—1985	13407/482–518
9.	Язучылардан килгән хатлар	1940–1986, 1987	13407/519–1058
10.	Тәржемәчеләрдән килгән хатлар	1950—1986	13407/ 1059—1465
11.	Башка республика язучыларынан килгән хатлар	1950—1984	13407/ 1466—1554
12.	Башкортстан язучыларынан килгән хатлар	1940—1985	13407/1555–1631
13.	Тәнкыйтьче, галим, мөхәррирләрдән килгән хатлар	1949—1986	13407/ 1632—1694

14.	Язучылар берлегеннән килгән хатлар	1954–1985	13407/1695–1838
15.	Мәдәният эшлеклеләреннән килгән хатлар	1950–1985	13407/ 1839–1994
16.	Дуслары, якташларынан килгән хатлар	1949–1985	13407/ 1995 –2270
17.	Туганнарыннан килгән хатлар	1946–1980	13407/2271 –2365
18.	Фронтташ дусларынан килгән хатлар	1945–1985	13407/2366–2424
19.	Укучылардан килгән хатлар	1950–1980	13407/2425–2649
20.	Мәктәп, мәдәни-мәгърифәт оешмаларынан килгән хатлар	1952–1985	13407/2650–2824
21.	Китап нәшрияларынан килгән хатлар	1950–1985	13407/ 2825–2968
22.	Газета редакцияләреннән килгән хатлар	1941–1986	13407/2969–3158
23.	Хөкүмәт учреждениеләреннән килгән хатлар	1954–1982	13407/3159–3307
24.	Чакыру, телеграммалар	1950–1980	13407/ 3308–4002
25.	Шәхси әйберләре		13407/4003–4029
26.	Котлау адреслары, мактау грамоталары	1975, 1981	13407/4030–4039
27.	С. Хәкимнен китаплары	1938–1986, 1991	13407/4040–4082
28.	С. Хәкимгә автографлары белән бүлөк ителгән китаплар	1939 –1986	13407/4083–4492

Таблицадан күрәнгәнчә, әлеге материаллар С. Хәкимнен дистә еллар дәвамындагы ижат биографиясен һәм әдәби эшчәнлегенә ни дәрәжәдә киеренке икәнлеген күзалларга ярдәм итә. Архив материаллары арасында әсәр кулъязмалары, блокнотлар, хатларның булуы ижат лабораториясен өйрәнүдә аеруча мөһим.

Язучыларның ижат эшчәнлегендә көндәлекләр һәм әдәби әсәргә чимал булырдай язмалар үзләренә бер урын алып тора. Гадәттә аларны берләштереп куен дәфтәрләре дип тә атап йөртәләр, һәр әдипнен куен дәфтәрләренә үзенчә исем кушкан очраклар да билгеле. Мәсәлән, О. Бальзакта ул—“Сюжетлар, фрагментлар, фикерләр”, Ә. Фәйзидә—“Идеялар, сюжетлар”, Г. Ахуновта—“Амбар кенәгәсе”. Шулай ук вакытта бу язмалар, ижат процессы кебек үк, һәр авторның үзенә генә хас үзенчәлекләргә дә ия: мәгълуматны туулау рәвеше, күләме, хронологиясе һ. б. Алар теге яки бу язучының ижат барышында тоткан урыны, әһәмияте белән дә аерылып торалар.

Шәхси архив материалларынан күрәнгәнчә, С. Хәкимнең кулъязма мирасында кыйммәтле һәм әһәмиятле өлешен эш дәфтәрләре тәшкил итә. Алар, нигездә, төрле форматтагы блокнотлардан (куен дәфтәрләреннән) гыйбарәт. Күбесе 14х20; 14,5х20,5 форматлы. Шулай ук арада альбомнан кисеп ясалганнары да бар.

Этәлек ягынан әлеге язма материалларны нинди жанрга кертеп карарга сон? Аларның беркадәр үрнәкләре С. Хәкимнең 1988 елда басылып чыккан “Яшә, борчулы жаным” жыентыгында тулланып бирелгән һәм әлеге хезмәтнен аннотациясендә “Бу китапка аның ... әдәби-публицистик язмалары һәм көндәлекләре жыеп бирелде”¹, дип язылган. Әмма бу язмаларны көндәлекләр дип атау бик үк дөреслеккә туры килми. Гомумән, әдәби язмаларда, тәнкыйть мәкаләләрендә “куен дәфтәре” белән “көндәлек”не тинләштерү, бер үк мәгънәдә белдерү очраклары бар.

Көндәлекләр өчен язмаларның даталануы һәм даими рәвештә алып барылуы, аларның электәге түгел, ә агымдагы вакыйгалар һәм халәтләр белән бәйлә булуы шарт. Көндәлекләреннән төп жанр үзенчәлегә вазифалары белән билгеләнә. Мәсәлән, О. Г. Егоров бу караштан “Дневники русских писателей XIX века”²исемле хезмәтендә көндәлекләренә өч төркемгә аерып күрсәтә. Беренчесенә авторларның психологик үзенчәлеген чагылдыручы язмалар керә. Мондый көндәлекләр яшә чакта языла башлый. Иң күпсанлы икенче төркемне исә язучыларның яшә вакыттан ук тотынган тормыш елъязмасы тәшкил итә. Өченче төркем—мондый язмаларга карт көнәндә керешкән каләм ияләреннән көндәлекләреннән гыйбарәт. Эш кына бары тик үзләре өчен генә язылганнары да һәм кин матбугатка тәкъдим ителгәннәрен

¹ Хәким С. Яшә, борчулы жаным: Публицистика (1979–1986), Блокнотлар (1954–1986) / С. Хәким. Казан: Тат. кит. нәшр., 1988. – Б. 2.

² Егоров О. Г. Дневники русских писателей XIX века: исследование / О. Г. Егоров. – М.: Флинта: Наука, 2002. – 288с.

дә көндәлек дип атыйлар. Мәсәлән, “Идел” журналында Х. Туфанның 1963 елгы көндәлекләреннән китерелгән өзеңләрен³ укыгач, алар шагыйрьнең үзе өчен генә язылган сыман тоела. Тезислар формасындагы кыска-кыска жөмләр, кайбер исемнәрнең хәрәфләр белән генә бирелүе шул уйга этәрә. Ә менә Т. Миннуллинның “Утырып уйлар уйладым” исемле китапларындагы төрле елларда көндәлек формасында азып барган тормыш, заман, кешеләр турындагы уйландырулар, күзәтүләрен кин жәмәгәтчелек игътибарына да житкерергә теләве ачык күренә. Автор аларны “әдәби эшкәртмичә” генә укучыга сөйләп бирәсе килә⁴, дисә дә, жөмләрләреннән төзөк, фикерләреннән анык, вакыйгаларның эзлекле булуы язмаларның шулай да редакцияләнгәнлегендә шик тудырмый.

Дөрес, аерым жанрны тәшкил иткән көндәлекләргә хас сәхифәләренә С. Хәкимнен куен дәфтәрләрендә дә очратырга мөмкин. Кайберләрендәге язмалар периодик рәвештә даталанган һәм алымдагы вакыйгаларга бәйле рәвештә туган. Күп очракта аларның вакыты шагыйрьнең туган авылы Күллә-Кимегә кайткан яки төрле сәяхәттәге чаклары белән туры килә.

“С. Хәким ижатына төп илһамны авылдан, туган жиреннән ала. Елның һәр жәсәндә, гадәттә сабан туйлары вакытына туры китереп, ул авылга кайта. Анда ул һәрвакыт көтеп алынган кадерле кунак,”—дип искә ала М. Шабаев үзенен истәлекләрендә.⁵ Әйтик, шагыйрьнең 1959—1960 еллар белән искәртелгән бер блокнотында 1959 елның 11 июненнән 5 июленә кадәр даими даталанган язмалары урын алган. Биредә чордашларының портретлары, авыл тормышының үткәннен искә төшерү һәм бүгенгесә турында уйланду нәтижәсәндә туган күнел кичерешләре, туган жир табигате белән ассоциатив бәйләнештә барлыкка килгән фикерләр дә теркәлгән. Алар әдипнең кайбер шигъриятләреннән башлангыч уй-ниятә, шигъри фикернен тууына сәбәп булган этәргечләр турында да сөйли. Мәсәлән, шундыйларның берсе: “Жирдән бик күп давыллар узды. Октябрьгә давылы, Гражданнар сугышы, Бөек Ватан сугышы һ. б. Безнең ил тормышында күп үзгәрешләр булып узды. Давыл чәчәкләре күп нәрсәне искә төшерә, уйландыра, тормышның гел көрәштән торыуының символлары алар. Давылдан сон тормышның яхшыруына халыкның өметә зур. 30. 06. 59”⁶. Халык романтикасы белән сугарылган сары чәчәкләр белән очрашу шагыйрь йөрәгендә тирән эз калдыра һәм сугыш, тынычлык турындагы “Давыл чәчәкләре” шигърен язуга этәргеч бирә:

...Жир өстеннән күпме давыл узды,

Бөтерелде күпме өрмә...

Утыра шомлы давыл чәчәкләре,

Куркам никтер якын килергә...?

Әмма алда әйтелгәнчә әлегә конкрет мисалларга таянып, С. Хәкимнен куен дәфтәрләрен эчтәлек ягыннан көндәлекләргә кертәп карау дөрес булмас. Бу очракта, аларны (көндәлек) эш язмалары дисәк, отышлы шикелле. Чөнки куен дәфтәрләрендәге язмаларның күбесе шигъри вариантлар рәвешендә, шагыйрьнең шигъри текст өстендә эшләү барышын чагылдыра, янә ижат процессы өчен чимал булырдай вакыйга-күзәтүләр, образ-сурәтләр, детальләрдән гыйбарәт. Поэмалар ижат итү нияте туган очракта, ул аерым дәфтәрләр башлаган һәм анда язылачак әсәргә кагылышлы материалларны, уй-фикерләрен, жентекле планнарын, беренче сызымнарын теркәп барган.

Шагыйрьнең ижат стиле хакында куен дәфтәрләре дә күп мәгълүмат житкерәләр. С. Хәкимнен шәхси архивында сакланган куен дәфтәрләре дә үзенчәлекләргә ия. Андагы язмаларның күп очракта, билгеле бер тәртиптә булмыйча, аерым-аерым

³ Туфан Х. “Көнем өчен түтел, илем өчен...” / Х. Туфан // Идел. — 2000. — № 8. — Б. 60 — 63.

⁴ Миннуллин Т. Утырып уйлар уйладым: Көндәлекләр / Т. Миннуллин — Казан: Тат. кит. нәшр., 1997. — Б. 3.

⁵ Таныш өйнекләр: С. Хәким турында истәлекләр. Төзүчеләре: М. Вилданова-Хәкимова, Р. Хәкимов. — Казан: Тат. кит. нәшр., 1996. — Б. 180.

⁶ Шагыйрьнең шәхси архивынан.

⁷ Хәким С. Шигърьләр / С. Хәким. — Казан: Тат. кит. нәшр., 1976. — Б. 228.

урыннарда теркәлүе әдипнең анына килгән яна уй-фикерләрен, детальләрен тизрәк кәгазьгә төшереп калдыруын күрсәтә. Чөнки әдип анындагы ижат барышы катлаулы, үзгәрүчән һәм ул хәтердә тулы, бербөтен килеш сакланмаса да мөмкин. Шуна күрә куен дәфтәре хәтергә ярдәмче роль үти. С. Хәким дә күзәтүләрен, тәэсир иткән вакыйгаларны үзенә генә аңлаешлы рәвештә берничә сүз яки жөмлә белән теркәп барган. Алар, шагыйрь өчен күп нәрсә турында сөйләсә дә, читтән укучыга беренче карашка эзлекле мәгълүмат бирми.

Шул ук вакытта шагыйрь үзенң язмаларында иркен ориентлашкан булса кирәк. Кайчакта билгеле бер өлешләрне аерып алган, отышлы урыннарны “+”тамгасы белән билгеләгән. Аерым блокнотларда билгеле бер эзлеклеклекне дә күрергә мөмкин: иң элек язылачак әсәрләрнең уйланмалары теркәлә, соңыннан шигъри текст буларак жанланганнарының мөстәкыйль, бербөтен халенә килгәнчегә кадәрге үсеш-үзгәреше чагылыш таба.

Эш дәфтәрләрен С. Хәким бөтен ижади гомере дәвамында алып барган. Аларда әдипнең ижат юлы, рухи үсеше күренә. Ижат өчен аларның мөһим чыганак булып хезмәт итүләре гажәп түгел, чөнки бу язмаларда әйләнә-тирәгә мөнәсәбәт, тормышның эченә үтеп керү дә чагыла.

Кулъязмалар—ижат лабораториясен иң тулы чагылдырган материаллар. Болар—әсәрләрнең караламалары һәм чиста нөсхәләре, басмаханаларга тәкъдим ителсә текстлар.

Әсәр бинасын әдип сүзләрдән кора. Сүз әдәби әсәреннән төзү материалы булып хезмәт итә. Әдәби әсәрдә һәр күренешне тик үз сүзе белән, бары тик шул предметны, билге, гамәлне аңлата торган тәгъбир ярдәмендә генә белдерергә мөмкин. Моның өчен әдиптән телне бар күләмдә, бөтен тирәнлегендә белү сорала⁸. С. Хәкимгә дә шигърьләрендә кирәкле сүз куллану, алыштыргысыз, урынлы гыйбарә уйлап табу өчен шактый эзләнүгә, тырышырга, телнең мәгънә төсмерләрен белеп, аңлап эш итәргә туры килгән. Моның шулай булуын архивында сакланып калган күпсанлы кулъязмалар раслый. Бу чыганаclar һәм андагы үзгәреш-төзәтмәләр шагыйрьнең шигъри сүз өстендәге эшчәнлеген тулырак өйрәнүгә ярдәм итә.

Әдипнең архивындагы кулъязма чыганаclar белән таныша башлауга, игътибарны иң элек эре хәрәфләр белән өстән аска таба берәз авышрак язылган тезмәләр, жөмләләр җәлеп итә. Гүя, шигъри әсәрләрендәге кебек, хисләр кәгазь битләренә сыеша алмый. Шулу ук вакытта жөмләләр кыска, тирән мәгънә сыйдырганнар, шагыйрьнең иң кирәклесен генә әйтәргә теләгәнә сизеләп тора.

С. Хәким ижади эшчәнлегенен кулъязмалар этабы, бик сирәк очракларны искә алмаганда, ике баскычтан: каралама һәм чиста тексттан тора. Анын кулъязмалары төзәтмәләр белән чагыштырмача артык чуарланмаган. Беренче карашка шулай, әмма бу шагыйрьнең шигъри бөтенлеккә, төгәллеккә ирешү юлында үзгәреш-төзәтмәләр аз кертүе турында сөйләми. Чөнки, караламалардан күрүгәнчә, С. Хәким текст өстендә эшләүгә караганда, аны янадан күчәреп язуды кулайрак тапкан. Текст азрак сызгалана башлауга, С. Хәким чираттагы үзгәрешен кертү өчен, алда язылганнарны тулысынча кабат кәгазьгә төшөргән. Шигъри әсәрләрен язганда, ул аерым юл, строфалардагы төзәтмәләр белән генә цикләнеп калмыйча, тулы бер эзлеклеклектән, бөйләнештән чыгып эш итә.

Теге яки бу язучының ижат лабораториясенә үтеп керүдә хатлар, шулай ук, көндәлекләр, (көндәлек) эш язмалары һәм кулъязмалар дәрәжесендә, ышанычлы материаллар. Чөнки эпистоляр язмаларда шәхес тулысынча ачыла.

Әдип—хатларында үз табигыйлегендә кала: үзеннән көчләрәк тә була алмый, үзеннән кечерәк тә булып күренми—ничек бар, шулай.

Гадәттә, әдипләрнең үз куллары белән язган хатлары шәхси архивларында аз сакланып кала. Бу С. Хәкимдә дә ачык күренә. Биредәге үзенә юлланган хатлар белән чагыштырганда, аларның саны күпкә аз. Чынлыкта исә шагыйрь ижатташ дуслары, бигрәк тә яшь язучылар, башка сәнгать әһелләре белән аралашып, хат алышып яшәгән. Соңгы елларда аларның кайберләре адресатларының истәлекләрендә, яисә

⁸ Хатипов Ф. М. Әдәбият теориясе: Югары уку йортлары, педагогия училищелары, колледж студентлары өчен кулланма / Ф. М. Хатипов. — Казан: Магариф, 2000. — Б. 306.

вакытлы матбугатта дөнья күрдә. Әйтик, анын артист А. Арслановка⁹ һәм композитор С. Садыковага¹⁰ юллаган хатлары.

Шамил Маннапов анын хатлары турында хаклы рәвештә: “Эре, ачык хәрәфләр, кәгазь битен тарсынгандай, аска таба шуышканнар. Сүзгә саран, фикергә бай, кысылган пружина сыман тыгыз жөмләр. Иң кирәклесен генә әйтергә ниятләү сизелеп тора. Бу хатларны язган кулны башкалар белән бутау һич мөмкин түгел” — дигән нәтижә чыгара¹¹.

Хатлар С. Хәкимнен олы жанлы һәм тынгысыз шәхесен бик тә дөрес чагылдыра. Бу эпистоляр язмаларда әдипнең әдәби-эстетик карашлары, шигъри осталыгын һәм ижат барышын чагылдырган фикерләре дә урын алган. Мәсалән, түбәндәге өзектә шагыйрь каләменә бер иш әсәрләреннән чагыштырмача жинелрәк бирелүе, ә кайберләреннән исә күп көч, озак эзләнүләр таләп итүе күренә: “Айрат! Сөзгә әйткән шигърьне жибәрәм, басылмаган, яна. Бик ыратып яздым, бер көндә яздым, күтәркенке рух белән. Аннан соң Муса турында бер шигърьгә тотынган идем, монысы кебек тиз генә ызып ташларга дип. Юк, энем, һәрвакыт алай булмый икән. Бер атна маташтым, кул селтәдем... Табылса табыла, табылмаса берни эшләп булмый, хет ырыл... 08. 10.1980”¹².

С. Хәким ижатынын үзе исән вакытта ук укучылар тарафыннан жылы кабул ителүе болай да күпләргә мәгълүм. Ә менә шул турыда замандашларынын, аеруча ул вакытларда әдәбиятка яна аяк баскан яшь язучыларга шагыйрьнен ни рәвешле тәсир итүе, әсәрләреннән ничек кабул ителүен хатлардан укып танышу С. Хәким шигъриятеннән тәсир көче, халыкчанлыгы хакында тагын да житдирәк уйланырга этәрә. Әйтик, шагыйрь С. Сөләйманованың әдипкә юллаган хаты. Биредә ул бер әсәр аша гына да С. Хәким ижатынын поэтик көчен югары бәяли:

“Казан утлары”нда чыккан көтүче турындагы шигърь (С. Хәкимнен авылдашы Фоат Әхмәтшинга багышлап язылган “*** Кайта ул көтү алдынан” (1976) шигъре.—Р. М.) хакында күптән язарга йөрим сөзгә... Сонгы елларда укыган шигърьләр арасында мина иң ошаган шигърь ул. Үзе гади, үзе бөтен дөньяны эченә алган. Кечкенә авыл, суыш, жинү, тынычлык—барысы да шунда сыйган. Шундый шигърьләр күбрәк булса, хәзерге татар поэзиясе көчле булыр иде... 03. 05. 1977”¹³.

Хатлар С. Хәкимнен әдәби алмаш өчен борчылып яшәвен, өметле яшь язучыларга рухи ярдәм итүе, игътибарлы булуын тагын бер кат раслыйлар. Анын шәхси архивында Р. Гәрәй, Г. Афзал, Г. Рәхим, М. Хәсән, Ә. Баян¹⁴ һ. б. яшь язучылардан кинәш яки жибәрелгән әсәрләрен күзәтеп чыгуны сорап язган хатлар шактый. Шагыйрьнен күпчелек җавап хатлары рецензия жанрын хәтерләтәләр. Адресатнын аерым әсәре яки шигърьләр бәйләменә карата уңай яки житешсез якларны, артык сузмыйча, конкрет фикерләр аша житкерә. Аларда шулай ук үз поэтикасын характерлаган, яисә шул чор поэзиясе нинди булырга тиеш дигән карашлары, ижат принциплары чагыла: “заман ритмын тапкан”, “гомумиләштерү көченә ия”, “шагыйрьгә зур дөнья кирәк”, “халыкчан” кебек фикерләргә еш очратырга мөмкин.

Шулай итеп, архив материаллары С. Хәкимнен шәхесе, ижат лабораториясеннән үзенчәлекләрен, әдәби осталыгын, ижади уй-ниятләреннән сәбәпләрен тулырак өйрәнергә мөмкинлек бирә. Шулай ук чыганаclar әдипнен тормышындагы мөһим тарихи эпизодларны аңларга, татар әдәбиятынын шагыйрь ижат иткән дөвәрдәге тарихын, шул чорнын әдәби, мәдәни мохитен күзалларга да ярдәм булыша.

Рамил МОЗАФАРОВ,

Г. Ибраһимов исемендәге

Тел, әдәбият һәм сәнгать институты аспиранты

⁹ Арсланов А. Сәнгать өһәлләрен үз күрдә // А. Арсланов // Шәһри Казан. — 2001. — 21 декабрь.

¹⁰ Гәдәл Ә. Мәдәниятебезнең ике бөркетә (Сибгәт Хәкимнең Сара Садыковага хатлары) // Ә. Гәдәл // Шәһри Казан. — 2006. — 9 ноябрь.

¹¹ Маннапов Ш. Хатларда шагыйрь йөрәгә // Ш. Маннапов // Таныш өнкәләр. — Казан: Тат. кит. нәшр., 1996. — 32 б.

¹² А. Арсланов. Сәнгать өһәлләрен үз күрдә // Шәһри Казан. — 2001. — 21 декабрь.

¹³ Шагыйрьнең шәхси архивынан.

¹⁴ “Казан” ММУ фонды. — 13407/847, 13407/891, 13407/893.

АВЫЛЛАРЫБЫЗ ТАРИХЫ

Зур Битаман һәм Кече Битаман авыллары

Атамалары составында Битаман берәмлеге булган авыллар Биектау районында урнашкан. Зур Битаман авылы район үзәге—Биектау тимер юл станциясеннән—36, Казаннан 54 чакрым ераклыкта, Кече Битаман Биектаудан—36, Зур Битаманнан—1, Казаннан 56 чакрымда урнашкан.

Алат юлы өстендәге Битаман авылы Казан ханлыгы чорында ук булган. Битаман авылы Казан өязенә теркәү кенәгәсендә телгә алына. 1622 елның апрель аенда Битаман авылы бер тарихи җыентыкта искә алына. Д. А. Корсаков (XVIII йөз) хезмәтендә дә Битаман авыллары турында мәгълүмат бар. Зур Битаман авылында 60 ясаклы һәм 9 керәшен татары, ә Кече Битаманда 30 йомышлы татар яшәгән. 1766—1861 нче елларда үткөрелгән Генераль ыланлау документларында авыл Пошалым һәм Ашыт сулары ярына урнашкан Олы Битаман һәм Битаман Пошалым дип искә алына. А. Артемьев китабындагы мәгълүматларга караганда, Ашыт суы янындагы Зур Битаман авылында 63 хужалык булып, анда 256 ир-ат һәм 263 хатын-кыз гомер кичергән. Битаман, ягъни Кече Битамандагы (Ф. Г.) 33 хужалыкта 110 ир-ат һәм 99 хатын-кыз көн күргән. Н. Н. Вечеслав белешмәсендә Битаман авыллары телгә алына. Зур Битаман авылында 51 йорт булып, анда 283 ир-ат һәм 272 хатын-кыз көн иткән, бер мәчет, мәдрәсә, җил тегермәне эшләгән. Халык Зур Битаман җәмгыятенә кергән. Пошалым суы янына утырган Битаман авылы халкы Зур Битаман авылы җәмгыятенә кергән һәм анда 53 хужалык булган. Битаман, Битаман Пошалым, Ювас авыллары дип, И. А. Износков Зур Битаманны болай сурәтли. Сумка суы янына, Гәрәч сәүдә юлының уң ягына урнашкан авыл ике аерым бистәдән оешкан: Зур Битаман һәм Битаман Пошалым (Пошалым пүчинкәсе). Авылда борынгы язучы кабер ташы сакланган. Авылдагы 112 хужалыкта ислам динендәге 340 ир-ат һәм 357 хатын-кыз көн итә. Шуңа ук вакытта яна чуқындырылган, ләкин кире исламга кайткан 11 ир-ат һәм 3 хатын-кыз да яшәгән. Халыкның тормыш-көнүреше бай булган Зур Битаман авылынан чакрым ярым ераклыкта гына урнашкан Ювас авылының да Зур Битаман белән бәйләнеше көчле икәнлеген ачыклана. Ювас авылы И. А. Износков тарафыннан болай телгә алына. Юван суы янындагы Битаман, Ювас авыллары Гәрәч сәүдә юлының уң ягына утырган. Авылдагы 83 хужалыкта ислам динендәге 218 ир-ат һәм 242 хатын-кыз булган. 1898 елгы хезмәттә Зур Битаман һәм Пошалым суы янындагы Битаманда татарлар яшәгәнлегенә искәртелә. К. П. Берстель белешмәсендә күрсәтелгәнчә, Зур Битаман авылында барлыгы 375 татар кешесе гомер иткән.

Н. Б. Борханова мәгълүматларына караганда, Зур Битаман һәм Кече Битаман авыллары халкы июнь ахырында күршәдәге Ювас, Әсән, Бикнарлат, Кодаш, Зур Көек, Олы Рәс, Кече Рәстәгеләр белән бергәләшеп Кушкәпкә җыены бәйрәм иткән. Аны икенче төрле Кушнарлат җыены дип тә атаганнар.

Зур Битаман авылы халкы авыл атамасының килеп чыгышы турында берничә риваять сөйли.

Күп еллар элек Ашыт елгасының бер борылышына Би атаман исемле кеше тегермән салган. Тора-бара бу тирәгә кешеләр күчеп килгәннәр һәм авылга Битаман исеме биргәннәр.

Икенче риваять изгеләр белән бәйле. Күрше авылда ике изге кеше яшәгән. Бу

кешеләр үлгәч, алар күмелгән жирдән ике чишмә агып чыккан. Шулар хөрмәтенә бер авылны Бәксәр, ә икенчесен Битаман дип атаганнар.

Зур Битаман авылы урынында элек чирмешләр, ягъни мари халкы вәкилләре дә яшәгән булырга мөмкин. Иске мәктәп урынында казу эшләре башкарганда кеше сөякләре чыккан. Олы буын сөйләвенә караганда, бу урында чирмеш зираты булган.

Зур Битаман авылы тирәсендә Ашыт елгасы ага. Шарлавык дип Ашытның шарлап аккан урыны аталган. Ашытта тагын Ат казаны исемен йөрткән урын билгеле. Авылдан арырак, Ашытта су коена торган урын Бору атамасы алган.

Ашыт тирәсендәге Килендәш чишмәсе, Мәтәүкә чишмәсе, Кече Битаман чишмәләре Ашыт елгасының суын тулыландырып торалар.

Киленнәр чишмәсе атамасының килеп чыгышын халык болай аңлата. Явыз Иван Казанны яулап алганнан соң, татар халкын көчләп чукундыру башлана. Чукундыручылар килгәнне ишеткән хатын-кыз, бала-чаганы жыеп, шушы чишмә буенда яшәгәннәр. Шул сәбәпле, кизләү Киленнәр чишмәсе исеме алып калган.

Авылның барлык халкы да качып өлгәрә алмаган. Авыл башында яшәгән кайбер гаиләләренә көчләп чукундырганнар.

Ашыт суының борылып аккан урыннарына Сапый боруы, Пәттери боруы дигән исемнәр биргәннәр.

Күлләрдән Аккош күле, Сәйфи күле, Нәркис күле, Гали күле, Әхәт күле, Шәйхел күлләрен атарга мөмкин.

Бүре елгасы дигән ерганакта, Мәтәүкә, Ышна, Пумар, Мулла, Хәсән бай тирмәне, Алмагач, Аркылы болыннарда печән бик әйбәт үсә.

Авыл янында тагын Ышна басуы, Кушкапка тавы булган.

Сугыш авылы (1941—1945) Битаман авылы халкының да иненә авыр йөк булып төшә. Һәр гаиләгә бәхетсезлек, кайгы-хәсрәт алып килә. 1908 елда Өлә Казаклары авылында туып-үскән Әминә апа Фәхретдинова сугыш елларында кичергәннәрен болай искә ала. 1930 елда Әминә апа Зур Битаман егете Фәхретдинов Бәдретдингә кияүгә чыга һәм алар бергә матур гаилә корып тату гына яши башлыйлар. Сугыш башлану турындагы хәбәрне Әминә апага авылдашы, майор Нәфисәсе өйтә.

Сугышның икенче көнендә үк ирләрне сугышка чакыру кәгазьләре килә башлый. Көн саен тәртип белән берничә ир-атны военкоматка чакыртып алалар.

Сугыш башланып бер атна үткәч, Әминә апаның да ирен чакырталар. Бәдретдин абый Сабиржан Рамазанов һәм Кара Гариф белән бергә китә. Әминә апа ирен Әсән тавына кадәр озата бара һәм кире өйгә йөгәрә, чөнки аның Венера исемле кызы каты авырган була. Әминә апа берсеннән-берсе кечкенә дүрт бала белән иске, жимерек өйдә яшәп кала. Балалар кечкенә дип өйдә утырмаган, бөтен эшнә ат урынына жигелеп тарткан ул. 1941 елны ашлык бик нык унган, аны жыю өчен көне-төне эшләргә туры килгән. “Ярышып-ярышып урак ура идек”,—дип сөйли Әминә апа. Ярыш алдынгыларына 5 кап шырпы һәм 2 метр альяпкычлык биргәннәр. Урган арышны 12—13 яшылек малайлар ат белән өвенгә ташыганнар, бабайлар ашлыкны киптереп торганнар. Гыймадиева Таифә, Сәрвәр, Маһикамал һәм Әминә апалар чабагач белән ашлык сукканнар.

Эш белән вакыт тиз узган, бәрәңге алыр вакытлар да килеп житкән. Колхоз бәрәңгесен ала-ала көз житеп беткән, хужалыклар үз бәрәңгеләрен алганда жир инде катыра башлаган. Халык бер-берсенә булышып кына бәрәңгеләрен алып бетергән.

Әминә апа көне-төне колхозда эшли. Олы кызы, авыру бала карап, 1 нче сыйныфка укырга да керми кала. Жирләр катыргач, ноябрь урталарында әнисе үлә, аннан соң 3 яшылек кызы донъя куя.

Кыш көне дә хатын-кызга өйдә утырырга мөмкинлек булмаган, фермага барып тирес жыйганнар. Кышкы салкыннарда өйгә ягарга утын беткән. Әминә апа эштән кайткач, ачлы-туклы килеш урманга чыбык-чабык жыйрга киткән.

Яз көне, жирләр кипкәч, басуларны ат белән сукалаганнар. Уныш яхшы унсын өчен бабайлар жир өстенә кызылга манган йомырка төгәрәткәннәр һәм ашлык чача башлаганнар.

Чәчү беткәч, бәрәнгә утырту киткән. Бәрәнгенен чүбен утап, арасын сызып карап үстергәннәр. Аның өстенә колхозның яшелчә бакчасы булган. Яшелчә бакчасында кишер, кыяр, кәбестә, кызыл чөгәндәр, суган үстергәннәр. Көнөнә ике тапкыр, колхозга эшкә чыкканчы һәм кич белән эштән кайткач, хатын-кызлар яшелчәгә су сипкәннәр. Печән вакытында печән дә жыйганнар.

Эшләгән өчен көнөнә 200—300 грамм ипи биргәннәр. Әгәр 100 эш көнә булса, 20 килограмм икмәк туры килгән.

1945 елның маенда Бәдретдин абый яраланып Казанга кайта. Аны алып кайту өчен колхоз сукур атын бирә. Казаннан кайту юлына чыккач бик каты буран башлана һәм алар адашалар. Төнә буга адашып йөргәч, таң алдыннан Рәс авылына килеп керәләр. Шунда жылынып, чәй эчеп, атларын ял иттереп, буран беткәч авылларына кайтырга чыгалар. Сугыш бетү сөнечен Әминә апага Бәдретдин абый әйтә. Алар бу вакытта күрше хатыны белән идән астыннан бәрәнгә чыгарып яткан булалар.

1920 елда Ювас авылында туган Фәхретдинова Хәлимә апа сөйләгәннәр дә китапка керергә лаек. 1938 елда ул Зур Битаман егете Жәләев Мәгъсүмгә кияүгә чыга. Сугыш башлангач ирен сугышка алалар һәм озак та үтми «ирегез хәбәрсез югалды» дигән хәбәр килә. Сугыш елларында ул тәжрибә участогында эшли. Участок бригадиры булып Ярулла Әхмәдуллин, агроном булып Гыймади Гыймадиев эшләгәннәр. Участокның 80 гектар жире, 25 кешесе, 12 аты булган. Ярулла һәм Гыймади абыйларны армиягә алгач, бригадир булып Әлфия Ибраһимова, ә агроном урынына Жиһаншина Вәля эшли башлый. Участокның атларын яшүсмер малайлар Хәйруллин Бари, Камил, Жантаһир, Рәвил, Гарипов Сәмигулларар жиккән, ә атларны хатыннар чиратлашып караган. Бригадала Хәкимова Сәтирә, Жәләева Мәрһәм, Әхмәдуллина Мәсфия, Сиражиева Галимә, Минлөбаева Зәйнәп, Шиһапова Хәдичә, Гәләвиева Марзия, Салихова Рауза, Салихова Сара, Мөрданова Асия, Фәйзуллина Солтания, Низамова Саимә, Шакирова Асия, Әхмәдуллина Мәгъсүмәләр белән бергә эшлиләр. Кыш буга фермадан басуга тирес ташып, яз көне карлы-бозлы янгыр астында тиресне кызар өчен чокырга салып, балчык белән күмеп куйганнар. Жирләр кипшегәч, 10 гектар жиргә берәр сутыйга бер ат йөгә тирес салганнар. Аннары Усманова Саимә трактор белән жирне сукалаган. Бу авыр елларны көнне төнгә ялгап эшләгән алар. Жирне жиренә житкереп эшкәрткәч, атка чәчкөч тагып ашылык чәчкәннәр.

Ашлык өлгергәч, ашылыкны жәймә белән күтәрәп жир башындагы өвенгә ташыганнар һәм тукмак белән сукканнар.

Кыш көне эшләр беткәч, орлыкларны өстәл өстенә таратып куеп чүпләгәннәр, берәр килограммлы капчыкларга тутырганнар, ташаяк савытларга ком салып 100 ләп орлык чәчеп исемнәрән язып куйганнар. Аннан соң пыла шкапка урнаштырып, орлыкларның тишелешен тикшүргәннәр. Шкафны 30 ләп лампа яктырткан, анда бөртөрлө генә температура торырга тиеш булганга, Хәлимә һәм Хәйруллина Нәсимә апалар дежур торганнар.

1941 елның декабрь аенда Хәлимә апа һәм Рамазанова Хәтимә, Гарифуллина Һәдия, Салихова Сафия, Мөлеков Һидият, Әхмәдуллина Мәсфия, Минлөбаев Галимжаннар Апас районының Кара Борнаш авылына окоп казырга һәм урман кисергә баралар. Торган жирләрәннән 8 чакрым ераклыкта 40 градус салкында 3 ай буена урман кискәннәр. Эш көне беткәч, бирелгән икмәкне чыбык очына әлп жылытып ашаганнар. 3 ай тулгач, кайтырга рөхсәт биргәннәр. Юлга 800 грамм икмәк исәпләгәннәр. Бик зур авырлыклар белән бер атна жәюү кайтканнар.

Сугыш беткән көнне Зур Битаманның бар халкы бәйрәм иткән. Инде ирләрән, улларын көткәннәр, ләкин солдатлар бары тик бер-ике айдан соң гына кайта башлаганнар. Кайтмый калганнар турындагы ачы сагыш кына йөрәкләргә кан булып укмашкан.

Сугыш еллары турында Жәләева Мәрһәмбану апа Баһаветдин кызы болай сөйли (ул 1910 елда Зур Битаман авылында туган). 1931 елда шул ук авыл егете Жәләев Минлөбайга кияүгә чыга. Ирен 1941 елның ноябрәндә сугышка алганнар. Авылдан ул Гыйният Хәйруллин һәм Әюп абый белән китә. 1942 елның май аенда ире

турында «хәбәрсез югалды» дигән хәбәр килә. Ләкин ул бу кәгазьне балаларына күрсәтми, ирен кайтыр дип уйлый. Мәрәмбану апа ул вакытта күнеленә килгән бер шигырь юлын да исенә төшереп алды.

*Колхозның атлары арык,
Алып булмый батса да,
Балаларга ата булыр
Гарип булып кайтса да.*

Тәҗрибә участогында эшләгән өчен көненә 200-300 грамм ипи биргәннәр. Эш авыр булган, шыпырт кына мондый жыр да чыгарганнар:

*Ак эшләпә, күк эшләпә,
Безне Зәки нишләтә?
300 грамм ипи биреп
Көне-төне эшләтә.*

Кыш көннәрендә чана тартып урманнан утын ташыганнар. Тартып ташырга авыр булгач, сыерларны жигәргә өйрәткәннәр. Кышын утын ташыйлар, жәй көне печән хәзерлиләр. Кайвакытта колхоз эшенә дә сыер жигеп чыгалар, чөнки сыерга да эш көне язганнар.

Сөт, май, бөрәнгә сатып заем түлгәннәр. Түләмәсән тентүгә килеп куркытканнар, авыл советына чакырганнар.

Күрешедәге буш йортка Мәскәүдән бер хәрби гаиләсе эвакуацияләнеп кайта. Алар белән бик ярдәмләшеп яшилар. Кайбер эвакуацияләнгән кешеләр мунчаларда яши. Ягарга утыннары булмагач, зират коймасын ватып та якканнар.

Яз житкәч, балалар укудан соң күкәрин (черек бөрәнгә) жыйрга бөрәнгә жиренә чыкканнар. Тездән пычракка батып, тунып кайтып кергәннәр. Колхоз рәисе басу таптап күкәрин жыйганны күрсә, штраф түләткән.

Хәзер Зур Битаман авылы бик матур, халыкның тормышы әйбәт. Йортлар яна, төзек, буялган. Капка, коймалар да күз явынны алырлык итеп эшләнгән.

Авылда урта мәктәп, мәдәният йорты, китапханә, балалар бакчасы, ашханә, кунакханә, кибетләр, сыр һәм май эшләү цехлары, пекарня халыкка хезмәт күрсәтә. Мәктәптә 146 бала укый, туган якны өйрәнү музей эшли.

Зур Битаман халкы үзәкләштерелгән газ яга, юлларга асфальт түшәлгән. Авыл кешеләре зиратны карап, тәрбияләп торалар.

Зур Битаман авылында мәчет ачылган. Теләгән кешеләр дин сабагы алалар.

Зур Битаман авылы тагын да үсүгә, зураюга таба юл тотта.

Авылга багышлап чыгарылган жыр «Хәтеремдә—Битаман» дип атала. Шигырен Аманулла, көен Жәүдәт Гыйльманов һәм Илһам Байтирәк язган.

Авылда журналист, “Сабантуй” газетасының баш редакторы Айдар Марс улы Гыймадиев (1971) һәм балалар язучысы, Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы, А. Алиш премиясе лауреаты Алмаз Марс улы Гыймадиев (1972) туып-үскәннәр.

Кече Битаман авылы район үзәге Биектаудан 36, Казаннан 50 чакрым ераклыкта урнашкан.

Авылда башлангыч мәктәп, китапханә, клуб һәм мәчет эшли. Халык үзәкләштерелгән газ яга, асфальт авылга бер чакрым гына килеп житми.

Язучы Габдулла Шәрәфи (Габдулла Шәрәфетдин улы Шәрәфетдинов) Кече Битаман авылында урта халле крестьян гаиләсендә туып-үсә (1926—1997). Язучы Рафис Харис улы Корбанов та Кече Битаманлыкы. Ул балалар өчен язылган 7 китап авторы, пьесаларына нигезләнеп 4 спектакль куелган, жыр текстлары яза.

Д

ДЕРЖАВИН Гавриил Романович (3.7.1743, Казан — 8.7.1816, Түбән Новгород губ. Званка а.), шагыйрь. Нәселе Олы Урдадан китеп Мәскәү князе Василий II гә хезмәткә кәргән татар морзасы Баһрамнан (15 йөз) килә. Казан губернасында Державиннар Мишә буендагы (хәзерге Лаеш р-ны) жир биләмәләренә хужа булалар. 1758-61 елларда Д. Казанның I нче ир балалар гимназиясендә укый. Гимназист чорында ул Болгарга археологик экспедициягә бара, Чабаксар шәһәренң планын төзүдә катнаша. Яхшы укуы өчен ул инженерлар корпусындагы түбән офицер дәрәжәсенә (кондуктор) ирешә. 1762 д. Д. хәрби хезмәткә алына һәм Петербургка күчеп китә. Казанда 1763, 1774-75, 1778 д. була. 1784 т. Казан губернаторы урынын сорап үтенеч яза, ләкин Олонец шәһәре (Карелия) губернаторы итеп билгеләнә. «Князь Мещерский үлеменә мәрсия» («Ода на смерть князя Мещерского», 1779), «Фелица» (1782), «Ходай» («Бог», 1784), «Морза хыялы» («Видение Мурзы», 1789; басыла 1791), «Шарлавык» («Водопад», 1791-94; басыла 1798) һ.б. шигырьләрендә Екатерина II гә, гаскәр башлыкларына мәдхия жырлый, төкәббер түрәләренә, патша сарае даирәсенә әхлаксылыгын фаш итә. «Императрицаның Казанга килү унае белән» («Нашествие императрицы в Казань», 1779), «Казанда императрицага күрсәтелгән маскарад унае белән» («На маскарад, бывший перед императрицей в Казани», 1779) шигырьләрендә, «Язмалар» («Записки», 1811-13; басыла 1859) естәкләрендә, «Явыз Иван, яки Казанны буйсындыру» («Грозный, или Покорение Казани», 1814) операсы либреттосында Казан мотивлары чагылыш таба. В.И.Панаявқа юллаган хатында: «Афина кебек үк, минем туган шәһәрәм Казан, үзенен иң яхшы әдәбият училищелары белән дан казаныр», — дип яза. Анын турында А.С.Пушкин «... Ул даһинның фикер йөртүе дә татарча иде», — дигән. «Арфа» (1798) шигырьдә шагыйрь түбәндәгеләрне яза: «Әх, бу алтын вакытның Казанда төгәрәве! / И, минем тәүге көннәремнән бишере! / Минем пакълегемнән һәм яшълегемнән мәркәзе!

/ Кабат синен тан яктысын күргәндә / Мин һаман да казанлы булырмынмы? / Үземнән мирас көтүләремне / Карт Кама имәннәрен кайчан күрермен икән? / Кайчан Идел буйлап авыллар арасын жилкән кебек очып барырмын / Һәм әти-әни каберен кочып жылармын? / И, арфа, жырла миңа гел Казан турында! / Анда Павел пәйдә булгандай жырла! / Туган як турындагы яхшы хәбәр безгә бик калерле: / Туган якның төтенә дә безгә татлы һәм хуш ислә».

1847 д. Рус әдәбиятын сөючеләрнен Казан жәмгыяте инициативасы б-н Казан ун-ты ишек алдында Державин Г.Р.ка һәйкәл куела. Аны татарлар «Бакыр-бабай» дип атый. Шунда ук Д. исемен йөртүче бакча утыртыла. ТРнын Милли музеенда Д.нын әйберләре (сәгать, өстәл, кәнафи, язу өстәле), хатынынын арфасы һәм Д. һәйкәлендәге грация фигурасынын башы саклана. 2000 д. ТРнын Язучылар берлеге һәм Лаеш р-ны хакимияте күренекле әсәрләр өчен һәр ел бирелә торган Д. исем. әдәби премия булдырдылар. 2003 т. Лаеш р-ны Сокуры авылында Д.га бюст куела һәм Казандагы һәйкәле торгызыла.

Әсәр.: Сочинения, с объяснительными примечаниями Я.К.Грота: В 9 т. СПб., 1864-83; Стихотворения. М., 1963.

Әд.: Сочинения Державина // Белинский В.Г. Полн. Собр. соч. М., 1955. Т. 6; Державин. История и современность. К., 1993.

Ж.Ф.Хәкимева.

ДЕТЕКТИВ ЭДӘБИЯТ (инглиз. detective - шымчы), мажаралы әдәбиятның жинаятыне тикшерү һәм ачуга корылган бер төре. Татар. прозасында Д.ә. әсәрләре 19 йөз ахырында языла башлый. Татар әдәбиятында детектив юнәлешнен барлыкка килүе, бер яктан, шәһәр халкы һәм жинаятыр саны арту, икенче яктан, рус һәм чит ил әдәбиятларынын тәэсире көчәюе б-н бәйлә. Мәс., 3.Бигиевнын сюжеты авыр жинаяты эшен ачуга корылган «Гөнаһе кабаир» (1890) романында француз детектив романнарыннын йогынтысы ачык сизелә. Вульгар социологизм хокем сөргән 1920-30 елларда Д.ә. торгынлык

кичерә, ләкин анын кайбер элементлары аерым әсәрләрдә чагылыш таба. Д.ә. ике юнәлештә үсеш ала. Беренчедән, бу чорда татар әдәбиятына хас булган көчле идеологик йогынтыдан арыну башлана. Икенчедән, әдәби осталык, биргәк тә кызыклы һәм кискен сюжет төзү осталыгы камилләшә бара. Бу үзенчәлек-Расих повестларында ачык чагылыш таба: «Бәхет орлыклары» (1948), «Сәхи бабай мажаралары» (1956), «Хәвфле сынау» (1958), «Урланган хәзинә» (1961) һ.б. А.Расихның детектив әсәрләренән үзенчәлекләре — фәнни фантастиканын жиниятыне ачу һәм романтик мажаралар б-н үрелеп баруы, фәнни идеяләре һәм ачышларны пропагандалау. 1970 елларда татар әдәбиятының детектив әсәрләрендә жанр үзенчәлекләре тагын да ачыграк гәүдәләнә, әүвәл аерым элементлар рәвешендә генә булган билгеләр өстенлек итә башлый. Беренче планга сизгер, күзәтүчән, кайбер вак-тоякларга дә зур игътибар бирүче тикшерүче образы чыга. М.Насыйбуллинның элегрәк азылган «Телсез шаһитлар» (1974), «Алтын алка» (1977) повестлары шундыйлардан. Д.ә.нән 1970—90 еллардагы үсешке гадәт-М.Насыйбуллин һәм З.Фәтхетдинов исемләре б-н бәйлә. Аларның әсәрләрендәге жиниять (яки мавыктыргыч һәм хәвфле мажара) мотивы мөстәкыйль характер ала. Жиниять сюжетның нигезе генә булып калмыйча, төп геройларның образларын ачу юлында доминанта була башлый. Бу елларда детективта хәрәкәт һәм кискенлек арта, вакыйгалар серлеклек, сюжетта гадәттән тыш ситуациялар һәм көтелмәгән борылышлар б-н багытла. Жиниятьчеләрнең хәйләкәр махинацияләрен ачуга карата игътибар беренче планга баса. Д.ә. гуманистлардан романстик образлар бирүдән геройларның эчке доньясының тирән психологиясен ачуга таба үзгәрә, жанр ягынан төрләнә һәм байый бара. М.Насыйбуллин фәнни детектив жанрын тудыра. Ул сюжетны оста төзи һәм укучыны өзлексез киеренкелектә тотта. Бер үк вакытта гуманист эһәмияттәге фәнни идеяләрен пропагандалый, әхлакый-психологик һәм социаль проблемаларга да кагыла. «Тукран тәүбәсе» (1997), «Иблистән иман сорамайлар» (1998) повестларында жиниятьче никадәр тырышса да, анын жинияте барыбер ачылачак, жиниять өчен хөкем ителү — котылгысыз дигән фикер үткәрелә. З.Фәтхетдинов әсәрләре интуитив детективка тартым («Үлем мәгә», 1982). Жиниятьче психологиясән үтөп керү һәм анын гамалары логикасын ачу юлында зур роль фаразлауға һәм интуициягә бирелә. Анын әсәрләрендәге жиниятьчеләр хәйләкәр, явыз һәм тапкырлар. Шуна күрә дә унай геройларның жинеп чыгуы зур эһәмияткә ия («Үтерүче исемән кем әйтә?» — «Кто

назовёт убийцу?», 1998; «Куркуны жинеп» — «Сквозь страх», 1991; «Резидент «Кара тол хатын» — «Резидент «Черная вдова», 1993). Ф.Галиев («Үтерүчене эзләү», 1994), Г.Гомәров («Юлбарыс тырнагы», 2000) детективларында тискәре һәм унай геройлар арасында психологик капма-каршылык бар. М.Хәбибуллин («Судар үргә акса да...», 1984), Т.Галиуллин («Элмәк», 1998), Л.Кожевников («Прокурор үлеме» — «Смерть прокурора», 1996) әсәрләрендә мавыктыргыч сюжет аша кискен социаль конфликтлар ачыла.

Әд.: Сарьян Х. Без капчыкта ятмый // Уенны уидырып сал. К., 1977.

Автор: Р.Ә.Мостафин.

ДИБЕРДИЕВ Мөхәммәдийосиф Мөхәммәдәмин улы (19 йөз ахыры — 15.5.1926), шагыйрь, публицист, фабрикант. Танылган сәнәгатьче Дибердиевләр нәселеннән. Казанда, Уфада һ.б. шаһәрләрдә яши. Абыйлары б-н берлектә Сембер губернасында фабрикалар хужасы була. Керемнәренә мәчетләр төзетә, жәдит мәдрәсәләренә ярдәм күрсәтә. С.-Петербургта мәчет салу өчен акча жыю комитеты ағзасы булып тора. Мәккәгә хаж кыла. Татар вакытлы матбугаты битләрендә дини реформага кагылышлы мәкаләләр бастыра. Ижатында шагыйрь Аллаһияр Суфи йогынтысы сизелә. «Эшче намазы» (1910), «Олугылык нәрсәдә? Шәрәкь хикәясә» (1912) әсәрләре авторы.

Әсәр.: [Муллалар, имамнар хакында] // Шура. 1917. № 10; Жомгада мөнбәр азаны хакында // шунда ук. 1917. № 13.

Әд.: Таиров Н. Благотворительность фабрикантов Дебердиевых // Гасырлар авазы — Эхо веков. 2001. № 3 / 4; Әхмәтжанов М., Таиров Н. Дебердиевләр шәжәрәсе // Татарстан. 1997. № 12.

Н.И.Таиров, А.М.Ахунов.

ДИВАН, (гарәп.-фарсы. — шигырьләр мәжмугасы), билгеле кануннар нигезендә төзелгән бер яисә берничә адиппен шигырьләр (элегрәк проза әсәрләре дә кергән) жыентыгы. Якын һәм Урта Көнчыгыш классик әдәбиятында кулъязма һәм басма рәвешендә нык таралыш ала (Ясавинен «Диване хикмәт», Алишер Нәвои, Хафиз Ширази Д.нары). Кагыйдә буларак, Д.да әсәрләр жанрлар төрләнелдә урнаша (касыйдә, газәл, мәрсия, кыйтга, робагыт һ.б.), ә шигырьләр рифмалар төрләнелдә, ешрак рифмалашкан сүзләреннән сонгы хәрәфләре буенча бирелә. Татар әдәбиятында Д. төшенчәсе б-н еш кына гади шигырь жыентыклар да атала (мәс., «Габдулла Тукаев диваны»).

Әд.: Әдәбият белеме сүзлегә. К., 1990.

ДИЛОГИЯ (грек. di — ике тапкыр һәм logos — сүз, төгъләмәт), эчтәлек, сюжет, геройлар уртаклыгы б-н бәйләнгән ике

мөстәкыйль кисәктән торган әсәр. Д. әсәрләре антик чордан ук билгеле. Татар әдәбиятында революциягә кадәр татар халкы тормышы панорамасын тасвирлаган беренче Д. М. Галәүнен «Болганчык еллар» (1930) һәм «Мөһажирләр» (1934) романнары. 1950 елларда Бөек Ватан сугышы елларында тылда хезмәт итүчеләр турындагы М. Әмирнең «Ялантау кешеләре» (1 кисәк, 1954) һәм «Саф күнел» (2 кисәк, 1960) Д.се кин таныла. Соңрак автор аларны бер китапка берләштереп «Саф күнел» (1976) исеме астында чыгара. ТРда нефть чыгару тармагы аякка басуы Г. Ахунوفның Д.сендә чагылыш таба. Ана «Хәзинә» (1963) һәм «Хужалар» (1968) романнары керә. Жәмгыятьтә татар халкының тарихына кызыксыну артуга жавап рәвешендә Н. Фәттах «Сызгыра торган уклар» (1977-85) романы Д. булды. Татар драматургиясендә Д. мисаллары — М. Гыйләжевнең «Казан егетләре» (1990) һәм «Тагын Казан егетләре» (1994), З. Хәкимнең «Килә ява, килә ява...» (1998) һәм «Ява карлар, ява карлар...» (2003) пьесалары.

Р. Ә. Мостафин.

ДРАМА (грек. drama — хәрәкәт), драматургиянен трагедия һәм комедия б-н беррәттәге төп жанрларының берсе. Максаты — шөхесне аның жәмгыять б-н катлаулы мөнәсәбәтләре аша күрсәтү. Геройлар рухи үсү (формалашу) һәм әхлакый эзләнүләр процессында тасвирланалар, ләкин аларга, трагик геройлардан аермалы буларак, гадәттән тыш сыйфатлар хас түгел. Д. кискен каршылыклар, коллизияләр тудыруга омытла, ләкин андагы конфликтларга, трагедиядән аермалы буларак, көчле киеренкелек хас түгел һәм алар ахыр чиктә унай хәл ителәргә дә мөмкин. Татар әдәбиятында беренче Д.лар — татар гаиләсе мәсьәләләренә багышланган Г. Исхакыйның «Өч хатын белән тормыш» (1900), Г. Камалның «Бәхетсез егет» (1900-07) пьесалары. 20 йөз башында Г. Коләхмәтов («Ике фикер», 1906; «Яшь гомер», 1908) һәм Г. Исхакый («Алдым-бирдем», 1907; «Мөгәллим», 1908; «Тартышу», 1908) Д.га иجتимагый тормыш, шөхес һәм жәмгыять мөнәсәбәтләре мәсьәләләрен алып керделәр. Д.ның романтик (М. Фәйзи «Кызганыч», 1914; Г. Исхакый «Мөгәллим», 1913), психологик (Г. Исхакый «Зөләйха», 1917), тарихи (Ф. Туйкин «Ватан каһарманнары», 1912) һ.б. төрләре барлыкка килде. 1917 елдан соң Д. жанрында К. Тинчурин («Сүнгән йолдызлар», 1924), Ф. Буриаш («Адашкан кыз», 1927), Һ. Такташ («Югалган матурлык», 1929), Т. Гыйззәт («Наёмщик», 1928; «Ташкыннар», 1938), эмиграциядә Г. Исхакый («Дулкын эчендә», 1938) актив язалар. Бөек Ватан сугышы чорында һәм аннан соңгы елларда Н. Исәнбәт («Мәрҗан», 1944), М. Әмир («Минлекамал», 1944,

Р. Ишморат («Үлмәс жыр», 1956) Д.лары ижат ителә. 1960–70 елларда Х. Вахит («Сонгы хат», 1966), Ю. Әминов («Минем жинайетем», 1968), Ш. Хөсәенов («Әни килде», 1970), Т. Миннуллин («Үзбездә сайлаган язмыш», 1972), А. Гыйләжев («Я кайтырбыз, я кайтмабыз», 1975), И. Юзеев («Кыр казлары артыннан», 1976) һ.б. Д.ларында гади кеше язмышы, замана үзенчәлекләре чагылыш таба. 1980 еллар уртасыннан татар Д.сында конфликтның гадәттән тыш кискенлеге, шөхеснен эчке дөньясындагы каршылыкларга, халыкның рухи һәм милли тормышы мәсьәләләренә игътибар көчәю хас (Т. Миннуллин «Илгизәр плюс Вера», 1991; «Шәжәрә», 1998; И. Юзеев «Ак калфакның югалган чагы», 1991; Р. Хәмид «Озын юлның тузаны», 1986; З. Хәким «Юләрләр йорты», 1996; М. Гыйләжев «Бичура», 1989 һ.б.).

Әд.: Ахмадуллин А. Татарская драматургия. К., 1993.

А. Г. Әхмәдуллин.

ДУМАВИ (псевд., чын исем фамилиясе Тахтамыйшев Нәжип Сибгатулла улы) (19.5.1883, Казан губ., Чистай өязе Яна Дума а. — 3.5.1933, Узбәкстан ССР Сәмәрканд өлкәсе Булунгур пос.), язучы, төнкыйтче, публицист. 1894-1902 елларда Казанда яши, «Касыймия» мәдрәсәсендә укый, рус телен өйрәнә. Әстерхан балык промыселларында эшли, соңрак казакъларны укырга-язарга өйрәтә. 1904 тә армиягә алына һәм рус-япон сугышына жибәрелә, аннан ыраланып, контузия алып кайта. 1905-07 еллардагы революция чорында төрле юнәлештәге («Азат», «Фикер», «Әлгасрелжәдид», «Казан мөхбире», «Йолдыз», «Әлфәт») газета һәм журналларда актив языша. Казанда яшәгәндә үзлегеннән белемен арттыра, фәнни һәм фәлсәфи әдәбият б-н кызыксына, Ш. Күлтәси хезмәтләрен өйрәнә. Аннан соңгы елларда Чистайда (1904-05), Уралдагы шахтёрлар яшәгән шәһәрләрдә (1906-07), «Буби» мәдрәсәсендә (1908-11) укытучылык итә. Мәдрәсә ябылганның соң (к. «Бубилар эше») башка мөгәллимнәр б-н бергә ун айга төрмәгә утыртыла. Азат ителгән Рязань губерниясындагы Вөрөки авылында балалар укыта. Күпсанлы укыту-педагогик һәм методик характердагы мәкаләләр, башлангыч мәктәпләр өчен дәреслекләр яза, хрестоматияләр төзи. 1915 тә фронтка алына. 1917-21 дә мөкәттә, укытучылар әзерләү курсларында укыта, өяз мәгариф бүлегендә инспектор булып эшли. 1921-25 тә Яна Дума авылында яши, мулла, ахун-мөхтәсиб вазифаларын башкара. Бер үк вакытта авылда ликбезлар курсларын оештыра, шунда дәресләр бирә. 1925 тә руханилык вазифасыннан баш тарта һәм 1927 гә кадәр Дагстан пед. техникумында укыта. 1927-33 тә Узбәкстанда яши, Сәмәрканд

пед. ин-тында һәм төрле мәдәни-агарту оешмаларында эшләр.

Ижатынын башлангыч чорында Д. мәгрифәтчелек реализмы ысулы б-н феодализм калдыкларын, иске карашлы муллаларны һәм ишаннарны тәнкыйтьли, милли-колониаль изү күренешләрен сурәтләр, шул чор жәмгыятендәге кимчелекләрне, социаль тигезсезлекне фаш итә («Кысла, Аккош, Балык», «Вәхшәт-мәдәният», «Көтүчеләр», «Татар», 1906). Мәгрифәтчелек идеалларынан күнеле кайтып, Д. тормышны ижтимагый-социаль күзлектән тасвирлауга, тәнкыйди реализм рухында гәүдәләндерүгә күчә. Ул әсәрләрендә ач, жәберләнгән, изелгән халык массалары мәнфәгатләрен чагылдыра башлый «Алпавыт жире», «Революция заманы» 1906; «Жир күмере казучылар», 1907).

Д. нын реалистик ижатына экспрессионистик шигърият б-н тыгыз мөнәсәбәт-тә булу хас. Бу үзенчәлек анын күп кенә әсәрләрендә чагылыш таба. Д. үз заманын һалакәт — ахырзаман б-н чагыштыра, күнелсез кара төсләргә буялган контрастлар, кискен эмоциональ бәйләүләр ярдәмендә социаль каршылы-кларны күрсәтә. Халык тормышынын фажигалеләге шигърилектән ерак булган типас ассоциацияләр һәм натуралистик гипербодалар ярдәмендә асызлыклана. Рәхимсезлек, эзләнмәккә каршы риза-сызлык белдерү йөзеннән Д. буяуларны куерта, күренешләрне куркынчы, дөһшәт-лелә итеп сурәтләр, геройларны гадәттән тыш авыр шартларга куя. Мондый реалистик фикерләүгә корылган экспрессив сурәтлелек кеше б-н мохит арасындагы социаль мөнәсәбәтләрне гәүдәләндергән шигърьләрдә аеруча күзгә ташлана («Эч пошта, күнел болгана», 1906; «Жай дә бетте, көз дә житте», 1906).

1907-12 дә азылган күпсанлы шигърьләрендә Д. 1907 ел 3 июнь түн-тәрелешеннән соң патша самодержавиясе һәм карагүл монархиячыл партиялар тарафыннан революционерларның рәхимсез эзәрлекләнүен фаш итә («Себер», 1907; «Тавыш», 1908); патша төрмәләрендәге тоткыннарның физик һәм рухи газәплә-рын тасвирлый; халык бәхетке өчен көрә-шәп, Себергә сөрелүчеләргә теләктәшлек белдерә («Мәхбүс», «Мәнгелек мәхбүс», «Яз үтәп, жайнын башы...», «Себер төрмә-сендә төрәзә рәшәткәсенә кунган кошны күрүп...», 1908; «Мәхбүс», 1911; «Мәхбүс дустыма», 1912). Төрмә шикләнә караган аерым шигърьләре илдәге реакция, хәр-би-сәяси һәм полиция террорына каршы көрәшкә өндәргән жыр булып танылалар. Рус-япон һәм 1 нче бөтендөнья сугышы вакыйгалары «Сугыш» (1908), «Сугыш тәэссораты» (1916), «Ватан каһарманы, аяк Агач аяк» (1916), «Головка» (1917) әсәрләренен нигезендә ята. Аларда Д. басып алу сугышларының кешеләккә

каршы юналтелгән күрсәтә, кан коюга каршы чыга, тылдагы крәстияннәрнен бөлгенлеккә төшүе турында ачынып сөйләр. Анын революция елларында азатлыкны татыган геройлары реакциягә бәддога укыйлар, бөтен нәрсә сатып алуга корылган капатал дөньясын гаепләр, кеше табигатенен кимчелекләреннән зарланалар («Төн», 1908; «Дөнья», 1908; «Үзенә бер төрле катле нәфес», 1912; «Бу да бер кинәш», 1912); толстойчылык тарафдарлары кебек шәхесне әхлаки яктан камилләшүгә, яңаруга чакыралар («Дөнья кайчан ислах улыныр», 1912), кайвакыт идеал эзләп, дингә дә мөрәж-гәт итәләр. Д. нын рухани лирикасы «Коръан» (1912), «Мәзһүсә» (1912), «Сәждә» (1912), «Коръаннен зары» (1914), «Бер генә секунд хатирәсе» (1914), «Гаел көне» (1914) шигърьләрендә ин югары ноктасына ирешә. Кайбер шигърьләрен-дә «жир корты» булган кешене түбән-сетү дә сизелә («Жир кортлары», 1912), икенчеләрендә мескен, кол кешеләргә, Нишче фәлсәфәсендәгечә, көчле шәхес культы каршы куела; өченче бер очракта, Шәрәк пантеистик поэзиясендәгечә, кеше илаһиләштырыла, күккә чөлә («Син — кеше!», 1916).

1910 елларда Д. ижатында бер-бер артлы кешенен эчке дөньясын тасвирла-ган, мәхәббәткә мәдхия жырлаган, анын жәмгыяттән читләшүен күрсәткән, үт-кән тарихны идеаллаштырып сурәтлән-ган романтик шигърьләр, поэмалар, хикая-ләр, повестьләр дөнья күрә («Алла тигез-ли», 1912; «Болгар кызы Тойгы туташ», 1915; «Шәрәк даһие», 1915; «Гыйшык трагедиясе», 1916). Бу чорда эгоистик һәм матди исәп-хисапка корылган бур-жуаз жәмгыятенен рухи кыйммәтләрен француз мәгрифәтчесе Ж.-Ж. Руссо рухында тәнкыйтьләу дә көчәя («Серле тамчылар», 1912), «Юкка үлдә» (1912) хикаясенен нигезендә Шопенгауэрның «универсаль күнел төшенкеләге»н һәм Нишшенн көчле рухлы кеше культын кабул итмәү ята.

1907-17 елларда Д. Гарәб һәм Шәрәк-нең Сократ, Платон, Аристотель, Фараби, Әбугалисинна, Бэкон, Декарт, Дарвин, Руссо, Кант, Шопенгауэр, Нишче кебек философлар хезмәтләрен өйрәнә.

Д. — татар романтик эстетикасына һәм әдәбият белемнә нигезә салучы-ларнын берсе. «Бер мөляхәзә» (1916), «Шәрәктән Гарәбкә мөнәсәбәте белән» (1916) исемле мәкаләләрендә сәнгать һәм әдәбият фәлсәфәсен Д. ижтимагый психологиягә таянып, ягъни халыкнын рухи һәм әхлаки яшәү рәвешеннән чыгып аңлата. Ул психология исә түбәндәге факторлар б-н билгеләнә: кан уртаклыгы (тумыштан килгән милли үзенчәлекләр), мохит (климат, социаль-сәяси шартлар), тарихи момент (традицияләр йогынтысы). Бу концепция исә культура-тарих мәктә-

бенә нигез салучы, әдәбият һәм сәнгать фәлсәфәсен позитивистик карашлар һәм «кан берлеге» теориясенә таянып аңлатучы француз язучысы, галиме Ипполит Тэн (1828-93) өйрәтмәләренә туры килә.

Сонгы әсәрләренен берсе булган «Сонгы манара» (1928) шигырендә Д. авыл кешеләренен, большевиклар режимынан куркып, дөрләп янган мәчеткә битараф карап торуларын күрсәтә. «Хәзерге татар руханилары һәм аларнын эшләре» (1929) китабында татар руханилары язмышын объектив рәвештә аңлатуга омтылыш ясый.

Әсәр.: Тормыш сәхифәләре. К., 1985.

Әд.: Ганиева Р. Думави Наджиб // Ислам на Европейском Востоке: Энцикл. словарь. К., 2004; Мөһдиев М. «Таң атар, башланыр ак тормыш...» (Н.Думавиның тууына 100 ел) // Социалистик Татарстан. 1983. 19 май; Ганиева Резеда. Нәжип Думавиның ижат сәхифәләре. К., 2003.

Р.К.Ганиева.

ДУНАЙ Фаяз Хабибулла улы (псевд., чын фам. һәм исеме Хисматуллин Фасих Хабибулла улы) (15.1.1936, Әлки р-ны Иске Алпар ав.—22.5.2007, Яр Чаллы ш., туган авылында күмелгән), язучы, публицист, ТРнын атказ. сәнгать эшлеклесе (1994). Казан ун-тын тәмамлый (1967). 1960-70 елларда район һәм республика газета-журналлары редакциясендә эшли. 1970 тән Чаллы шәһәрәндә яши. «Белеп язуга ни житә» (1990) әдәби-тәнкыйть, «Таннарнын кадерең белик» (1991) һәм «Иманның какшаган дөвөр» (1995)

очерклар, «Жанымнын әрнүләре» (1995) шигырь китаплары, «Сөюнең сынаулары бар» (1987) драмасы авторы. Д. ижаты социаль проблемаларнын кискен куелуы белән характерлана, теле бай, образлылык хас.

Әд.: Хәмид Р. Әрнүләре дә якты // Казан утлары. 1996, N1.

ДУРБӘК (14 йөз ахыры — 15 йөз башы), үзбәк шагыйре. Йосыф пәйгамбәр турындагы Коръән сюжетына корылып билгесез авторнын фарсы телендәге поэмасына нигезләнеп язылган романтик «Йосыф-Зөләйха» (Бәлх ш., Әфганстан, 1409) поэмасы авторы. Д. тасвирламасында сюжет үзенен дини төсмерен югалта, жанлы образлар, кичерешләр, көнкүреш детальләре б-н тулыландырыла. Әсәр язучынын туган ягында булып узган рәаль вакыйгаларны чагылдыра. Поэманын керешендә автор ул елларда Бәлхтә хөкөм сөргән катлаулы сәяси вакыйгалар турында жентекләп яза. Поэманың 16-17 йөзләргә караган нөсхәсе 1975 елда төмән татарларында табыла. Бүтөн нөсхәләре Казан, Ташкент, Истанбул һәм Париж архивларында саклана.

Әсәр.: Юсуф и Зуләйха. Таш., 1980.

Әд.: Бертельс Е.Э. Узбекский поэт Дурбек и его поэма об Иосифе Прекрасном // Дар. Таш., 1944; История узбекской литературы. Таш., 1987. Т.1; Маллаев Н.М. Узбек адабияти тарихи. Тошкент, 1963. 1 кит.

Ш.Ш.Абилов.

Дәвамь киләсе саннарда

Хөрмәтле укучыларыбыз һәм авторларыбыз!

Журналыбыз белән даими танышып баручылар белә булыр: бездә «Казан утлары» архивыннан» дигән рубрика бар. Бу сәхифә байтак еллар гамәлдә булса да, әлегрәк елларда материаллар сирәгрәк чыга иде. Сонгы вакытта «архив» активлашты, журналынң һәр санында диарлек татар тарихыннан ижтимагый әһәмияткә ия булган фотосурәтләр басылып килә. Теләгебез—алга таба да рубриканы кызыктырак һәм мәгънәләрәк итү. Бу эшне уңышлы дәвам итү өчен сезнең дә булышлык кирәк. Сезгә мөрәжәгать-гөзеребез шул: үзегезнең шәхси, гаилә альбомнарында яки оешма-учреждение архивларында сакланган кызыклы, тарихи-ижтимагый кыйммәте булган (әдәбият һәм сәнгатебезнең мәшһүр шәхесләре, истәлекле мәдәни вакыйгаларга караган күренешләр, Казан һәм Татарстан тарихын яктырткан сурәтләр һ.б.) фоторәсемнәрие безгә юлласагыз икән! Шул рәсем турында аңлатма-комментарийларның булуы да шарт, әлбәттә. Без аларны журналда файдаланганнан сон, кире нияләренә кайтара алыр идея.

Өйдәгез, кадрле укучылар, мөхтәрәм милләттәшләр, кайдадыр киштә-шкафларда, альбом-папкаларда ябылып яткан истәлекле ядкярләрие яктыга чыгарыйк, халкыбызның рухи сәләмәтсез сәхифәләре булып киләчәк буыннарға хезмәт итсен алар! Сездән кызыклы фотоматериаллар көтәбез.

ЖУРНАЛГА ЯЗЫЛУ ДӘВАМ ИТӘ

Хөрмәтле укучыларыбыз!

2008 елның икенче яртысы өчен вакытлы матбугатка язылу төгәлләнеп бара. «Казан утлары»ның индексы—73210, Татарстанда ярты елга язылу бәясе 180 сум.

Журналга язылуны жинеләйтү максатыннан быел да абонемент үрнәген тәкъдим итәбез. Шушы квитанцияне кисеп алып, анда үзегезнен тулы адресыгыз, исем-фамилиягез һәм язылырга теләгән айларны күрсәтеп, үзегез яшәгән жирдәге элемтә бүлегенә тапшырырга кирәк.

Казанлылар журналга «Горпечать» киоскларында языла алалар. Бу очракта журналны да шуннан барып аласы була. Фатирыгызда почта әржәсе бик үк ышанычлы булмаса, сезгә моннан да кулай ысул юк.

«Казан утлары»на язылырга онытмагыз!

Ф.СП-1

Почта России											
АБОНЕМЕНТ на газету журнал "Казан утлары"	73210 (индекс издания)										
(наименование издания)	количество комплектов										
на 20 08 год по месяцам:											
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Куда		(почтовый индекс)									
		(адрес)									
Кому		(фамилия, имя, отчество)									

ДОСТАВочная КАРТОЧКА

			на газету журнал "Казан утлары"	73210 (индекс издания)							
ПВ	место	ли- тер	(наименование издания)								
Стои- мость	подписки	руб	коп	количество комплектов							
	пере- адресовки	руб	коп								
на 20 08 год по месяцам:											
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Куда		(почтовый индекс)									
		(адрес)									
Кому		(фамилия, имя, отчество)									

Нәүфәл Хәмидуллин

КАБЕР КАЗУЧЫЛАР

Мин зиратка якынлашканда мәрхүмә кайтачак Октябрьск шәһәре тарафыннан, кыйбла яклап теләр-теләмәс кенә жепшек кар төшә башлады.

Кабер казу кораллары сакланган складның ачкычы килгәннен көтеп, бер дистәдән артык ир-ат район газетасында басылган, «Кеше жирләү йоласын тәртипкә салу» дигән мәкаләне тикшергәннән соң авыл яналыкларына күчеп торалар иде. Рәхимжан: «Марсель машина алган», дигәч, барысы да колакларын торгызды. Марсель—үзенә карата бер-бер унайсыз сүз ишетсә гөлт итеп кабынып, дөрләп янып ала торган шәхес. Менә берничә ел инде: «Машина алам!» дип шапырынып йөри иде. Ниһаять, алган. Ничек алганмы? Болай: ләх булып эчкәч, бөләкәй чанага машинаның саклану каешы белән бәйләп салганнар да өенә илтәп ташлаганнар үзен. Юл буе «Выжж... Пип-пип... Выжж» дигән авазлар чыгарып кайткан.

Бу хәбәргә барысы да рәхәтләнеп көлделәр, кәефләре күтәреләп китте. Ну, шушыларны! Кыяк жиренне күрсәләр көлөргә генә торалар. Ертык тишәктән көлә диләрме әле? Марсель машинаны алам дигәч, ала бит инде ул аны. Әле ул юл йөрү кагыйдәләрен генә өйрәнә.

Рәхимжан исә: «Минем үземнең дә эчкәч урам буйлап акырып йөрмәсәм, күнелем булмый. Урамга чыгып акырмагач та синең эчкәннене кем белә?!»—дип куйды.

Склад ачылды, кораллар алынды, ярты сутый мәйдан ярты метрлык кардан чистартылды.

...Менә шушы урында япон роботларына Н. авылында яшәгән мишәр-татар-башкорт кавемле урыс мөселманнарының кыш көне кабер казу технологиясен язып калдыру кирәк булып.

Ике көрәк сабы озынлыгына бер көрәк сабы киңлегә турыпочмаклык жир билгеләнде. Сабыннан чыгып очкалый торган балта белән кабернең чикләре чабып чыгылды. Кыска ягы шул балта белән тирәнәйтелде һәм кырыкка кырык сантиметр зурлыгындагы өч шакмак бүленеп, һәрбер шакмакка берәр тимер чөй кагылды.

Эшнең нәтижәлегә, жирнең күпме тирәнлеккә тунуына карамастан, эшләү ысулларына бәйле. Менә берәү кувалданы, сабантуйда ике потлы гер чөйгән кебек, күккә чөеп жибәрә. Кувалданы кулдан ычкындырмагач, аяклары жирдән чак кына аерылып ала. Кувалда күктән чөйгә томырылганда гәүдә ияреп кенә бөгелә. Кувалда чөйдән сикереп китә, чөй ыртылаш жиргә чума. Икенче берәү, хатынына яки күршесенә булган ачуын кушып, кувалданы баш артына ташлый. Һәм бөтен дөньяга булган үчен дә өстәп чөйгә китереп тора. Кувалда чөйгә магнитка килеп ябышкан кебек ябыша. Сугучының билдән түбән өлеше ат типкән хәрәкәт ясап куя. Ни хикмәт, чөй жиргә берничә миллиметрга гына керә.

Акыллы япон роботы, һичшиксез, беренче ысул белән эшләрчәк.

Мин дә бер минутлап кувалда белән уйнап караган идем. Аннан соң берничә минут сулышны, йөрәк тибешен элекке хәленә кайтара алмыйча жәфаландым.

Тырышлык гадәттә нәтижә бирмичә калмый ул. Шакмак башта тундыктан аерыла, ломнар белән ваклана, кабер читенә өелә.

Чираттагы өч шакмакны балта белән чабып чыгуны, син балта остасы дип, Әнвәргә тапшырдылар. Әнвәр эчү үзенчәлеге белән аерылып торган адәм. Градуслы эчемлекләренә теш арасыннан сөзеп эчә. «Тәмләп эчә» дияр иден, чыраена шундый интегү галамәтләре чыга ки, агу эчүенә ышана башлайсың. Ул үзе дә белә агу эчкәнән, әмма барыбер нинди генә агу салсаң да эчә бит, сволочь! Юккамыни ул дүрт йөз илле ел урыс белән дус булып йөри...

Әнвәр сабыннан чыкмасын дип балтаны кагып булашканда Хәдис: «Әнвәр! Син Мәсгүдә түтәйне күп имден инде»,—дип куйды, мәрхүмәнән мәскәүский водкаларның өч сумга да тулмаган, ачыган виноград суларының бер сумга да житмәгән, сирәк кенә кайткан мичкәле сыра заманнарында сатучы булып эшләгәнән искә төшереп. Илшат: «Әнвәр! Гараж түбәсе япкан вакытта сине Наил ничек итеп куып кайтарганны сөйлә әле»,—дип төпченә башлады. Әнвәр ишетмәмешкә салышты һәм бер төркөм кабер казучылар белән хәер хәмерен чөмерергә зиратның тышкы ягына чыгып китте. Аллага шөкер, мөселманлыкларын жуеп бетермәгәннәр, кабер тирәсендә эчмиләр.

Үз өлешенән төбен күргәч, Рәхимжан: «Дин көчәеп китсә, без алкашларны зират эченә күммәсләр инде. Илшат! Анавы тауны бульдозерың белән тигезләп куй. Безнең каберләр шунда булыр»,—диде, киләчәгән кайгыртып, зират капкасы кырыендагы биек балчык өеменә күрсәтеп. Илшат, язгы чәчү вакытында колхозны тракторының артына тагып, бүтән вакытларда арттан эттереп йөрүче эшчән егетләреннән берсе, оялчан гына көлеп куйды. Рәхимжан шунда ук планын үзгәртте: «Ярар, тигезләмә. Тау әйләнәсенә йомран оялары чокуп, аякларыбызны күрсәтеп, баш белән генә тыгып куярлар әле»...

Кабер казуның ин авыр эше артта калды. Унбиш 40х40х40 см тун балчык шакмагы куптарылып, ваклап кабернең бер башына өелде. Шулай пар бөркеп эшләп ятканда зиратка, тегзә житеп торган соры тун завод пималарына унайсыз гына басып, Салават килеп керде. Сизелеп тора: өр-яна пималары белән мактанарга килгән. Ләкин егетләр аларны күрмәмешкә салыштылар. Житмәсә, Хәдис игътибарны Салаватның икенче үткәрлегенә юнәлтте: «Менә Салаватның барлык хатыннары да яшь, чибәр була. Хатын-кыз белән эш итү өчен тел байлыгы кирәк шул», диде, Салаватның дүртенчегәме, бишенчегәме өйләнүенә кинаяләп. Шулай шул. Борын муллыгы да, хәтта баш тулы акыл, кесә тулы акча да кайчагында мөхәббәттә унышны гарантияләми. Иртән «салкын» диеп фуфайка, сырған чалбар киеп чыгасын, төштән соң шундый итеп кыздырып жибәрә, хет трусиктан гына йөрә. Хатын-кыз да шундый һава торышы инде ул...

Кара балчык кызыл балчыкка күчкән катламнан Рәиф утыз сантиметр чамасы озынлыктагы чуқмар башлы дүрт сөяк казып чыгарды. Кабер казучылар арасында археологлар да, тарихчылар да юк иде. Кем сөякләре икәнән ачыкмый алмадылар.

Кабер казыйбыз... Ә бу вакытта Ходай Тәгаләнең остаханәсендә яна синтетик наноматериаллардан, нанотехнологияләр кулланып, Яна Дәвер Кешесен әтмәләп ятмыйлар микән?

Жанымда үз-үземне саклау инстинкты янына гасырлар буена сендерелгән Куркаклык; эшләмичә дә ашап булганын белгәннән соң барлыкка килгән һәм мәжбүрләнеп бушча эшләткәннән соң көчәйгән Ялкаулык; ике тапкыр күбрәк белгән саен дүрт тапкыр арта барган Нәфес ятканын белгәнлектән, әллә нинди чибәр тормыш көтмим ул Яна Дәвер Кешесеннән дә. Һәй! Яшәсен шунда минардан соң бәхетле программа салынган берәр робот.

Кар жепшегрәк, мулрак һәм теләбрәк төшә башлады. Салаватның яна пималарына ярмалы кара мәтек белән үзле кызыл ләпек абышты. Менә шунда гына Хәдис «Пималар көлә»,—дип куйды. «Пималар көлә», дип жаваплады Салават, ниһаят яна пималарын күреп алуларына куанып.

Салаватларның тагын берсе килеп житкән икән. Әнә ул аңлашылмаган бер

кыяфәттә кабер тирәнлегенә карап тора. Күп төрлө һөнәрләре белән бергә ул ирләр мәсте юу буенча зур белгеч тә.

Нәрсәдән кырыла сон безнең халык? Ирек сөюче горур кавемнәр, алсалар-алмасалар да, азатлык өчен сугышып үләрләр. Кайбер халыклар ясалма акыл булдыру өчен баш ватып үләрләр. Ә безнекләр эчеп үлә. Дөрөс, сонгы елларда кыйбладан искән салкынча саф жыллардан айнап дөнья көтәргә һавәсләнәп китүчеләр күбәйдә күбәюен. Шулай да 30—40 ел тоташ эчкәннән сон агуланып, асылынып, авариягә элгеп, янып, тунып, батып, сугышып һәм тагын әллә ничекләр арвах булганнарны чутлап чыксанмы?! Кырау сукты дип кенә әйтеп булмый бит инде аларны.

Шул хакта уйладым-уйладым да, һәрбер күзәнәгемне сагыш басты. Сагыш сагынудан иде. Сагынам мин сезне, жимерәсен жимереп, безгә жимерер өчен нәрсәләрдер төзеп калдырган бабаларыбыз... Сөз калдырган рух, иман бар әле миндә бездә. Юксынам сезне, үзем күрәп белгән, иртәрек жир куенына кәргән авылдашларым... Сөз эшләгән ялгыш-хаталарны кабатламыйча, бөтенләй бүтән төрлө хаталанып яшисе килә. Бик күрәсем килә сезне, мин вафат булгач туачак адәмнәр... Ничек яшәрсез сез? Безне һәм бер-беребезне андый алырсызмы?..

Кабер ләхет тирәнлегенә житте. Ләхет алу—иң жаваплы эш. Мона Хәдис кереште. Өйрәнчеккә пималы Салават төште.

Хәдис зур борынлы, эре сөякле, шахтер көрәгедәй куллы, мажаралар өчен туган зат. Аны авылда хөрмәт итеп “Бандит!” дип, яратып “Бандюга!” дип атап йөртәләр. Классташ булгач, мәктәп елларыннан ук беләм: ул үзе үтә дә намуслы кеше. Мин аны телсәз нинди кимәлдәге депутат итеп сайлар идем дә, урысчасы кытыршырак шул. Туган белән туган арасында власть өчен тәпәләшеп алу гадәти хәл бит инде. Хәдиснен гәүдәгә күпкә юкарак абыйсы, үзе анлатканны колагына кертә алмагач, баш түбәсенә чүкчәк белән сугып тишек тишәп куйган. Соры куян бүреге астында илле грамм көмешкә сыярлык чокыр әле дә бар дип сөйләләр. Хәдиснен аның яшәү инстинкты көчле, бернәрсәгә дә бирешми. Башына лом белән кундырсаң да берничә минут исәнгерәп йөриячәк тә, айныгач, хәләл жөфетеннән: «Фәйрүзә, миңа кем сукты?»—дип сораячак та, тегене тукмарга китәчәк. Тотып, башынны бот арасына кыстырып, көрәктәй кулларын кувалда итеп төйнәп, кинәнен бөреләреннә төяргә ниятләсә, аның күзенә күрәнмә инде син. Миңа әле Хәдиснең йодрыгы кабереннән дә үсеп чыгар сыман тоела. Аның тагын бер шәп ягы бар: эшне текемләп эшли. «Текемләп эшләү» дип бездә татарның урысча түгел, ә бәлки японча эшләргә тырышып каравын, йә нимесчә эшләп карарга тырышып әйтәләр.

Хәдис ләхетне дә унайлы һәм күркәм итеп эшләде. Баш очы аяк очыннан югарырак идәнә, стөналарының тигезлегенә, бәпкәләренә бер грамм да туфрак үтмәслек итеп илле салынган такталарга бактым да, жир астындагы мавзолей бит бу, дидем. Күпләреннән Хәдис казыган ләхеттә ятарга хыялланып тикмәгә түгел ул.

Ә минем (дөрөсен әйтәргә кирәктер) беркайчан да үләсем килми бит, жәмәгать. Ахырмаман житкәнән көтеп алып, кыямәт көнендә каберләреннән кубарылып чыккан гади һәм бик гади булмаган татар-башкортлар белән «Олы юлның тузаны», “Су буйлап”, «Агыла да болыт агыла», “Менәргә иде Урал тауларына”ны, табын жырларын жырлап, чәбәкәй итеп такмаклап «Әпи» көенә биеп ду килеп йөрисе килә.

Тансыкка, кызык өчен, үлеп карарга да булыр иде, терелеп кире кайта торган булса. Ожмахка керүем бик шикле инде ул минем. Гөнаһларым һәм саваплы гамәлләрем бер чамарак булганга, бакый дөньяда да фани дөньядагы кебек ожмах белән тәмуҗ арасында йөрәп вакыт үткөрермен кебек. Берсенә дә кертмәсләрдер мине.

Ләкин сул кулбашымдагы фәрештә миннән көнләшәмме, үчләшәмме яки ялгышыпмы бүтән кеше гөнаһларын миңа язып барса, аяктан сөйрәп тәмуҗка алып кереп китәргә дә мөмкиннәр. Кирәкми! Монда әлегә түзәрлек. Кайчагында бәйрәмнәр дә булгалый. Картый кебек йөз яшь яшәсәм, бәлки

биотехнологларның үлемсезлек гены уйлап тапканын күрү дә насыйп булыр әле...

Мөрхүмәнәң мәте шәһәрдән өч машина белән кайтты да үзе яшәгән йортын сонгы тапкыр күрергә, дини йолаларны үтәргә китте.

Аны зиратта көткән арада Хәдис ярты гасырлык әкият кебек мавыктыргыч мажараларга бай тормышыннан бер мәлжә сөйләп алды: «Шулай исерек баштан Камил белән милициягә эләкте. Каян килеп кәргәндер, Камилнең кесәсендә автомат патроны бар икән. Тентесәләр эш харап. Камил: «Йотаеммы?»—ди. Мин «Йотып торма, хәзер үк әбрәкәйгә алып барып батыр»,—дидем. Шулай эшләде дә»,—ди.

Изгеләр дә урап үтелмәде. Кемдер фәлән авыл мулласының сабыйга исем кушканда алмашынып: «Авыр туфрагын жинел булсын»,—дип әйткәнәң сөйләп көлдөргөң алды. Әй, ул муллаларның һәрберсе турында мәзәк сөйләргә була инде. Үзәбезнең арадан чыккан ата коммунистлардан, исерекбашлардан изге юлга баскан кешеләр бит алар. «Бисмилла» әйтеп басканнар икән, барсыннар әйдә. Без дә иярергә тырышырбыз, Алла боерса.

Йолалар булдыра алганча үтәлдә, Мәсгүдә апа да үз өлешенә төшкән язмышын тормышка ашырып, кабер өстендә генә эленеп торган бәллүдән ләхеткә күчте. Минем уйлавымча, Мәсгүдә апа, син анда сатучы була алмассың инде. Кайтмаганның язылмаган хатларына ышансан, анда сатып алучылар юк икән. Ярар, оймакка эләксән, хур кызы булып йөрсән дә гөнаһ булмас.

Мулла нәрсәдер укырга әзерләнгәндә бер минутлык кабер тынлыгы урнашты. Минем күз алдыма Мөхәммәт Мәһдиевнең торналар төшкән жирендәге зыңлап торган тынлыгы килеп басты. Бу безгә кадәр булган һәм бездән соң да булачак Мәнгелек тынлыгы иде.

Тынлык булса да бушлык юк. Минем һәрбер күзәнәгем аша Галәмнән килгән дулкыннар, жиде йөз телеканал, мендәгән радиоканал дулкыннары һәм миллиард кешенә телефоннан сөйләшүе үтеп китте. Нәрсәгә кирәктер инде ул минем нерв күзәнәкләремә кемнеләр Уфадан чыгып киткәч фәлән авылыны үтүе дә төгән авылга житүе? Ни пычагыма кирәк мина фәлән кешенә төгән кешегә юллаган сәләме? Мина аның жыры да кирәкми әле. Йөз тапкыр ишетеп туйдым инде. Кемнеләр телефоннан сүгенүе кан чистарту белән шөгилләнгән бавыр күзәнәкләремнән эшен боза гына. Дулкыннар минем аша үттеләр дә жылышып Казанны су бастырырга, Агыйдел буендагы урманнарны аударырга киттеләр.

Мулланың анлашылмаган Коръән сүзләре мине үзем беркайчан да анламайчак Галәм серләре белән тоташтырып куйды. Без барыбыз да Жирнен тарту көчен тоймыйча, йолдызларга карап, очарга талпынып яшибез. Жир барыбер үзенә табан иеп йотачак безне.

Жепшек кар явудан туктады. Кабер казучылар бу юлы да кабергә алар түгел, ә бүтән кеше кереп ятуына шөкер итеп, өйләренә таралыштылар.

Илшатның генерал Шәймәратов айгыры токымыннан булган аты белән иномаркага алыштыргысыз чанасында жидереп кайтканда, Илшат: «Мәсгүдәтәй озак интегеп ятты инде. Алай интеккәнче лутчы көтмәгәндә үлүең»,—дип куйды. Мин исә «Илшат! Синәң дә интегеп яшәгән чакларын булды, киләчәктә дә интегүең ихтимал. Нигә соң хәзер үк үлмисең?»—дигән ахмак сорау бирдем. Ул горур гына: «Мин кирәк бит әле»,—дип җавапларды.

Менә бит ул гап-гади яшәүнең мәгънәсе: кирәкле. Кабер казучы сыйфатында булса да.

Шуның өстәвенә, якынча кырык яшькә кадәр үзенә хажәт булган бөтен нәрсәләргә дә алып, кырык яштан соң үзәндә булган барлык нәрсәләргә дә биреп китә алсан; шуның өчен үзенне үзгә яратсан; бүтәннәр дә аз-маз ихтирам итсәләр—Мәнгелек каршында башынны иеп, ишетелер-ишетелмәс кенә, «Мин юкка тумаганым...»,—дип әйтә аласың.

Шуның белән вәссәлам!

ЭШМӘКӘР ӘБИ

Поезддагы юлдашым Минжиһан әби элек Ташкент шәһәрәндә яшәгән, йортлар төзөгән.

—И-и, рәхәт үзәң төзөгән йортлар яныннан үтүләре,—ди ул.—Утыз ел эчәндә шәт ярты шәһәрне мин төзешкәнмен. Зурладылар, үз гомерәмдә президиумнарда да утырдым, зур житәкчеләр жылышларга чакырып бүләкләр дә бирделәр, Мактау кәгазьләрем дә шактый... Үпкә-рәнжү юк миндә. Дөньялар бутала башлагач, тоттым да туган якка—Татарстанга кайттым. Ташкент янында зур йортым, бакчам бар. Картым анда калды, бу якка кайтырга теләмәде, йорт-жирен ташлап китәргә кызганды. Бер малаем минем белән кайтты, берсе атасы белән калды, анысының үз гайләсе. Кызым Грециядә. Ташкентта укыган чагында бер грек егетенә кияүгә чыккан иде, хәзер Афинада яшиләр. Үзем чит ил паспорты хәстәрән күрәп йөрәм. Казанга да шуның өчен барыш иде.

Чибәрлеген жуймаган әби әле шактый тере. Миннән кая баруымны, ни йомыш белән йөрүемне сорашкач, үзе турында тәфсилләп сөйләп китте..

—Шулай берчак малай белән кунакка жыендык,—диде ул,—Грециягә. Ташкенттан автобус йөри. Чиктә автобусны туктаттылар. Төн. Белмим, бик кире таможенник булдымы, малай жебегән идеме—моны кәгазьләрендә гаеп табып, автобустан төшерделәр. Мин аны-моны абайлаганчы, автобус кузгалды. Төнә буге бардык. Икенче көнне автобус мине бер шәһәрнен чат уртасында калдырып, ары китте. Чит ил. Телне белмим, үзем белән егермеләп төенчек. Кулыма эш булып дип, үзем белән атлас, ефәк тукумалар алган идем. Шул, торам ялгызым әлегә шәһәр уртасында. Машиналар тыз-быз үтәп тора. Курка калдым...

—Үзәң ташламасана, ярдәменне бир,—дип Ходайга ялынам. Кайчак такси килеп туктый да бит, телне белмәгәч, аңлатып булмый ни кирәген. Алай да, шактый торгач, бер такси хужасы машинасыннан чыкты, миннән нәрсәдер сорашырга тотынды. «Ташкент», -дим, телемә күрсәтәм, аңламыйм, янәсе. Ул машинасына утырырга ишарәләде, кулын колагына куя. Аңладым бит тәки, телефонга алып бармакчы. Кесәмнән язган телефон номерын алып ана күрсәттем. Төеннәремне машинасына тутырды, үземне утыртты да бу, жилдердек. Бер жирдә туктап, язуюмны алды, каядыр, почтагадыр инде, барып килде. Башта сәгатән, аннан ике бармагын күрсәттә. Мин ике сәгатътән мине алырга киләселәрен аңлап алдым, бик шатландым. Таксист мине бер эскәмиягә урнаштырып, китеп барды, акча да алмады. И-и, бар да инде яхшы кешеләр! Илаһым, гомер буге рәхәт күрсен!

—Соң, шуннан, Минжиһан әби,—дим түземсезләнәп.

—Ике сәгатътән кияү белән кызым килеп життеләр. Ул Афина шәһәрнен матурлыклары, ул чисталыклары! Анда бездәге кебек чүп савытлары юк. һәр йорт буенда бик матур төсләргә буялган киртәләр тора. Шунда хужалар аерым бер сәгатътә чүп тутурылган, пар-пар итеп бөйләнгән капчыкларын чыгарып эләр. Иртәләрен чүп жыю машинасы килә. Үзем күрдем: бер ир-ат, әржәгә баскан, ыргак белән әлегә төеннәренә эләктәрә тора, машинага чөя бара. Чебен юк, черки юк. Ул базарлары! Ул бәрәнгенә эреләкләрә! Базарда, сатуда иң һайбәт, иң чиста яшелчәләренә генә күрдем мин. Әз генә анычелгән, кителгән жире булса,—һәр сатучы янында тартма тора, шунда куялар. Ярлырак кешеләр шуннан бушлай диярлек алып китә. Афинада андый кешеләр бар—чегәннәр. Бала-чагалары бик күп аларнын.

Кунакта ике ай тордым. Кыз—пароходлар конторында эшли, кияү—кунакханәдән кулланган жәймәләр, юрган-мендәр тышларын кер юа торган урынга илтә, үзе шунда автомат-машинада юа, алып кайтып бирә. Шкафта бер касә тора, ул табылдык

алтын алка, йөзөк белән яртылаш тулган. Кер юганда жәймәләр арасыннан килеп чыга икән. Элгәре килүемдә йорттан арырак торган киртәләрдә калдык йон жепләр тутырылган төеннәр күргән идем, бәйләү фабрикасыныкы булдымы инде ул—чыгарып элә торалар, машиналар алып китә тора. Әрәм байлык инде,—димен. Бу юлы шул төеннәргә жыя бардым. Кырыйларына бала итәкләр тотып, атлас мөндөрчәкләр тектем. Тегә торам, базарга чыгарып сата торам. Берәр доллардан саттым. Бер мең доллар тирәсе булыр—шулай акча жыйдым. Юл чыгымнарын капларга ярап куйды тагы.

—Әй, Минжиһан әби,—дим,—сезнең кебек унган кешеләр безнең авылларда күбрәк булса, анда тормышлар әйбәтрәк барыр иде.

—И-и, балам,—ди, Минжиһан әби,—авылларда Гани бай булып яшәргә була хәзер... Эш юк диләр... Сон, Сабага барып киез итек басарга булса да өйрәнәп кайт—салкын көннәр житәрлек була бит әле ул. Баскан итекләргә хужа табылачак дигән сүз. Яисә умарта үрчет, бал кыйммәт хәзер. Мал асра, итен сат—бәясе бар. Менә, мин үзем янә Афинага кунакка жыенам. Аллаһы боерса, бу юлы да күп итеп ефәк тукума алып барачакмын. Андагы гомәрне бушка үткәрәп булмый бит инде.

ТОРМЫШНЫҢ КЫЙММӘТЕ НИДӘ?

Автобус кузгалырга биш минут чамасы гына калып бара. Кондуктор кыз бер әбидән документлар сорап тора:

—Әби, билет ал, яисә ветеран таныклыгынны күрсәт.

—Хәзер, хәзер,—ди әби, кабаланып.—Шунда гына куйган идем, пенсия кәгазем дә, ветеран кәгазем дә бар минем.—Ул пальтә чабуын күтәрәп әллә ничә кәсәсен барлап-кармалап чыкты, ахында кечерәк янчык тартып чыгарды.

—Менә, балам,—дип сузды ул аларны кызга, бар кәгазыләрем дә шунда, үзен кара инде.

Озата йөрүче кыз кәгазыләргә берәм-берәм күздән кичерә башлады.

—Мактау кәгазе... Әһә, менә ветеран кәгазен, пенсия кенәгәсе...—Ул кәгазыләргә жыйнап, әбигә сузды.

—Барын да бергә йөртмә, әбекәй, югалтырсын.

—И-и, балам, кем беләп бетергән нинди кәгазь кирәгәсен, бар булганы шунда инде.—Ул канәгать кыяфәт белән кәгазыләрен янадан яшерде.

Минем авылдаш ул Минсылу апай. Оныгын—кечкенә Рәмиләне кунакка алып кайтышы. Кызчык әбисеннән сорамый түзмәле:

—Әби, синен Мактау кәгазен бармы?

—Бар, кызым, бар...

—Әби, үскәч, миңа Мактау кәгазе бирерләрме?

—Бирерләр, кызым... Тырышып эшләсәң, бирерләр...

Минсылу апай гомере оуе колхозда сыер савучы булып эшләде, колхоз жыелышларында урыны түрдән булды, аның тырыш хезмәтен һәртөрле бүләкләр белән олылый тордылар. Ашып-ташып торган байлыгы булмаса да, Минсылу апай үзен бәхетле әбигә саный—начармы-яхшымы үз көнен үзе күрә әле ул, абзарда сарыклары бар, иске булса да, суыткычы, телевизоры... Картлар көнендә бүләк китерәләр. Бала-чага кайтып булышкалый. Пенсиясе газына, утына түлгәч, әллә кем калмый да, калганы житә дип юана алар, безнең авыл әбиләребез. Мактау кәгазыләрен кадерләп саклыйлар, ул кәгазыләр аларга тормышларынын тирән мәгънәле бер эчтәлегә кебек. Ә безгә, бүтенте яшьләргә, тормышның кыйммәте нидә?!

Фирдәвес ГАЛИЕВА,
Чирмешән.

Тәлгат
Нәжмиев

ШУНДЫЙ–ШУНДЫЙ ХӘЛЛӘР...

Тормышка ашкан хыял

Саба урман хужалыгы директоры Васыйл Гыйззәтуллин бала вакытта әнисе казыган бәрәңгене чүпли икән. Әтисе Нурулла абый, гел урманда булгач, бик өйдә тора алмаган, күрәсен.

Аяз, матур, кояшлы көзгә көн була бу. Күктә сирәк-мирәк самолетлар да оча икән. Шуннан кечкенә Васыйл әйтеп куйган:

—Үсеп житиң дә, йә лесник, йә летчик булың...

Кайту өчен дә...

Россия журналистлары съездына Мәскәүгә китәр алдыннан студент кызым Гөлнәз янына сугылдым. Хәл-әхвәл сорашканнан һәм күчтәнәчләр калдырганнан соң, вак-төяккә дип акча да суздым. Ниңә сум икәнән хәтерләмим, күп булмагандыр инде.

—Исән-сау әйләнеп кайтуымны теләп тор, кызым,—дидем.

Гөлнәз акчаны әйләндереп каралды да:

—Әти, бу исән-сау бару өчен генә житә. Кайтырына да өстә инде,—диде.

Сугышта булу

Матур табигатьле Түбән Симет авылына жәй саен Казаннан вундеркинд малай—Рөстәм кайтып ял итә торган була.

Тәрәзәдән күрше карчыгын—чулпы-тәңкәләрен ялтыратып-шалтыратып килгән Афзалниһа түтине күрәп ала да ул:

—Дәү әни, дәү әни, медальләрен тагып бер әби килә. Нәршә, ул шугышта булганмы әллә?—ди.

Ит тә мит...

Әнәс Шакиржановның бакчага йөри башлаган еллары икән. Беркөнне кичен әнисе сораштыра.

—Улым, бакчада нәрсә ашадыгыз?

—Аш.

—Ите бар идеме соң?

—Юк.

—Ите кая киткән соң, улым?

—Апалар ялгыш ашап бетергән.

Кадерле бала

Халкыбызның телендә «әнисенен алтын күкәе» дигән гыйбарә бар. Районыбызның Елыш дигән авылында менә шундый бик кадерле, киләчәктә тарихка кереп калырлык укучы малай бар иде (хәзер инде күрше авылга йөрәп укый). Ул—Рафис Сабиров. Үзенә генә аерым мәктәп тотып, өч ел буге махсус бер укучы белем бирде ана. Әле алдагы елларда, ярты гына булса да, техникка штаты да булган.

Шулай бервакыт «Авыллар көне» унае белән Елышка бардык. Әбәтгән соң мәктәпкә кердек.

—Бердәнбер укучыбыз көтте-көтте дә кайтып китте инде,—диде журналист һәм мөгаллимә Гөлсинә Шәрифуллина.

Бик күрәсе килгән иде шул Рафисны. Без клубка таба барганда әбиләр галошы киеп урамга чыккан иде инде ул.

—Менә шушы була инде безнен бөтен авылга бердәнбер укучыбыз,—диде мөгаллимә апасы.

—Энем, үзен генә укуы читен түгелме?—дип кызыксынам.

—Рәхәт түгел. Әнә теге гел сорап аптырата,—дип укытучы апасына төртеп күрсәтте ул.

Өйрәтергә генә

Укытучы «Үскәч кем буласын?» дигән темага жөмлөләр язарга куша.

—Директор булам,—дип яза бер начальник малае.

—Ни өчен?

—Чөнки анын машинасы була.

—Машинаң булу белән генә түгел бит, эшләргә дә кирәк.

—Директор эшләми, өйрәтә генә...

Үзегез

2000 нче Яна елны каршы алу кичәсенә район хакимияте башлыгы Рәис Нургалиевич жәмәгәте Гөлсем ханым белән килде. Саба Мәдәният йортындагы алар утырасы урын тирәсендә күбәләк кебек нәни кыз иде.

—Кара, нинди матур кыз. Безнен ике малаебыз бар. Кызыбыз юк. Безнеке буласымы?—дип сөйләшә башлады аның белән Гөлсем Вәлиева.

“Ә”гә “жә” дип тора торганнардан түгел икән орчык кадәр генә гүзәл кыз, ике сүз белән генә өздереп җавап кайтарды ул:

—Үзегез табыгыз!

Үзе зур булгач

Башлангыч класста татар теле дәресе бара икән. Баш һәм юл хәрәфләрен өйрәнәләр болар. Укытучы «Хәбибрахман» һәм «чыпчык» дигән сүзләрне кечкенә хәрәфләр белән язып куя да дөреслеген сорый.

Алдагы партада утыручы кыз бала кул күтәрә.

—«Хәбибрахман» зурдан языла. Чөнки кеше исеме, жанлы әйбер.

—Ә чыпчык?—ди укытучы.

Чыпчыкнын да жанлы булуы беренче сыйныф балаларында шикләнү уята. Шуннан класста тынлык урнаша. Менә арткы партадагы узган елдан күчми калган малайнын кулы тәүте тапкыр күтәрелә.

—Мин әйтеп карыйммы?

—Йә!

—Апа, Хәбибрахманы зур булгач, чыпчыгы да зурдыр инде анын...

Бер мунчада ике Нияз булмый

Шагыйрь Нияз Акмалнын Республика Ижат йортында эшләгән еллары иде. Сабага командировкага килде бу. Район мәдәният бүлеге мөдире Ризван Шакиржановларда мунча керәбез. Өлкәннәр белән орчык кадәр генә кечкенә Нияз да бар.

Безнен гел олы Ниязга “куштанлану”ны тыңлап-тыңлап утырды да бу, түзмәде, ахыры, үзен бик акыллыга санап ярып салды:

—Томаналар, бер мунчада ике Нияз буламыни!!!

Конкрет әйт!

Кызык та инде ул бала-чага. Алия белән Динар бик каты шаяра башлагач, әтиләре:

—Туктыйсызмы, юкмы?! Сез икегез ун балага торасыз, билләһи!—дип ачулана.

Шуннан Динар килеп сорый:

—Әти, конкрет әйт! Кайсыбыз ничәгә тора?

Мин күрмәгәндә

Гомуми йортта торганда күршем бер айлык курска—Омск шәһәрәнә үк китте. Шуннан кайткач, 4-5 яшьлек малае Рөстәмнән сорый икән:

—Улым, баян урыныннан күчкән. Мин югында берәрсә кермәгәндер бит.

Рөстәм күзен дә йоммыйча:

—Белмим шул. Мин күрмәгәндә Тәлгат абый кергән булса гына инде,—дигән.

Авыл һәм сәнгать

Халык аз яши торган кечкенә торак пунктларда да, бик сирәк кенә булса да, зур түрәләр күрүгәләп ала.

—Бервакыт “перспективасыз” дип саналган авылга культура министры үзе килеп төшә,—дип сөйли театр белгече Әнүр ага Исмәгыйлев.—Клуб тирәсендәге тузан эчендә уйнап утыручы балалар янына килеп, аларның ни эшләүләрен сорый.

—Төятөрле, әртисле уйныйбыз,—диләр гөнаһсыз сабыйлар.

—Театр булгач, кайда соң артистларыгыз?

—Менә, дип ямь-яшел каз тизәкләрәнә күрсәтәләр болар.

—Артистлары янында аларның директоры, режиссеры да булырга тиеш бит инде!

—Алары да бар, дип кәжәнен ике тизәген куялар булачак сәнгатьсөярләр.

—Ярар, режиссер, директор белән дә таныштык, ди кунак. Боларның олы хужасы, ягъни мәсәлән, министр да булырга тиеш бит инде?!

Шуннан бер бала:

—И абый жаным, андый зур тизәк таба алмадык шул әле,—дип әйтеп куя.

Ата-анасы булгач...

Руслан беренче классны тәмамлап, жәйге каникулга кайта. Ана олы ышаныч белдерелә—каз бәбкәләре сакларга кушып, ашарына да төйнәп бирәләр.

Әмма Руслан озак тормый, әйләнеп кайтып житә.

—Улым, нишләп бибиләрне ялгыз калдырдың?—дип сорый Харис бабасы.

—Ата-аналары бар, шулар карарлар әле,—дип жавап бирә ул.

Кыйбат әби

Нияз кечкенә вакытта авылга кайткач, энем Зөфәр хайран зур бәягә ике тәгәрмәчле бик матур велосипед алып биргән. Бала аңламас диптер инде, әни Зөфәрне кат-кат “кыздырган”:

—Кыйбат бит, кыйбат, ник алдың?—дигән.

Әлеге диалогны тынлап торган сабый яратмаган әбисенәң бу гамәлен. Абыйсын кызганган. Шуннан соң “Кыйбат әби” дигән кушамат такты. “Кая барасың?”—дип сорасалар, “Кыйбат әби”гә кайтам”, дия торган будды.

Бервакыт әбисе әкрән генә:

—Улым, бүтән алай димә, яме!—дип “эшкәртә” моны.

Бала кеше дә бирешергә теләми. Йөрәгенә төртеп:

—Менә бу төш “әйт-әйт” дип тора бит,—дия-дия әбисе яныннан китеп бара Нияз.

ӘХТӘМ ФӘТХИ

УЙМАККА СЫЙГАН УЙЛАР

Печән «чаба»... сәнәк белән

Печәнлеге, чалгысы юк,
Ә печәнне таба:
Башкалар печәнлегеннән
Сәнәк белән... «чаба».

Акылсызга закон юк

Акыл сатучылар килгән,
Акыллары бар микән?
Акыллыга законнар күп,
Акылсызга бар микән?!

Төрле команда фанатлары

—Шәйбе! Шәйбе!—дип
үкерде
Як-ягымда фанатлар.
Мин дә:—Шәйбе!—дигән
идем,
Жимерелде яңаклар.

Хәрәм, ләкин...

—Тыелган жимеш татлы, тик
Тыелган жимеш хәрәм.
—Хәрәм, тик татып карамый
Калдырулары әрәм!

Законда язылмаган хокук

Мин диванда сузылып ятам әле,
Ятыр өчен җайлы шарты барда,
Кешеләрнең эшкә генә түгел,
Ялкауланьрга да хақы бар ла!

Бер киңәш

Мин-мин, дисең. Үз-үзеңне
Югары баялесең гел,
Тик баяңне генә түгел,
Үзкыйммәтеңне дә бел.

Акыл сатарга акыл кирәкми

Акыл сатучылар
Бездә сирәк түгел,
Чөнки моның өчен
Акыл кирәк түгел.

Фенолог күзәтүеннән

Елгаларда су жылына—
Кояш нурын сипсә.
Кранга кайнар су килә—
Сайлау көне җитсә.

Кайчан кем булу яхшырак?

Дипломым—пар. Ике көймә
Коерыгын тотамын:
Кышын агроном буламын,
Ә жәен... укытамын.

Пешмәгән сүз

Авызың кызыл—иреннәрең
Пешкән пар чия икән.
Шул авыздан пешмәгән сүз
Ничекләр чыга икән?!

Пычкы һәм агач

—Бәгыремне һәркөн кискәлисең,
Пычкыдыр син, хатын!
—Үзен уйла: кисми ни хәл итим—
Агач бит син картым!

Егет, кәләш һәм кәжә

Кәжәмне сатып булса да
Өйләнәм, диде кичтән.
Иртән, өйләнәсе иркәм
Кәжәсен сатып... эчкән.

Карга кайгысы түгел

Карга кунган кыекка,
Калжа көтеп боеккан,
Үземнен дә күнел боек.
Ашар сьем сыекка.

Тәнкыйть кирәк дигәч...

Бармак янау, кеше кыйнау кая—
Сүз әйтергә кыймыйм,
Тәнкыйть кирәк дигәч, жыелышта
Үз—үземне кыйныйм.

Исем китмәс

Сөйсәң—көтәрсен,
Сөймәсәң—китәрсен.
Әгәр көтсәң, исем китмәс,
Көтмәсәң, нушым китмәс!

«Нурия»

Башыңдагы яулыгыңны
Элмә безнең киртәгә,
Кичә дә кич интектердең,
Килә күрмә иртәгә!

Кемлеген—кендегеннән

Жырчы сәхнәгә чыгуга,
Белеп була кемлеген:
Чын жырчы моңын күрсәтә,
Ә моңсызы—кендеген.

ҮЗ МОҢЫН ТАПКАН ШАГЫЙРЬ

“Рифкаты Закиров. Шигъриятебезнең билгеле, әмма ачылмаган чирәме. Шуна күрә, ахрысы, анын шигърыләрен уку—ләззәт тә, газап та. Ләззәт, чөнки миллиләр. Газап, чөнки миллиләр. Шагыйрь, гүя, вулкан кебек, тоташы белән әрнү һәм ялкын ыргыта”.

Шагыйрь Рифкаты Закиров турындагы бу язманы күренекле язучы, милләтпәрвәр Айдар Хәлим сүzlәре белән башлап китүем юкка гына түгел. (“М. Ж.” 2. 02. 07.) Чүлдә калган гына су калдерен белә алган кебек, милләте өчен янган-көйгән кеше генә Р. Закиров шигъриятенән бөтен тирәнлеген, миллилеген, халыкчанлыгын аңлый һәм аңлата ала булыр. Күпне күргән, күпне кичергән бу шагыйрьнен шигърияте—шәхси уй-кичерешләрен баян итүгә генә кайтып калмый, ул аны халкы йөрәге аша үткәрә һәм халык күнеленә сала белә. Рифкаты Закиров язмышы—бер кеше язмышы гына түгел, анда татар халкы язмышы, сугыш чоры буыны кешеләренән фажигасе... Әдәбиятта үзе бер тема булган бу чор хәзер инде ерак тарих булып килә. Бүгенге тормыш белән чагыштырганда хәтта ышанып бетеп булмаслык хәлләр кичергән буын. Шунадамы, өйткән сүzlәре күнелдә уелырылык, язганнары истә калырылык.

Татар баласы бәхетен ватаныннан читтә эзләүчән. Бөндәне ризык йөртә, диләр. Моң йөртәдер аны... Үз моңын табасы килү хисе йөртәдер.

*Үз моңыңны табу эңгел түгел,—
Тамырлары аның тирәндә.
Тамырлары аның, һай, тирәндә,
Үлчәп булмый ниләр белән дә...*

Ул моң, 1938 елны дөньяга аваз салган сабийның сугыш алып килгән афәтләргә—ачлыгы-ялангачлыгы, ятимлегенә дә салынгандыр? Үсмер малайның күнелендә, йокыдан уяныр-уянамас бер хәлдә туган ягы (Актаныш районы, Усы авылы) болыннарында көтү көткәндәге, бер таннан кояш баеганчы сука сукалап ашлык чөчкәндәге, егет булгач жир астының иң тирән төпкелләрендә—шахталарда, забойларда күмер чапканда, жир өстендәге гаделсезлекләргә салынгандыр... Салынгандыр да, бәгырь түрәннән саркып чыгып ташны эретерлек сүzlәргә әверелгәннәрдәр...

*Яшьлегемдә гаярь шахтер идем
Һәм бүген дә гүя шахтер мин:
Ташлар эретерлек сүzlәр эзлим,—
Кайный каным, чыга жан тирем.*

Әйе, шигъри сүзнен көче тирәндә. Шулай булмаса, Жәлил, Алишлар батырлыгы да шигъри аша раслана, ни каты бәгырьле түрәләреннән дә күнелен йомшарта алыр идеме?

...Мәктәби белемне туган якларында ана телендә алган егеткә тормыш университетларын төрле милләт халкы арасында, катлаулы борылышлар сынавы аша үтәргә туры килә, Урал якларына чыгып китә, шахтер була.

Үз урынының ватанында, милләттәшләре арасында, татар әдәбиятында икәнлеген аңлай башлаган егет туган төбәге Актанышка кайта (1969—1971) һәм “Игенче даны” газетасында бүлек мөдире булып эшли башлай.

*Табынганым—Тәңре, хакыйкатым тә,
Бар Иманым—жаңым-шигърият!*

Тик ни сәбәпледер, “язмыш дуэты” янадан Гремячинск шәһәренә илтәп чыгара, шахтер шагыйрь күмер чаба. “Бер бәхетсез—гел бәхетсез дигәндәй” ир-егет булгач та анарга янәдән ятимлек—ялгызлык ачысын кичерергә туры килә.

*Калды канат, бергә очар канат, -
Ялгыз калу үзе мең газат!*

Анда ун еллар чамасы яшәгәннән соң туган ягыннан киткәндә типсә тимер өзәрлек ир-ат ярым авру хәләндә, шахтадагы күмер тузаныннан килеп чыккан чирләрән “төяп” янәдән—инде гомерлеккә дип Казанга кайта. Башта Татарстан авыл хужалыгы фәнни тикшеренү институтында, сонрак “Сабантуй” (“Яшь ленинчы”) газетасында эшли башлай.

Ул чор яшь шагыйрьләренен күбесенә хас булганча Р. Закировның шигырьләре әле аерым китап булып чыкканчы “Беренче карлыгачлар” (1968), “Юл башы” (1972) исемле күмәк жыентыкларда дөнья күрә. 1983 елда исә Татарстан китап нәшриятында “Шахтер моңы”, 1988 елда “Ай сөярмен, ел сөярмен”, 1993 тә “Йөрәк уты” дип исемләнгән китаплары басылып чыга. 1988 елда Язучылар берлегенә кабул ителә.

“Жан жылысы” (2006)—Р. Закиров ижатының ин матур шигъри тәлгәшләрен туплаган басма. Анда бәетләр һәм поэмалар да урын алган. Авторның “Гамьле моң” поэмасы чын мәгънәсендә гамьсезләргә гамь өсти, монсыларны да монландыра, уйландыра торган поэма. Тормышында авырлыкларны күп күрсә дә, туган иленә, халкына мәхәббәтә, яшисе, ижат итәсе килү хисе һич кимемичә, жанга үтеп керерлек әсәрләр ижат итә алган шагыйрьнен ижаты үзе дә зурлауга һәм яшәргә, онытылмаска лаек. Рифкать Закиров 2007 елны бу дөнья белән хушлашты. Ләкин шагыйрь үзе әйткәндәй:

*Йолдызлар сүнә, нурлары яна...
Шагыйрьләр үлә, җырлары кала!..*

Гөлзadə БӘЙРӘМОВА

Укучы сүзе

Хөрмәтле баш мөхәррир!

“Казан утлары”ннан башка Казан басмалары алмыйм. Чөнки алар безгә ике мәртәбәдән күбрәк хак белән киләләр бит. “Казан утлары” ижтимагый-сәяси журнал булганына күрә, сезгә мөрәжәгать итүем урынлыдыр дип уйлыйм.

Менә нәрсә турында язуым. Без, Октябрьск шәһәрәндә (Татарстан белән Башкортстанның нәкъ чиге) яшәп, Казан телевидениесе тапшыруларын карый алмыйбыз. “Яна гасыр” компаниясен ярты дөнья карый бит юкса. 50ләп каналлы кабель челтәрәндә Казан тапшыруларына урын юк—Мортаза Рәхимовның катгый карары нигезендә дип беләм. Кеше хокукларын шул кадәр бозарга кемнән хаки бар?

Безгә көне-төне дигәндәй татар җырларын татар башкаручылар башкортча иттереп (сакау телдә) житкереп тора торуын. Боларны тынлаганда ләззәт алу түгел, кимсенү хисләре кичерәсен. Саф татар телендә җырласалар, шуннан кемгә нинди зыян килә соң?

Сез бу мәсьәләне күтәрә алмыйсызмы? Урыслар бит Эстониядәге, Латвиядәге, башка чит илләрдәге урысларны яклап урынлы-урынсыз күпме шау-шу куптаралар. Нигә Казан безләрне әзрәк яклау юлларын карамый соң? Казаннан тапшырулар—безнең рухи азык бит ул. Гомер буена радиодан, телевидениедән татар мәдәнияте, сәнгате белән кызыксынып, хәбәрләшеп яшәдек, ә сонгы вакытта безне моннан мәхрүм ителәр.

Индивидуаль антенна белән дә Казанны тоталмыйбыз, йортның урыны мона мөмкинчелек бирми.

Жае чыкканда, “Казан утлары”на—сезгә, бөтен коллективыгызга зур рәхмәтемне әйтәсем килә—журналдан канәгать булганым (канәгать дию генә әз). Мин журналны утыз еллап алам инде. Ул яхшырганнан яхшыра бара.

Гөлсинә СУФЬЯНОВА.
Башкортстан.

Нур Гыйззәтуллинның тууына 80 ел

Нур Гыйззәтуллин—узган гасырның 50-90 елларында әдәбият белеме һәм әдәби тәнкыйть өлкәләрендә эзлекле рәвештә һәм нәтижәле эшләгән шәхесләреннән берсе. Ул 1928 елның 12 июнендә Актаныш районы Яна Байсар авылында укытучы гаиләсендә туган. Актаныш урта мәктәбенен сигез классын һәм Минзәлә педагогия училищесын тәмамлагач, 1945-49 елларда Казан дәүләт педагогия институтының татар теле һәм әдәбияты бүлегендә укый. Берникадәр вакыт Казан педагогия училищесында һәм Казанның 12 нче татар урта мәктәбендә укытучы булып эшли. 1949 елда ул вакыттагы СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалы Тел, әдәбият һәм тарих институты каршындагы аспирантурага укырга керә. Анын беренче тәнкыйть мәкаләсе дә шул елда “Совет әдәбияты” (хәзерге “Казан утлары”) журналында басылып чыга. Аспирантура тәмамлагач, “Кави Нәжми прозасы” дигән темага диссертация яклап, филология фәннәре кандидаты дигән гыйльми дәрәжә алуга ирешә. Институтта 40 елга якын эшләү дәверендә Нур Гыйззәтуллин лаборанттан өлкән фәнни хезмәткәр дәрәжәсенә кадәр юл уза, әдәбиятның төрле өлкәләре буенча нәтижәле эшли. Язучы Кави Нәжминен тормыш һәм ижат юлын өйрәнүдәге хезмәте аеруча игътибарга лаек. 1956 елда аның “Кави Нәжми” дигән китабы басылып чыга. Ул тулыландырылып һәм баетылып, 1957 елда рус телендә дә дөнья күрә. 1958-60 елларда К. Нәжминен дүрт томлык әсәрләр җыелмасын басмага әзерли. Томнарны төзүдә ана язучының гомерлек юлдашы—үзе дә язучы һәм тәржемәче Сәрвәр Әдһәмованың ярдәме зур була. Н. Гыйззәтуллин томнарغا әтрафлы сүз башы яза, эчтәлекле аңлатмалар белән ныгыта, 1981-84 елларда ул язучының тагын да камилләштерелгән дүрт томлыгын бастырып чыгара.

Болардан тыш, 1960 елда Казанда татар телендә, ә 1965 елда Мәскәүдә рус телендә дөнья күргән “Татар совет әдәбияты тарихы” кебек күмәк хезмәтләрдә дә К. Нәжми ижатына, Бөек Ватан сугышы һәм сугыштан соңгы еллардагы татар прозасына багышланган өлешләр Н. Гыйззәтуллин тарафыннан языла. Мәскәүдә дөнья күргән алты томлык “Күпмилләтле Совет әдәбияты тарихы”ның икенче һәм дүртенче томнарында 30нчы еллар һәм сугыштан соңгы татар әдәбияты һәм татар прозасы турындагы очерклары белән катнаша. “Зур совет энциклопедиясе”, “Кыскача әдәби энциклопедия”ләрдә Н. Гыйззәтуллин язган мәкаләләр дә урын ала. Аның тарафыннан төзелгән “Әдәбият белеме сүзлегә” алегәчә киң кулланылышта.

Сиксәннәнчә елларда татар әдәбиятының алты томнан торган тарихы язылды. Н. Гыйззәтуллин, күптомлыкның баш редколлегия әгъзасы буларак, актив эшли, бишенче томның исә фәнни редакторы һәм житәкчесе була.

Болар барысы да—Н. Гыйззәтуллинның әдәбият галиме буларак башкарган эшләре. Ләкин әле аның әдәби тәнкыйть юнәлешендә басылган хезмәтләре дә күп. Ул татар язучыларының тормыш һәм ижат юлын өйрәнеп, үзенчәлекле портретлар тудырган әдәбиятчы. 1988 елда аның Татарстан китап нәшриятында “Әдәбият һәм тормыш” дигән әдәби тәнкыйть мәкаләләреннән төзелгән җыентыгы дөнья күрдә. Әлеге китапта Г. Сәгъди, Г. Нигъмәти, Г. Гали, Г. Толымбай, Ф. Сәйфи-Казанлы, Ә. Еники, И. Гази, Ф. Хөсни, А. Шамов һәм башкаларның ижат портретлары бирелгән.

Н. Гыйззәтуллин 1957 елдан СССР Язучылар берлеге әгъзасы иде.

Әдәбият галиме һәм тәнкыйтьче Нур Габделхәй улы Гыйззәтуллин 2004 елның 22 нче июнендә вафат булды.

Ак жылкән

Балачак белән яшьлек арасындагы
гүзәл дөньяда яшәүчеләр, бу—безнең сәхифә!

Рәйсә
Юсупова

ТЭТЧЕР МАЖАРАЛАРЫ

Кайту

...Шулай гадәткә кәргән инде, бер-ике сәгатьләп эшләгач та, без ял итеп алабыз. Иркәнрәк бер бүлмәдә жыелабыз да, гәпләшә-гәпләшә чәй эчәбез. Ил-дөнья вакыйгаларына тукталабыз, әдәбият-сәнгать яңалыкларын да барлыйбыз, гамь, яшәү мәгънәсе кебек фәлсәфи тирәнлеккә дә кереп-кереп алгалыйбыз; ә иң азакка—тамле ризыктай десерт булып—өй хәлләре кала.

Менә бу юлы да хезмәттәшләремнең берсе гомер узуына көенгәндәй:

—И-и, көз дә үтеп бара, иртәгә инде ноябрьнең дә соңгы көне,—дип уфтанды. Икенчебез исә киресенчә:

—Аның каравы, иртәгә—ял көне,—дип сөенде.—Ниһаять, мин кунакларымны циркка алып барачакмын. Врәчтан врачка йөри-йөри арып беттеләр бит мескенкәйләрәм. Килгән көннәрендә үк вәгъдә иткән идем. Кайтып керү белән кызы күземә карый. Онытмады микән диюедер инде сабыйның.

Гәпнең ял көнгә кагылышлы бу өлешә җанланып үк китте: кемдер бакчасын карап кайтырга ниятләвен әйтте, кемдер көзгә урманны күрәсе килүен телгә алды, кемдер кунакка чакырулы булуы белән мактанды.

—Без инде ул кунакларга Тэтчерыбыз кайткач йөрербез,—дидем мин дә, хезмәттәшләремнең ошбу япны күңелле итеп үткәргәгә җыенуларына сөенеп.

Кызлар бер-берсенә карашып алдылар. Аларның бу карашларына кызгану да, соклану да, аптырау да, үртәлү дә, хәтта ачу килү дә—барысы, барысы язылган иде.

"Кызганмагыз да, үртәлмәгез дә,—дидем мин күңелемнән генә.—Кайта ул, кайта, менә күрерсез!"

Ошбу уйларым йөземдә дә чагылгандыр, мөгаен, рәссам кызыбыз Светлана Ибраһимова түзмәде:

—Өч ай буге өмет-хыял диңгезендә йөзәсез. Әллә кайчан бүреләр ашады бит инде Тэтчерыгызны. Сөякләре дә калмагандыр,—диде.

Аның мондый катгый хөкемнән уңайсызланып, кемдер күзен яшерде, кемдер читкә борылды. Ә мин исә күңелемнән: "Белмисез шул, Тэтчерымны белсәгез, болай сөйләнмәс идегез", дип үжәтләндем.

Каян килгәндер ул—шушы хәтле ышану?! Кукмарадан кайтуыма гына да бер ай булды менә. Тэтчерым турында бер җүрдән дә, бернинди дә хәбәр-хәтер дә юк югыйсә. Ә ышану... көннәр үткән саен көчәя, атналар, айлар узган саен ныгый гына бара, Ходайның рәхмәте.

Ахыры. Башы журналның 1 санында.

...Ял көнө туйганчы йоклау, үзең телэгәнчә ял итү көнө дә әле ул. Төнгә икедә генә яттым, ашыгып тормасам да була диеп иркәләнеп ятам менә. Тумбочкага үрелеп кенә кулыма бер китап та алдым әле, җитмәсә.

Тик... укырга комачаулап, кофе исе борынны кытыкмый, хәерсез. Ирексездән мин стенадагы сәгатькә дә күз ташлап алам: Ходаем, ун тулган икән ич инде, ун!.. Җитмәсә, мине сискәндереп, кыңгырау чыңлый башлады. Һәм иремнең ишеккә юнәлүче аяк тавышлары да ишетелде.

—О-о, кем килгән безгә!.. Әйдүк, әйдүк, чишен, чишен, түргә үз!—ди ул әнә кемгәдер сөенеп.

—Менә... базарга дип килгән идем дә...

Апа?! Аның тавышы бит бу, йә Хода! Тэтчер белән булган хыянәттеннән соң, өч ай давамнда күренмәгән иде. Ә бүгөн... Ничек җөрәт иткән ул килергә?! Күрәсем килми үзен, күрәсем килми!..

Шулай үрсәлгән арада, яныма ирем килеп җитте һәм колагыма:

—Апа килде бит. Үпкә-рәнжүләреңне оныт инде—бердәнбер апаң ич ул синек; караңгы чырай күрсәтмә берүк,—дип пышылдап, янә залга, кунак янына ашыкты.

Үртәлә-үртәлә, мин халатыма үрелдем.

Әнә тагын кыңгырау чыңлый, бахыр. Шалтыратучы кулын төймәдән алырга онытты бугай, берөзлексез чыңлый да чыңлый, рәхмәт төшкере.

Ирем:

—Синең аяк артың җиңел булды бит әле,—дип кунагына сөйләнгән арада, апа белән күзгә-күзгә күрешүнең кичектерелү мөмкинлеге тууга сөенеп, мин ишеккә йөгердем.

Күршебез Рәфхәт икән.

—Сөөнче! Тэтчер кайта,—диде ул, көчкә-көчкә тын алып.—Базарга кереп бара идем, күрәм, каршыма бер эт килә. Бер ун адым барган була да, безнең йортка таба карап, һаваны исни. Тагын бара башлый да тагын туктап иснәп ала. Хәле дә беткән үзенең. Бәй, Тэтчер бит бу (!) дип, мин менә сезгә йөгердем...

Ирем белән икебез берьюлы яныбыздагы киём шкафыннан плащ-пальтоларыбызны йолкып, киереп ачылган ишеккә ташландык һәм...

Һәм бусагада катып калдык: баскычтан томырылып Тэтчерыбыз менеп килә иде. Менә ул ике кат арасындагы мәйданчыкка борылды һәм... безне күрүгә алды. Шул ук мөлдә аның бөтен гәүдә-сыны арткы аякларына түнтәйде.

Мөлдәрәмә күзләрен безгә текәгән хәлдә алгы аяклары белән гәүдәсен сөйрәп шуышып менә башлавы—минә шок хәленә китерде. Бөтен баскычларны да (сигез!) шуышып менеп иремнең аягын кочаклап алуын инде мин катлы-катлы томан аша гына шөйләдем.

Минем яныма Тэтчерның ничек килүен, аягымны ничекләр кочаклап алуын—хәтерләмим. Ә инде кочаклаган тәпиләрен бушайтуын, башы белән аякларым йөзенең авып төшүен абайлаган мөлдә мин үземнең дә сөялгән ишегем буйлап аска шууымны, ниндидер упкынга ишелүемне тойдым, һәм күршеләрдән кемнеләр: “Тэтчерның йөрәге!.. Тизрәк дару, валидол-валерьян апчыгыгыз!”—дип кычкыруын да, йөгәрешкән аяк тавышларын да ишетергә өлгердем.

...Күзне яшьләндереп, борынны ачыттырып кертгән нашатыр исе мине аңыма—әйе, әйе, коридорыбызның таш идәннең утыруымын аңларлык хәлгә китерде.

—Нәрсә эткә карап каттың?! Хатының үлеп ята әнә. Хатыныңчы кара!

Апаның ошбу усап тавышына күршеләребездән кемнеләр:

—Һава!.. Тэтчерга һава кирәк. Таралышыгыз!—диюе өстәлү мине бөтенләй айнытып җибәрде.

Күрәм, Тэтчерым да башын калкытты. Һәм ул, өлгерә алмаудан курыккандай, ашыга-ашыга шуышып, күршеләребезнең әле берсенең, әле икенчесенең аягына борынын тидереп исәнләшә башлады. Баскыч култыкчасына сөялгән апа яныннан исәнләшмичә үтүгә китеп, аның янәшәсендә басып торучы аскы каттагы күршебезнең аягына башын июе—минә тәмам өнсез итте.

...Июеннән каны качкан иремне мин тынычландырырга ашыктым. Беләгенә йомшак кына кагылып:

—Өйгә керик. Тэтчерыбызны кулыңа күтәр,—дидем.

Әкрән-әкрән генә күршеләребез дә таралыша башлады.

Шар ачык торган ишегебез бусагасын без инде бергәләп атладык.

...Ирем тәрәзә форточкаларын, балкон ишеген ачып чыкты. Башын алгы тәпиләренә куеп ятып торучы мазмаемнан күземне алмый гына, мин казылык турый башладым.

—Кирәкми, турама,—диде ирем.—Онытма, әле аңа берни дә ашарга ярамый. Күпме ач торганын белмибез бит. Күрәсеңме, ничек ябыккан. Хәзер үзенә су гына бирәбез. Ә безраздан... күз күрер тагы...

Һәм ул сүзен дә әйтеп бетермәстән, кинәт кенә корт чаккандай, әрле-бирле йөрөнәргә тотынды. Коридорга да чыгып керде хәтта.

—Нәрсә булды!—дидем аптырап.

—Апа... кая китте икән ул? Күрмәдеңме?

—Бәй, кермәдемәни? Коридорда иде ич...

Бөтен игътибарны мазмаебызга юнәлтеп, аңа илтифат итмәебез күңеленә ярамадымы, әллә барча күршеләребез белән исәнләшеп чыккан Тэтчерыбызның үзенә сәләм бирмәвен күтәрә алмадымы—ул чыннан да юкка чыккан иде.

...Мин һаман мазмаебызны күзәтәм. Суын да эчмәде бит әнә.

—Ач бит ул, ач! Шуңа күрә гәүдәсен күтәрерлек тә хәле юк аның,—дидем дә савытына ярты гына чүмеч аш шулпасы салдым.

Ашагач та башын янадан алгы тәпиләренә куюы—мине чын-чынлап куркытты: юк, хәлсезлек кенә түгел инде бу!

Арткы гәүдәсен паралич суккандыр дигән шик иремә дә тынгы бирми, ахры, ул инде әнә, киңәш сорап, кемгәдер шалтырата да башлады.

—Ветеринария институтына шалтыраттым,—диде ул, трубкасын куйгач та.—Ял көне бит, врачлар юк. Дежур торучы практикант белән генә сөйләштем. "Нервыдан бу; сезнең бөтен дулкынлануларны мазмай үзенә алган; әүвәл барыгызга да тынычланырга кирәк", диде. Йомшак кына итеп бер егерме минутлар массаж ясап карарга киңәш итте.

—Егерме минут... Әз түгелме соң ул?

—Белгеч әйткәнчә эшләп карыйк әле, күз күрер тагы,—дия-дия, ирем Тэтчерны диванга салды.

Минем массажым башын сыйпау белән чикләнсә, ирем исә әнә харап оста кылана: жиңелчә генә сыпыра-сылый, йомшак кына итеп ышкый, уа. Ә үзе... үзе бертуктаусыз сөйләнә: "Син, Тэтчер, хәзер инде өйдә; борчылма, бөтенесе дә әйбәт булып, менә күрерсең!.. Ә-һә, авыртадамыни? Димәк, паралич ук түгел инде бу. Әйдәле, бергәләп синең ул кысылган нервыны ычкындырыйк әле."

—Түзәбезме, Тэтчер? Әллә качабызмы... абыенның бу авырттыра торган кулынан, ә?—дигән булам һәм...

Һәм мөгжиза алдында телсез калам: мазмаем... әле генә аякларына баса алмаган мазмаем, берни булмагандай, диваннан сикереп төшеп ишеккә чапты.

Мин сәгатькә күз салдым: массаж ясый башлауга нәкъ егерме минут икән, ярабди...

Тэтчер ишек яныннан урап килде дә, карашы белән әйдәп, безне дә йөрәп керергә чакырды. Плащымны кия-кия мин аңа иярдем.

Бер-ике баскыч төшкәч борылсам... күрәм, Тэтчерым башы белән өскә ишарәли. Ә үзе исә миңа карый-карый күтәрелә дә башлады.

Дүртенче катка менү белән ул Галимҗан агайларның ишеге төбөндә тукталды. Үзе башы белән ымлап, кыңгырау төймәсенә күрсәтте: бас инде, бас, шалтырат, янәсе.

...Ишекне ачкан Галимҗан агай... үzeneң ап-ак оекбашлы аягына борыны белән орынган Тэтчерны күрәп, хәрәкәтсез калды: күзләре челт-мелт килә башлады, ырым ачылган иреннәрендә дә: "Тәки кайтып җиттең бит, балакай", дигән сүзләр калтыранды.

Мазмай башын күтәрәп агайга нидер әйтте дә, аның аягына янә борынын тидереп алгач, залга, күршебезнең карчыгы янына ашыкты.

—Әстәгфидулла! Кайттыңмыни, и жаным?!—Диванда бияләй бәйләп утырган жиреннән күрше апабыз җитез генә кузгалып, Тэтчерымның башын сыйпап-сыйпап сөеп алды. Аннары миңа борылып:—Бигрәкләр юньле ие, харап булды балакай, диеп бөтен тирә-күршеләр кайгырышкан иек. Күрешергә алып кергәнәң өчен рәхмәт инде. Безне дә сөендердең,—дип өстәде.

—Тэтчер үзе бит... үзе менде. Мин аны урамга чыгарга тели дип торам. Э ул сезгә менде менә.

Галимжан агайның нурлы йөзөндә шатлык тантана итә иде.

—“Кайтачак! Кайтмый кала торган... андый-мондый гына нәсел түгел ул! Жиде буын бабасының акылын туплаган бала ул!”—дип әйттемме мин сиңа. Менә күрдөңмә инде минем хаклы икәнемне?!—дип гөрелди күрше агаебыз, үзенең бәхетле тавышы белән бөтен бүлмәләрне тутырып.

—Әйттең, әйттең, атасы, кайта, дидең. Пайгамбәрлегең бар шул сиңең. Юраганың юш килде, Аллага шөкер... И-и, сине тыңлап, мең чакрым юл үтөп кайткан баланы сыйларга да онытып торам менә...

Әзләп-әзләп кенә ашатуыбызны, әлегә аш шулпасынан башка ризык бирмәвебезне әйтеп, кухняга дип кузгала башлаган апаны туктаттым.

Кайтыйк дигәнне аңлатып, Тэтчерым да ишеккә борылды.

Өйгә дә кереп тормастан, мин аны урамга да алчыктым. Әмма мазмаемның йөрерлек хәле юк иде, ахрысы, “эшен” бетерү белән керү ягына каерды.

—Урамга мин дә чыккан идем, сез күрәнмәгәч, кире кердем,—дип каршылады ирем.—Каядыр юкка чыктыгыз.

Мин ни булганын сөйләп бирдем, һәм ошбу хәлгә үземнең мөнәсәбәтемне дә белдердем.

—Галимжан агайларга керүе белән Тэтчер мине тәмам шаккатырды. Бер төн кунган кешеләрне дә онытмавын, олылап исәнләшергә, кайтуын әйтергә керүен күр син, ә! Күзе дә ачылмаган мәл, яңа дөньяга килгән генә төнө иде бит әле ул, житмәсә. Үзләренә бүтән кәргәнәбез дә булмады югыйсә. Ничек хәтерли диген син аны—әнә шул дөньяга килгән бердәнбер тәүге төнне, ә?!

—Менә, менә—тәүге төн! И бердәнбер төн! Әгәр бу төнне, үзен салкын үлемнән коткаручы бу кешеләрне онытырлык булса, ул безне дә, туган өен дә онытыр, ач көенчә, газәпләр чыгачыга, поезд тагармачлареннан туган ил жилен исни-исни өч ай бую кайтыр, дәрәсрәгә, кайтып житә алыр иде микән, ә?! Ә син бер төн дисең!..

...Күрәм, ирем Тэтчерга тагын бер чүмеч чамасы ит шулпасы ашатты.

Бу юлы мазмай үз урынына, креслога менеп ятты һәм шундук йокыга да китте. Ә мин телефонга ябыштым: Кукмарадагы Маратка һәм Федор Андреевичка Тэтчерның кайтуын әйтеп, шатлыгыбызны уртаклаштым.

Мазмаебыз ике сәгатъләп ыңгыраша-ыңгыраша, дер-дер калтыранып, бик та-бик та тынычсыз йоклагач... кинәт кенә уяңды да тәрәзә янына ыргылды, һәм балкон ишегенә ымлады: ач әле, диюе иде бу.

...Балконга чыгу белән рәшәткәгә башын тыгып, ишетелер-ишетелмәс кенә “һау” диеп, кемнәдер сәламләп алды. Мин дә үрелеп карыйсы иттем: теге алты мазмайның берсе—өч ай давамында һәркөн иртәнгә һәм кичкә алтыда килүче чын дусти—борынын сузып, койрыгын болгап, арткы аякларына басып Тэтчерны сәламли иде!

Чыгасыңмы диюемне дә көтмәстән мазмаем ишеккә чапты. Аны чыгарып жибәрү белән мин яңадан балконга, боларның күрешү мизгелләрен күрергә ашыктым.

Менә алар... борыннарын-борынга тидереп бер мәлгә тын калдылар. Янә дә шул рәвешләр бөтерелеп алдылар һәм... һәм балконибыз каршында үскән ике тирәк арасындагы бушлыкка—әйе, әйе, Тэтчерның алты дустиын сыйдырган урынга янәшә утырдылар.

Мин дә кулыма сәгатемне тагып, жылы киёмнәремә төрөнөп чыгасы иттем. Тапдан үрелгән кәнафигә утырып, урам һавасына кинәнә-кинәнә, мазмаемны күзлим.

Керә-чыга йөрөнгән ирем:

—Таш курчаклар кебек... нишләп тып-тын утыра болар? Күр, күзләре безнең якта, ә үзләре берни дә күрми сыман,—дип куйды.

—Сөйләшәләр бит. Тэтчер юлда күргәннәрен сөйли, ә дусти тыңлап кына утыра.

—Ничек шулай сөйләшәп була икән: ярты сәгать буена кымшанмыйча, бернинди аваз да чыгармыйча, ә?

—Мин үзем дә хайран калып утырам әле менә.

—Хоккей башлана. Керим, булмаса.

...Ирем кереп китү белән, ярым караңгы балконда ниндидер бушлык хасил булды. Төн иңү гәләмәтемедер, озын-озак тоелган бу бәхетле көнәмә нокта куярга теләгәндәй, күңелгә шом үрмәләп маташа, хәерсез. Житмәсә, әнә Тэтчерым да башын артка каерып, биле турып ялап-ялап алды. Йөрәгем әрнеп-чәнчеп куйды: массаж ясаганда үзем күргән яра эзе бит бу! Яра эзе... Маратның әтисенә Әфганнан ияреп кайткан каеш эзе...

...“Молодец, молодец!” дип, кулларын чәбәкли-чәбәкли, иремнең хоккейчыларга куанып караңгы тынлыкка жан өрде. Әллә иремнең кыяфәтен күзәлтә, әллә хоккейчылар (“безнекеләр”) өчен сөенеп, кәефем күтәрелде. Күңел күзем дә мазмәмнең ошбу ишегалдында үткән сабый чагының бәхетле мизгелләрен барлап алды.

...Әнә, әз генә арырак, жир асты торбаларын тикшерергә төшү өчен билгеләнеп, түгәрәк капкач ябылган урын!

Менә шул урында март ахырларында гажәеп зур бер овчарка пәйда булды. Аның затлылыгына, ипәни мәнәбәтлегенә сокланып туймаслык: соры тунлы, нәкъ яш колын инде менә! Ә үзеннән... дәншәтле гайрәт бөркелеп тора; бер генә жан иясен дә акын жибәрми янына. Хәер, мондаен кодрәткә акын килергә кем жерәт итсен!..

Бер кичне шулай айлык көчегемне куеныма тыгып, мин йөрергә чыктым. Һәм чыгу белән көчек үзен жиргә төшерүне таләп итә башлады. Чиста кар өстенә куюым булды, ул шундук жылы капкач өстендә ятучы теге овчарка янына чапты. Куркуымнан өнсез калдым.

Борыннары белән исәнләшеп-танышып алгач, карыйм, минем бәләкәчем һөнәрләрен дә күрсәтә башлады: сикергәли-сикергәли овчарканың башы тирәли әйләнде, арлы-бирле чапкалап алды. Ә овчарка... ул мине күзәтә: ачуланмыймы, янәсе.

Үземне кулга алып өлгергән идем инде, хуплавымны, уйнагыз, диюемне белдереп, башымны кактым.

Яңа танышының игътибарын болай гына җәлеп итә алмаган көчек, күрәм, гигант мазмайның аркасы өстенә үрмәләп маташа. Алай гынамы? Ул инде әнә аның муены өстенә ятып, колагын тешләгән булып кылана.

Овчарка да торып басты һәм Тэтчерымны борыны белән миңа таба эткәли башлады. Аңлап алдым: салкын бит, өйгә алып кер инде бәләкәчкәңне—диюе бу!

Көчеккә нәрсә... ул күз иярмәслек житезлек белән овчарка тирәли әйләнә: өлкән дустаның эткәләвен дә, минем чакыруны да бар дип тә белми әнә.

Гакыллы, тәҗрибәле, горур гигант минем бәләкәчкә акылга бик тиз утыртты. Әүвәл гәләмәт зур аягы белән үзен жиргә, дөресрәгә, йомшак карга салды, ә аннары карда әйләндерә-әйләндерә тәгәрәтеп, яныма ук китереп житкерде...

Үз кавеме белән тәүге тапкыр танышкан әнә шул көннән башлап, Тэтчер һәр кичне дәү дустаны янына уйнарга чыкты. (Овчарка жылы капкач өстендә йокларга кичке алтыда килә иде, ә көндөзләрен ул күзгә-башка чалынмады.) Һай, аларның уйнаулары!.. Тәгәрәшәп-аунап та, куышып та арыгач, гигант мазмай көчегемә үз өстендә аунарга, сикерә-сикерә уйнарга да юл куя; иңбашын сикертеп, аны үз дә һавага очырып-очырып алгалый...

Тик... көннәрдән бер көнне, май башларында, овчарка йокларга килмәде. Ни булды икән, исән-сау гына йөрсен инде дип борчылам. Тэтчерым исә тәмам боекты.

Боекмаслыкмыни: “колын”—мазмай минем көчегем өчен—гади-гадәти дус кына түгел, ә нәрсә яраганны, нәрсә ярамаганны аңлатучы, үз кавемең горел-гадәтләрен өйрәтүче, яратып, сөеп, үз итеп тәгәрәтә-тәгәрәтә иркәләүче әни дә иде. Кыскасы, язмаш бүлгә иде ул. Һәм менә шул акыллы жан иясә юкка чыкты.

Соңынан гына белдек: фәнни-тикшеренү институты ябылып, эшсез калган гаиләнең бик тә кадерле эте икән ул. Төзүчеләр төркеменә ияреп, бер районга эш эзләп киткәндә, болар ошбу этләрен безнең йортта яшәүче повар сеңелләренә калдырганнар. Тик мазмай иректә булуны, үз хуҗаларын урамда көтүне хәерләк күргән, һәм...

Һәм, шөкер, тәки көтеп алган...

Инде менә бу эскәмия! Подъезддан чыгу белән Тэтчерымның анда утыручыларга яратып сәлам биреп үтүе—күршеләргә дә күңелле, минем үземә дә яна бер куаныч өсти иде.

Бермәлне мазмаемны: “Син нәрсә, Тэтчер, өч тапкыр сәлам бирәсең; башка чакта бер генә мәртәбә “һау”лап исәнләшә идең бит”,—дип аскы каттагы күршебез Рабига апа туктатты. Тэтчерым исә башы белән эскәмиядә утыручыларның һәммәсенә дә берәм-берәм ымлады: ә хәзер өчәү утырасыз ич!—диюе иде бу.

Ә өйдәге галәмәтләре... Хәер, аларның барысын да галәмәт дип тә булмыйдыр, бәлки. Әйттик, мин чирләгән вакыттагы хәл-халәтен.

...Әйе, бервакыт ятам шулай... 39га җиткән температура белән. (Ирем командировкада.) Ә Тэтчерым... ул йокы бүлмәмә керә дә күземә карый, керә дә күземә карый. Күзгә карап хәлемне чамалыйдыр, күрәсең.

Төн урталарында температурам тагы да күтәрелгәндер, могаен, мазмаем борыны белән беләгемә кагылды. Көчкә-көчкә күземне ачтым. Тэтчер телефонга күрсәтте: шалтырат!—диюе иде.

Аның бу кайгыртуына хәйран калып, мин даруларга үрелдем һәм үзен:

—Борчылма, үткече бер грипп кына бу. Менә дарулар да эчтем—хәзер әйбәтләнәм. Бар креслоңа! Йокла инде син дә,—дип юаттым.

Әмма Тэтчер йокы бүлмәмнән чыкмады. Караватым янында, келәмле идәндә төнә буге күзәтеп ятты үземне...

Йә Хода, исән-сау кайтып сөендергән Тэтчерымның мин инде сабый чагын, бала вакытын сагынып утырам түгелме?!

Салкынча җил дә исеп куйды менә. Әйгә кәргәндә дә ярар иде үзе, тик... мазмаемның дустына сөйләр сүзе бетмәгән икән шул әле...

Хоккей тәмамлангач балконга чыгып баскан ирем дә:

—Бәй, күрешүләренә сәгать ярым булды бит инде; чакырып Тэтчерны,—ди, җитмәсә.

Әллә ишеттеләр инде, Ходаем, мазмайлар да торып басты. Борыны белән муенына кагылган дустына Тэтчер төксе рәвештә “һа-у” дип тә алды әнә.

Борчылуы йөзенә чыккан ирем сорап куйды:

—Безнекенәң ачуын китереп, бу “егет” нәрсәдер әйтте түгелме?

—Әйе, әйтте. “Мин сине яратам; өч ай һәм өч көн давамьнда кайтуыңны көттем”, диде.

—Күңелле сүз бит. Тик мазмаебызга гына ошамады бугай.

—Ошатмады шул. “Кешеләр кебек кыланмасаң! Мәхәббәт белән авыз чайкамыйлар”, диде.

—Усал әйткән. Димәк, безнекенә мәхәббәт җиле кагылмаган әле.

—Олда күргәннәре генә дә гыйбрәт алырлык, усал итеп әйтерлек булгандыр шул...

Карыйм, дустына китәргә кушып, Тэтчер юлга ишарәләде. һәм үзе дә керү ягына борылды.

...Икенче көннең иртәсендә (беренче декабрь бу!) ирем тәрәзәгә күрсәтте. Мин таң калдым: бар җиһанны аклап ап-ак кар яуган иде.

—Әгәр бу кар кичәге төндә яуган булса,—диде ирем уйланып,—Тэтчер өйгә юлны таба алмый иде.

Мин имәнеп киттем.

Юл таба алмау, кайтымый калу... мөмкин хәлме бу?!

Һәм бу сорауга җавап эзләп, үземнең дә Тэтчер кебек чагымны (хәзер мазмайга 9 ай!), ягъни үнөч яшьлек бала вакытымны хәтердән кичердем. “...Пермь үзе дә, мәктәбе дә кирәкми! Мин үз илемдә яшәргә, үз теләмдә укырга теләм...” дигән язу калдырып, гаиләбездән качып кайтып китүемне, интернатта торып Актаныш урта мәктәбен тәмамлавымны күз алдыма китердем. һәм... кайтымый калу мөмкин түгеллеген аңладым.

Әйе, әйе, әгәр Тэтчер быел кайтып җитә алмаса, икенче, өченче, бишенче җәйдә кайтыр, гомере буге кайтыр—барыбер кайтыр иде.

...Озын-озак кыш узып, сагынылган жай да үтөп барган бер мөлдө, иремнең дусларыннан берәү безне дачаларына кичке ашка—үзе каптырган чөгө балыгы шулпасына чакырды.

Кичке учак... Гайләм анымда... Учак тирәли Тэтчер бөтерелә... Хозурлык инде менә!

Учакта кайнауучы ул шулланың исеннән хушланып, мазмаебызның юкка чыгуын да сизми калганбыз бит әнә. Житмәсә, хужаларның эте дә күренми, хәерсез.

Бергә-бергә уйныйлардыр, мөгаен; ерак китмәсәләр ярый ла дип борчыла ук башладым...

Көтөп-көтөп тә кайтмагач, бәлки инде өйдәдер дигән уй белән, үз бакчабызга кузгалдык...

Юк, кайтмаган иде мазмаем, кайтмаган иде...

Бер тапкыр авызы пешкән—өрөп каба дигәндәй, мин курка калдым. Һәм икенче катнык тәрәзәсеннән күземне алмый көтә башладым.

Төнгө өчләрдә генә чаба-чаба кайтып керде Тэтчер. Һәм... урам-урманга ишарәләп, башын тезләремә куйды: күрәсөңме, нинди матур төн!—диюе иде бу. Ә үзенең күзләрендә... әйе, әйе, ошбу күзләрдә шаян, шук йолдызчылар биешә иде...

Икенче Һәм аннан соңгы көндә дә мазмаебызның берни дә ашамавы хафага салды. Иремне мин ветеринария институтына әйди башладым.

Ул елмая төшөп:

—Борчылма, Тэтчерыбыз әни булырга жыена,—дип, нушымны алды.

Ия Хо́да, минем бәп-бәләкәй мазмаем әни буламы?

Чыннан да, ике айдан (жәмгысә 63 көн!) октябрь башында Тэтчерыбыз бәбиләр апкайтты.

Гайләбез зурайды. Күңелле мәшәкәтләр өстәлдә. Ә Тэтчерның ана булу шатлыгы бүлмәләрне тутырды. Бүлмәләрне генәме?..

Әйе, яңалыкны ишеткән күршеләребезнең әле берсе, әле икенчесе котларга кереп, яшь әнинең хәлен белешеп, бәбиләрен күрөп чыкты. Бала-чагадан ишек гел ябылып тормады.

Шунысы кызык, Тэтчерыбыз һәр кәргән кешене ишек төбенә чабып килеп каршы ала, үзе белән түр бүлмәгә алып кереп, быдыр-быдыр сөйли-сөйли, бәбиләре белән таныштыра.

Менә бусы, шомырт кебек чәм-кара күзле, кап-кара бөдрә тунлысы, ди ул каракайга ымлап, бик тә-бик тә шук бала. Ә-әнә тегесе, тартма түренә тәгәрәгән конгыр-соры мөлхысы, ди кызына ишарәләп, тыйнаграк-сабырракмы шунда—йоклый да йоклый. Ашатырга да көчкә-көчкә уятам. Ә менә бу ак дулкындай тунлысы, ди аннары ак көчөккә күрсәтеп, бик-бик акыллы. Үзенең сөтен тиз генә ашап бетерә дә икенче имчөккә үрелә. Өши башласа, теге икәүне аралап, урталарына кереп ята.

Ия, ничек, ошадымы минем балаларым дигәндәй, сөйләвеннән туктап, Тэтчер башын күтәрә Һәм кунагының күзенә текәлә...

—Һай, матурлар! Искиткеч балалар апкайткансың бит, Тэтчер,—ди кунак та ихластан. Тагын кил, яме, дигәндәй, мазмаем һәр килүчене ишеккә хәтле барып озатып та кала.

...Гажәп, гадәттә этләр яңа туган балалары янына кешене якын да жиһармиләр бит. Хәтта үз хужалары да, көчөкләрнең этисе дә якын килә алмый имеш. Хәер, кешеләр үзләре дә, бәбигә күз тия дигән булып, яңа туган балаларын күрсөтүдән куркалар. Тэтчер исә, киресенчә, күрше керүенә, кунак килүенә сөенеп туя алмый әнә.

Кешеләрне, тормышны... бу кадар ярату—теге хыянәт, юл газаплары (өч ай Һәм өч көн давамында бит!), юлда юлыккан жәберләүләр дә киметә алмаган ярату—каян килде икән ул дип хайран калам.

Ә юлында очраган мәрхәмәтле кешеләр; туган иленнән, бездән аерылу сагышы; кайтырга, кайтып житәргә булган көчле теләк, ихтияр көче—бу яратуны тагы да ныгыта, мазмайның үзен тагы да чыныктыра төшкән сыман.

Чыныгу дигәннән... Мин моны Тэтчерымның үзеннән биш-ун тапкыр зуррак булган көндәшләренә (овчаркаларның хатын-кыз кавеме!) карата курку белмәс мөгамәләсә буенча да чамалыйм. Һәм... мәгъруранә үтөп баручы

мазмаем өстенә ярсып ыргылган овчарка белән тавыш-тынсыз ғына сугышып, үз горурлыгын саклай белүенә шаклар катам. (Билгеле инде, сугышучылар арасына мин дә барып керәм. Мондый көтелмәгән һөжүмнән ирем һәрвакыт югалып кала иде.)

Шулай да... чигенүне, куркуны, жиңелүне белмәүче Тэтчер үзенең юлында очраган ике афатне: нык газап чиктергән ачлыкны һәм күк күкрәү, яшен яшнәүне оныта алмый интекте. Әйтик, сумка-пакетлы берәүне күрсә, шул сумканы исни-исни, тегенең артынан иярә; аннары ғына, инде кайткан, инде өйдә икәнлегенә исенә төшөп, оялуыннан башын иеп, яныма килә. Ә инде күк күкрәп, яшенле яңгыр башланса дер-дер калтыранып ирем янына чаба. (Федор Андреевич сөйләгән хәл—имәнне яшен сугу дәшәтә—курку чире булып гомерлеккә йоккан иде шул үзенә.)

...Бермәлне шулай Ижаудан, урлаучыларыннан качып, өч ай һәм өч көн давамында өенә кайткан гажәеп мазмай турында сюжет төшерергә теләп, үзенең ижәт төркеме белән телевидениенең бик тә талантлы журналисты Гөлнара ханым Зиннәтуллина килгән иде. Аппаратларын яктыртып жибәрүләре булды, Тэтчерым ошбу "яшен"нән дер-дер калтыранып, кочагыма сенде. Аның куркуы миңа да күчте. Мазмаем өчен борчылып, аппаратларны сүндерүләрен үтендем...

Фейерверк та күк күкрәүне, яшенне, янгынны хәтерләтте үзенә.

Ул... гади-гадәти генә курку түгел, табигать кодрәте алдында Тэтчерымның баш июе дә иде.

...Быптыргы көзем Тэтчерымны эзләп үтсә, быелгы көземнең һәр көне мазмаем бүләк иткән бәхетле мизгелләр, күңелле мәшәкатьләр белән уза, шөкер.

Менә бүген дә кайтып керү белән эшем, хезмәттәшләрем турында сөйли-сөйли чишенә башладым. Минне тыңлап утыручы Тэтчерның күзләре йә очкыннар чәчә, йә моңсуланып ала. Борчылма, дөнья бу!—дигәндәй, борыны белән кулыма да кагылып-кагылып куя.

—Моңарчы мин синсез ничек яши алдым икән, ә, Тэтчер?—дигән булам.

Артымда ирем тавышы. Ул мине төзәтә:

—Синсез ничек яши алдык икән, ә, Тэтчер?!

Тэтчерым канәгать. Тэтчерыма рәхәт. Тэтчерым горур. Әмма ул... ошбу халәтә сизелүдән оялып, күзен йома төшөп, түр бүлмәгә уза.

Тэтчер. 2003 ел.

«Казан утлары» архивыннан

“Казан утлары”ның элгәргеләре булган журнал тышлыклары
 (“Безнең юк”, “Атака”, “Совет әдәбияты”).

Казан университетындагы әдәби берләшмә ағзаларыннан бер төркем. Сулдан уңга – Рим Салихов, Ленар Жамалетдинов, Равил Фәйзуллин, Салисә Гәрәева, Шамил Маннапов, Рушания Арсланова, Фатих Макаев, Рәдиф Гатауллин (Гатаи), Әнвәр Шәрипов. 1962 ел.

Журналистлар Шәех Зәбиров,
Венера Ихсанова,
уртада – композитор
Фәтхрахман Әхмәдиев.
1960 ел.

Шагыйрь Фәниһүр Сафин.
1980 ел.

Тарихчы галим, Татарстан
ялчылар бертеге ағласы
Рәзил Фәхрәтдинов. 1996 ел.

ЯЗ. ТУКАЙ. ШИГЪРИЯТ

Боек шагыйрьнен туган көнендә—26 апрель иртәсендә башкалабыз үзәгендә Г. Тукай һәйкәленә чәчәкләр салу мәрасимендә Татарстан Дәүләт Советы Рәисе Ф. Мөхәммәтшин, Президент Аппараты жетәкчесе Ю. Камалтынов, Дәүләт Советы Рәисе урынбасары Р. Ратникова, халык депутатлары, әдәбият һәм сәнгать әһелләре катнашты.

“Без бүген республикада яшәүче барлык халыкларның Туган тел көнен дә билгеләп үтәбез,—диде Ф. Мөхәммәтшин.—Хәзерге вакытта Татарстанда 115 милләт вәкиле гомер кичерә. Милләтара мөнәсәбәтләр культурасының югары булуы, үзара аңлашу тамырларының тирәнгә китүе белән без хаклы рәвештә горурланабыз”.

М. Жәлил исемендәге Татар дәүләт опера һәм балет академия театры бинасы янындагы Г. Тукай һәйкәле алдында үткәрелгән Шигърият бәйрәмен кереш сүз белән Язучылар берлеге рәисе, шагыйрь И. Ибраһимов ачып жибәрде. Аннары бәйрәмгә жыеучыларны Дәүләт Советы Рәисе урынбасары Р. Ратникова сәламләде һәм Президент М. Шәймиевнен 2008 елда Татарстан Республикасының Г. Тукай исемендәге Дәүләт бүләкларен биру турындагы Указын игълан итте, яна лауреатларга ижат унышлары һәм саулык-сәламәтлек теләде. Шуннан соң биелгы бүләк ияләре: композитор Р. Әхиярова, рәссам В. Аршинов, шагыйрь Р. Гаташ, композитор Р. Андреев, жырчы С. Фәтхетдинов ижатларынын югары дәрәжәдә бәйләнүе өчен, жәмәгәтчелек алдында ихлас рәхмәт сүзларен белдерде.

Шигърият бәйрәмендә шагыйрьләр Ш. Галиев, Р. Фәйзуллин, Р. Миннуллин, Р. Вәлиев, А. Халим, Р. Вәлиева, Ә. Рәшит, Ш. Маннапов, С. Гәрәева, Л. Шагыйрьжан, Х. Әюп, З. Мансуров, И. Гыйләжев, Н. Сафина, Г. Морат, Р. Зәйдулла, Л. Лерон, Ф. Тарханова, Л. Газизова, О. Левадная, Б. Вайнер, И. Иксанова, Ф. Мөслимова, Р. Рахман, Р. Аймәт, М. Тузов, Л. Янсуар һ. б. чыгыш ясалды. Бәйрәмдә Р. Галимова, Ф. Каһиров, А. Хәйри, Н. Сәхәби башкаруында Г. Тукай шигъирыләренә жырлар, халык көйләре башкарылды, артистлар тарафыннан шагыйрь әсәрләренә нигезләнган жырлы-биюле тамаша күрсәтелде.

Шул ук көнне Г. Камал исемендәге Татар дәүләт академия театры бинасы янында Г. Тукайның туган көненә һәм Туган тел бәйрәменә багышланган концерт булды. Инде байтак еллар дәвамында оештырыла торган әлеге тантана татар теленә—шагыйрьлар теленә мәдхия жырлау төсендә узды.

“Метроэлектротранс” муниципаль унитар предприятиесе “Бердәм Россия” партиясенен Казандагы жирле бүлекчәсе ярдәме белән татар халкынын боек шагыйре Г. Тукайның 122 еллыгына багышлап балалар рәсемнәренә бәйге оештырган иде. Анда Татарстанның төрле районнарыннан 3тән алып 16 яшькәчә балалар катнашты. Бәйгегә жибәрелгән 1000ләп рәсемнен шактый өлеше “Тукай мәйданы” метро станциясендә урын алды. Аларны Казан сәнгать училищесы, А. Алиш исемендәге балалар ижаты үзәгенен өстәмә белем биру педагоглары, Казан мәгариф идарәсе белгечләреннән торган жюри бәяләде.

Шигърият һәм Туган тел бәйрәме кысаларында республикабызнын Тукай районында да Тукайга багышланган чаралар үткәрелде. Очрашуларда Язучылар берлеге рәисе И. Ибраһимов, шагыйрьләр М. Галиев, И. Иксанова, Чаллы язучылар оешмасы жетәкчесе В. Имамов һ. б. катнашты.

14 иче ел Балтач районында да Шигърият бәйрәме үткәрелә. Биелгы тантанала шагыйрьләр Р. Гаташ, Л. Янсуар, язучы В. Нуриев, Р. Сөгъди, Балтачта яшәп ижат итүче каләм әһелләре Г. Мөхәммәтшин, Р. Шәрәфиев, “Сөембика” журналынын баш мөхәррире Ф. Бәдретдинова һ. б. катнашты. Шигърият бәйрәмендә катнашучылар ин әүвәл Г. Тукайның Сасна Пүчинкәсе зиратында жирләнган газиз әнисе Бибимәмдүдә абыстайның каберенә чәчәкләр салды, ә Жәлил хәзрәт Фазлыев аның рухына дога багышлады. Аннары Көшкәтбаш авылы мәдәният сараенда Г. Тукайның туган көненә багышланган әдәби-музыкаль бәйрәм үткәрелде.

Һәрвакыттагыча, Арча районы бөек якташынын туган көненә аеруча хәстәрле рәвештә әзерләнгән. Бәйрәмдә катнашу өчен Казаннан Язучылар берлеге рәисе И. Ибраһимов житәкчелегендә бер төркөм каләм әһелләре, аерым алганда, Т. Миңнуллин, Р. Гаташ, Г. Садә, И. Иксанова, Р. Зәкуан, Х. Бәдигый, М. Закиров (Уфа) һ. б. килде.

Арча үзәгендәге мәйданда үткәрелгән Шигърият бәйрәмендә катнашучыларны муниципаль район башлыгы А. Нәзирев сәләмләде. Аннары Казаннан килгән каләм әһелләре чыгыш ясады. Бәйрәмдә янгыраган шигърьләр жыр, музыка белән аралашып барды. Шуннан соң тантаналар Г. Тукайның Кушлавчы һәм Яна Кырлай авылларында урнашкан музейларында давам итте. Бәйрәмдә Башкортстаннан һәм Мари Иленнән сәфәр кылган кунаклар, шулай ук күрше районнарда килгән мәктәп балалары да катнашты.

“ВАТАНЫМ ТАТАРСТАН” ЮБИЛЕЕ

Татарстан Республикасы Президенты Минтимер Шәймиев үзенен 90 еллык юбилеен билгеләп үтүче «Ватаным Татарстан» газетасы редакциясендә кунакта булды. Шәймиев редакция коллективын Хөкүмәт, Дәүләт Советы исеменнән газетаның юбилее белән котлап, армый-талмый эшләүләрен теләде. Аларның зур миссия башкаруларын асызыклап: «Булганның кадерең белергә, шуны югалтмыйча алып барырга кирәк»,—дип белдерде. «Сез халыкның ышанычын күп еллар дәвамында акыйсыз һәм аklarга тиешсез дә. 90 ел гомер аз түгел. Газета нинди генә исемдә чыкмасын, «Ватаным Татарстан» гомер-гомергә Татарстаныбызга, аның халыкына хезмәт итәчәк»,—дип билгеләп үтте Президент. «Заман да, җәмгыять тә үзгәрде. Без чынбарлыкны исәпкә алып эш итәргә тиеш»,—дип белдерде Илбашы һәм газетаның тиражын саклап калу мәсьаләсен күтәрде. Очрашу ахырында М. Шәймиев «Ватаным Татарстан» редакциясе коллективына Рәхмәт хатын тапшырды.

19 май көнне Г. Камал театрында газета юбилее унае белән тантаналы кичә узды.

МАТБУГАТ КӨНЕ—БЕЗНЕҢ БӘЙРӘМ

Татарстан Республикасы Дәүләт Советы Рәисе Фәрит Мөхәммәтшин республика медиа җәмгыятен Татарстанның Матбугат көне белән котлады.

«Хөрмәтле журналистлар, полиграфистлар, нәширләр, газета һәм журнал редакцияләре хезмәткәрләре, журналистика өлкәсенен кадрлар ветераннары һәм яшь каләм ияләре! Сезне һәм сезнең йөздә республиканың барлык медиа җәмгыятен чын күңелдән һөнәри бәйрәмгез—Татарстан Матбугат көне белән тәбрик итәм!

Республика шәһәрләре һәм авылларында булганда мин бастырылган һәм әйтелгән сүз көченен ни рәвешле гражданның ышанычлы башлангычлар уятуын, халык арасында жирле басмаларның ни дәрәжәдә ышаныч казануын күрәм. Бүгенге көндә гомуми магълумат чаралары гражданның ышанычлы тәрбиясе өчен йогынты ясап, яшьләрнең күзаллауларын һәм идеяларын формалаштыра, өстенлекләрен билгели. Татарстанның журналистлар җәмгыяте үз аудиториясе ышанычын һәм хөрмәтен, бастырылган һәм белдерелгән сүзгә төгәллеген һәрвакыт кадерләп саклап, газета һәм телеэкраннарның барысына да түзә алуын, ә менә тамашачы белән укучының һәм мәгълумат күтәрә алмаячак хакында да онытмады. Республиканың медиа җәмгыяте сайлаган юлларыннан кире тайпылмауларын гына теләргә кала!»—диелә Ф. Мөхәммәтшин котлавында.

АТАКЛЫ ОРКЕСТР, МЭШҖУР ДИРИЖЕР

Салих Сәйдәшев исемендәге Зур концерт залында VII Мариин театрының Валерий Гергиев житәкчелегендәге симфоник оркестры чыгыш ясады. Коллектив Татарстанда беренче мәртәбә Густав Малерның VIII симфониясен тәкъдим итте.

Әлеге концерты Президент М. Ш. Шәймиев, Премьер-министр урынбасары—мәдәният министры З. Вәлиева карарды. Фестивальдән соң Минтимер Шәймиев: «Нинди оркестр, нинди хор, башкаручылар! Моңы күрергә һәм ишетергә кирәк. Без бүген заманыбызның танылган дирижеры белән аралашабыз»,—дип үзенен соклануын белдерде.

Ул ана, 55 яшьлек юбилее белән котлап, кыйммәтле ташлардан эшләнгән Казан сувенирын һәм чәчәкләр бүләк итте. Дирижер исе, Президентка рәхмәтен ирештереп: «Төрле халык һәм аларның мәдәни традицияләре белән матур итеп бергә яшәгән Татарстан Россиядә генә түгел, бөтен дөньяда үрнәк»,—диде.

ФЕДЕРАЛЬ УНИВЕРСИТЕТ БУЛАЧАК

Татарстанның фән һәм мәгариф министры Наил Вәлиев Татарстанның биш югары уку йорты базасында федераль университет ачу планына белән уртаклашты. Аның сүзләренчә, Казан дәүләт техник университеты (КАИ), технология (ХХТИ), энергетика, архитектура-төзүчү университетлары һәм Кама дәүләт инженер-икътисад академиясе базасында Идел буе федераль политехника университетын оештыру планлаштырыла. Аның базасында югары политехник белемне үстәргә, республика икътисадына кирәкле башка белгечләр әзерләргә мөмкин булчак.

Бүген Россиядә Көнъяк һәм Себер федераль университетлары эшләп килә инде.

МУЗЕЙ ҮЗ БАЙЛЫГЫН БАРЛЫЙ

ТР Милли музеенда фондларны тикшерү эше башланды. Ул 2010 елга кадәр дәвам итәчәк.

Бу эш шактый кыен шартларда бара: 1987 елда бинада янгын чыкканнан соң фондларны башка бүлмәләргә күчерү сәбәплә, күп кенә әйберләргә табу авырлашкан. Хәзер тикшерү эшләре өчен хезмәткәрләргә кабинетларын вакытлыча бушатырга туры килә. Әмма Милли музейның генераль директоры Гөлчәчәк Нәжипова әйтүенчә, күнелсез «сюрпризлар», әйтик, моннан 2 ел элек Эрмитажда булган кебек, кыйммәтле экспонатларның югалу очраклары юк һәм булмагач.

Янгыннан соң узган чорда фондлар ике тапкырга диярлек арткан. Бүген музейда 900 мөһнән артыграк экспонат бар.

ЧАЛЛЫ ЯЗУЧЫЛАРЫ ЖЫЕНЫ

Татарстан Язучылар берлегенен Чаллы бүлегендә отчет-сайлау жылышы үткәрелде. Хисап докладын бүлек житәкчесе, язучы В. Имамов ясады. Жылышта Язучылар берлеге рәисе И. Ибраһимов, Татарстан китап нәшрияты директоры Д. Шакиров, калам ияләре И. Иксанова, Р. Зәкуан, Ф. Сафин, М. Сафин, Н. Алешков, П. Прихожан, Р. Салимжан, Я. Шафиков һ. б. чыгыш ясады. Жылышта шәһәр башкарма комитеты рәисе В. Шәйхразиев катнашты һәм чыгыш ясады. Татарстан Язучылар берлегенен Чаллы бүлеге житәкчесе итеп янадан В. Имамов сайланды.

“ЯҢА ГАСЫР”ДА “ШӘЖӘРӘ БӘЙРӘМЕ”

Һәр кеше 7 буын бабасын белергә тиеш, ди халык. Шул гыйбарәне истә тотып, “Яңа гасыр” радиосы “Шәжәрә бәйрәме” бәйгесен игълан итте. Нәселегез тарихын барлагыз, гаилә шәжәрәсен төзегез, күркәм гадәтне янартып, туганнарыгызны жыеп бәйрәм итегез. Соныннан исә бу хакта “Яңа гасыр” радиосына язып жиберергә онытмагыз. Ин актив катнашучыларны истәлеккә бүләкләр көтә. Бәйгегә йомгак “Гаилә елы”ның декабрь аенда ясалгачак. Хатларыгызны 420015, Казан ш., М. Горький ур., 15 адресына юллагыз.

БОЛГАРИЯДӘН ДИПЛОМ БЕЛӘН

Татар дәүләт «Әкият» курчак театры Болгариядә узган «Серде пәрдә» дигән Халыкара фестивалдән кайтты. Анда алар Л. Кожениковның «Гуси-лебеди» дигән спектаклен күрсәттеләр. Татарстанның һәм Россиянең атказанган сәнгать эшлеклесе Илдус Зиннуров куйган әлеге әсәр диплом белән бүләкләнде. Хатын-кыз ролен иң яхшы башкарган өчен Наталья Егорова да шундый ук бүләккә лаек булды.

ЮБИЛЕЙ КИЧӘЛӘРЕ

С. Сәйдәшев исемендәге Зур концерт залында шагыйрә, драматург, Татарстанның Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты Гөлшат Зәйнашеванын тууына 80 ел тулу унаеннан искә алу кичәсе булды. “Китмә, сандугач” дип исемләнгән бу кичәдә зал шыгрым тулы иде. Үзенен чыгышында Премьер-министр урынбасары—мәдәният министры З. Вәлиева болай диде: “Күп еллар узса да, Гөлшат Зәйнашева жырлары, шыгырлары белән халык йөрәгендә һәрвакыт яшәячәк. Ул—жырлары белән үзенә һайкал салган шәхес”. Кичәдә Язучылар берлеге рәисе И. Ибраһимов, шагыйрәләр Ш. Жигангирова, И. Иксанова чыгыш ясады, күренекле жырчылар шагыйрәнең популяр жырларын башкардылар.

Эчке эшләр министрлыгының Мәдәният үзәгендә күренекле язучы, Татарстанның Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты М. Хәбибуллинга 80 яшь тулу унаеннан ижат кичәсе үткәрелде. Мәдәният министры урынбасары А. Жаббаров Татарстан Президентеның әдибкә “Татарстанның халык язучысы” дигән исем бирү турында Указын игълан итте. Юбиларны Язучылар берлеге рәисе И. Ибраһимов котлады. Кичәдә юбилар әсәрләреннән өзекләр укылды, сәнгать әсәрләре башкарылды. Халык язучысын зурлауда якташлары, туганнары катнашты.

М. Салимжанов исемендәге Актерлар йортында танылган эстаба жазучы, шагыйрә һәм публицист, “Сүз” нәшриятының баш мөхәррире Шәһинур Мостафинның 60 яшьлек юбилесеа багышлап, “Рәхмәт Сезгә!” дип исемләнгән әдәби-музыкаль кичә булып узды. Юбиларны Дәүләт Советы Рәисе урынбасары, Татарстан Журналистлар берлеге рәисе Р. Ратникова котлады, Дәүләт Советының Рәхмәт хатын тапшырды.

Язучыны котларга Башкортстан, Удмуртия республикаларыннан һәм Свердловск өлкәсеннән дә вәкилләр килгән иде. Юбиларны Мамадыш һәм Кукмара районнарыннан килгән якташлары, якыннары котлады. Тәбрикләү сүзләре жыр-музыка белән бергә үрелеп барды.

Казан милли-мәдәният үзәгендә язучы Гөлчәчәк Галиевага 80 яшь тулу унаеннан ижат кичәсе булып узды. Дәүләт Советының мәдәният, фән, мәгариф һәм милли мәсәләләр комитеты рәисе Р. Вәлиев юбиларга Дәүләт Советы Рәисе Ф. Мөхәммәтшинның Рәхмәт хатын тапшырды. Язучы-

лар берлегеннән В. Нуриев, “Сөембикә” журналы исеменнән Ф. Бәдретдинова һ. б. язучыга иң изге теләкләрән ирештерделәр. Кичәдә шулай ук танылган артистлар катнашында язучы әсәрләреннән өзекләр башкарылды, халык жырлары янгыралы.

Казанның М. Горький музеенда шагыйрь, драматург Б. Вайнерга 60 яшь тулу унаеннан ижат кичәсе үткәрелде. Юбиларга Татарстан Мәдәният министрлыгынан Р. Фәтхуллин Премьер-министр урынбасары—мәдәният министры З. Валиеваның котлау хатын һәм министрлыкның “Мәдәнияттәге казанышлары өчен” билгесен тапшырды. Каләм әһелләре исеменнән әдиһне Язучылар берлеге рәисе И. Ибраһимов тәбрикләде.

Балык Бистәсе үзәк китапханәсендә шагыйрь, Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре Рәсимә Гарифуллинага 50 яшь тулу унаеннан ижат кичәсе үткәрелде. Юбиларны Балык Бистәсе муниципаль районы башлыгы урынбасары И. Фәйзуллин, Язучылар берлеге рәисе урынбасары В. Нуриев, шагыйрь В. Фатыйхов һ. б. котлады.

ЯКТАШЫБЫЗ БИШЕК ТИРБӘТӘ

Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе, композитор Мәсгүдә Шәмсетдинова Америкада «Сизгә доньяның бишек жырын жырлый» дигән CD жыентыгын чыгарды. Анда татар, ирланд, япон, испан, латыш, яһүд һәм башка халыкларның бишек жырлары кергән. Мәсгүдә ханым аларны өч ел туплады. Альбомда 200 бишек жыры бар. Хәзерге вакытта ул икенче жыентыгын туплау белән шөгыльләнә. Анда инглиз телендә Америка халыкларының бишек жырлары булачак. Өченче альбомын исә донья халыкларының балаларга үзләре ижат иткән бишек жырлары тәшкит итәчәк.

Мәсгүдә ханым Америкада яшәсә дә, Татарстан Композиторлар берлеге белән элемтәсән өзми. 2008 елда булачак концерт программаларына да анын әсәрләре кертелгән.

ЖЫРЧЫНЫ ИСКӘ АЛУ

7 май көнне мәшһүр жырчы Рәшит Ваһаповның тууына 100 ел тулды. Шуңа уяйдан Татарстан җәмәгатьчеләге данлыклы шәхеснең каберенә чәчәкләр куйды. Татарстанның халык жырчысы Илһам Шакиров: “Без—аның ижат гәле койган орлыклардан күтәрелгән чәчәкләр. Анын шәхесен ижатыннан аерып карау мөмкин түгел”,—диде. Бөтендонья татар конгрессы

башкарма комитеты рәисе Ринат Закиров, Татарстан халык шагыйре Ренат Харис, Татарстанның халык артисты Зилә Сөнгатуллина да бөек жырчыга ихтирамын белдерделәр.

ЗӨЛФӘТ КЛУБЫ

Мөслимдә Г. Тукай премиясе лауреаты, күренекле шагыйрь Зөлфәт исемендәге “Яшь ижатчылар клубы” ачылды. Клуб эшчәнлегә “Мизгел” мәктәптән тыш эшләр үзгәндә булачак. Яшь талантлар үсешенә ярдәм нияте белән оештырылган бу клубны Мөслим муниципаль район башлыгы Р. Хөсөнов ачты һәм яшьләргә унышлар теләде. Тантаналы чарала Казаннан—Р. Батулла, Э. Шәрифуллина, Зөлфәтнең хатыны—Ф. Маликова; Әлмәттән—Д. Салихов, Н. Әхмәдиев, Чаллыдан—В. Иمامов, Ф. Сафин; шулай ук Мөслимнен үзеннән—Ф. Садриев, Мөжәһит, Ә. Дусайлы, Л. Садриева һ. б. катнашты. Ижатларында унышка ирешкән яшь талантларга ел саен шагыйрь исемендәге премияләп тапшырылачак.

КИТАП БИЗӘУ ОСТАСЫ ТУРЫНДА

«Хәзинә» милли сәнгать галереясында татар графикасының беренче осталарынан булган Шакир Нигъмәт улы Мөхәмәтжановның (1900—1971) ижатына багышланган альбом-монографияне тәкъдир итү булды. Анда сыңлы сәнгать музей эшлекчеләре, рәссамны якыннан белгән хезмәттәшләре, балалары, рәсем сәнгате яратучылар катнашты.

АРХИВ БАЕДЫ

Күптән түгел Татарстан архивының милке 20 мең фотога артты. “Ватаным Татарстан” газетасында 1960 елдан фотокорреспондент булып эшләгән Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре Мидхәт Шакиржанов архивка нәкъ шул күләмдәге эшләрен тапшырды. Алар арасында аклыкаралы фотолар да, төселәрә да, слайдлар да бар.

МИРАСЫБЫЗНЫ БАЕТУ

Мирасыбызны туплауны максат итеп куйган “Бүләк итү көннәре” Милли музейда күркәм бер традициягә әверелде. Әлегә хәйрия акциясе быел да июнь башында үткәрелде. “Бүләк итү көннәре” төәмлангач, кабул ителгән бүләк-әйберләрдән аерым күргәзмә дә оештырылды, шулай ук жөнүчеләр билгеләнде. “Бүләк итү көннәре” акциясе 1997 елдан бирле үткәрелеп килә. Нәкъ менә шушы көннәрдә музей тарихи кыйммәткә ия әйберләр белән тулылана. Узган ел исә шушы чара кысаларында 74 кешедән 632 экспонат кабул ителгән иде.

ХУШЛАШУ СҮЗЕ

Татарстан Республикасы жәмәгәтьчелеге зур югалтуга дучар булды. 13 майда 74нче яшендә танылган шагыйрь **Роберт Вәли улы Әхмәтжанов** арабыздан мәңгегә китте.

Роберт Әхмәтжанов 1935 елның 1 апрелендә Татарстанның Балык Бистәсе районында дөньяга килә.

1954 елда мәктәпне тәмамлаганнан соң Казан дәүләт педагогия институтына укырга керә. Инде студент елларында ук ижат белән житди шөгыйльләп башлый. 1958 елда “Егерменче яз” исемле тәүге шигырьләр жыентыгын бастырып чыгара.

Институтны тәмамлаганнан соң Р. Әхмәтжанов Әстерхан өлкәсендәге бер авылда укытучы булып эшли. 1961 елда Казанга күченеп кайта. Биредә М. Жәлил исемендәге Татар дәүләт опера һәм балет театрында әдәбият бүлеге мөдире, “Татарстан яшьләре”, “Ватаным Татарстан” гәзиталарында әдәби хезмәткәр булып эшли. 1966 елдан Р. Әхмәтжанов—профессиональ язучы.

Роберт Әхмәтжанов—кабатланмас язучы стилине ия булган шагыйрь. Аның поэзиясенә гражданлык-публицистик пафос, уй-фикерләр һәм хис-тойгыларның киеренкелеге, романтика, үзенчәлекле сурәтләү чаралары хас. Ватан, аны сөю, аның турында кайгырту, үткән һәм бүгенгесә белән горурлану, сугыш һәм тыныч тормыш—бу темалар барысы да “Уйна, улым!” һәм “Таш ат” поэмаларында бигрәк тә калку чагылдырыла.

Роберт Әхмәтжановның шигъри теле үзенчәлекле чагыштыруларга, кызыклы һәм төгәл метафораларга гаять бай. Шагыйрь ритмның бөтен нечкәлекләрен тоеп, юлларының музыкаль янгырашына гаять зур игътибар биреп ижат итте. Аның шигырьләре күп кенә композиторларның ижат чышмәсенә әйләнде. “Саумы, кояш!” (М. Мозаффаров көе), “Солдатлар” (Ф. Әхмәдиев көе), “Синең эзләр” (Р. Еникеев көе), “Якты елга” (З. Гыйбадуллин көе) кебек халык арасында кин танылган жырлар—монның ачык мисалы.

Талантлы шагыйрь 1958 елдан 2000 елга кадәр чорда егермедән артык китап бастырып чыгарды. Аларга лирик шигырьләр, поэма, балладалар кергән. 2001 елда “Тургай тәрәзәсе” (1995) һәм “Кичке кошлар” (1999) шигъри жыентыклары өчен Роберт Әхмәтжанов Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты булды. 1995 елда ана “Татарстан Республикасының атказанган сәнгать эшлеклесе” дигән мактаулы исем бирелде.

Ярты гасырлык ижат тормышында Роберт Әхмәтжанов һәрвакыт шигърияткә тугрылыклы булды һәм үзеннән бай шигъри мирас калдырды.

Талантлы шагыйрьнең, гүзәл кешенең якты истәлегә күнелләребездә озак сакланыр.

М.Ш. ШӘЙМИЕВ, Ф.Х. МӨХӘММӘТШИН, Р.Н. МИҢНЕХАНОВ, З.Р. ВӘЛИЕВА, И.Р. МЕТШИН, И.М. ИБРАҖИМОВ, Е.В. ЛЫЛОВ, Р.Г. ФӘЙЗУЛЛИН

Тышлыктагы сурәтләр

Тышлыкның беренче битендә: «Жәй—яшел кош».

Тышлыкның дүртенче битендә: шагыйрь **Ольга Левадная**.

Яңа китаплар

Əнвәр Хужиевмәтов. Педагогик технологиялар: Югары һәм махсус урта уку йортлары өчен уку ярдәмлеге: 2 китапта. Казан: “Мәгариф” нәшр., 2008.—Беренче китап—367 б. Тиражлары—3000 данә.

Китаплар педагогика фәнненең гомуми теоретик мәсьәләләренә багышланган. Аларның төп максаты—тулы, бербөтен педагогик процессны укыту, шәхесне һәрьяклап үстерү процесслары бердәмлеге буларак ачып бирү, педагогик технологияләрнен теоретик нигезләрен өйрәнүдә һәм яшъ буынга белем бирүне дөрес итеп оештыру юлларын табуда укытучыларга, тәрбиячеләргә булышу.

Китаплар мәгариф эшен оештыручыларга, укытучыларга, югары һәм махсус урта уку йортлары студентларына тәкъдим ителә.

Ләйсән (Ләйсән Юнысова). Кирелегем (Категория состояния). Татар һәм рус телләрендә. Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. 292 бит. Тиражы 2000 данә.

80нче еллар азагында, зур өметләр уятып, Ләйсән исемле япъ-яшъ шагыйрә балкып килеп чыккан иде. Шактый вакытлар югалып торды бу исем. Әлеге китапка Ләйсәннен әдәбиятка ныклап кайту билгесе дип карарга була. Китапка аның төрле елларда язылган шигърьләре тупланган. Галәм уртасында калып, жаны бөргәләнгән чакта хисләрен түкми-чөчми ак кәгазьгә төшерү, гавамга сүз кодрәтен житкерү, яшәү, тормыш, мәхәббәт фәлсәфәсе турында шагыйранә уйланулары бу аның.

Китап югары полиграфик кимәлдә, “Татэнерго” ААҖнен матди ярдәме белән нәшер ителгән.

Ольга Левадная

КАЗАН УТЛАРЫ
QAZANUTLARI
ОГНИ КАЗАНИ

Ежемесячный литературно-художественный
и общественно-политический журнал
(на татарском языке)